

ทองพูน ทองสมัคร

000๕-๙๑๙๙๐ VTLS

อนุสรณ์
งานฌาปนกิจศพ

นางทองพูน ทองสมัคร

ณ ฌาปนสถานวัดชะเมา ตำบลท่าวัง อำเภอเมือง

จังหวัดนครศรีธรรมราช

วันอาทิตย์ที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๒๘

เวลา ๑๖.๐๐ น.

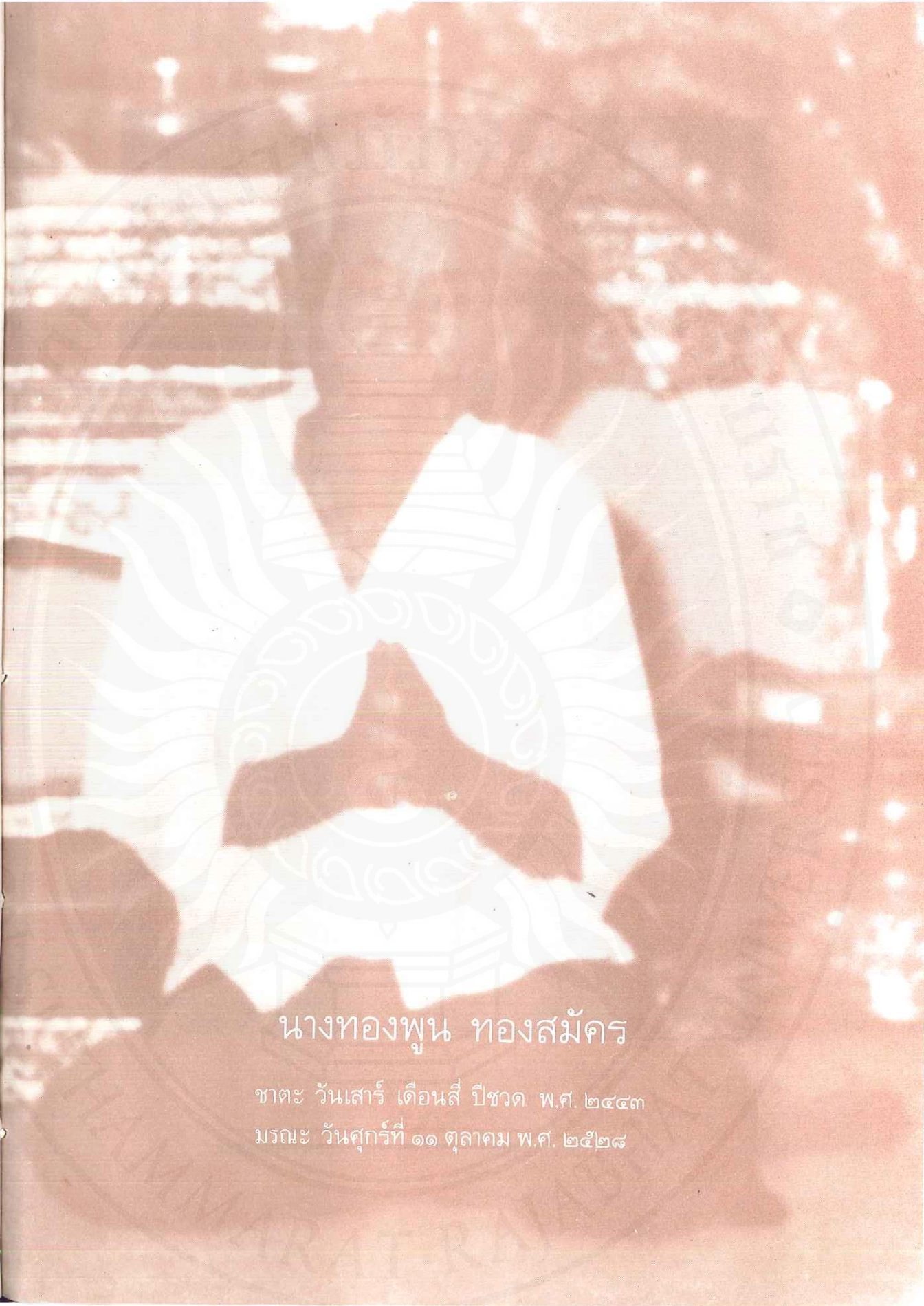
ฯพณฯ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ นายกรัฐมนตรี
ประธานในพิธีมอบปกิฉดพ

คุณแม่ทองพูน ทองสัศคร

ในวันอาทิตย์ที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ เวลา ๑๖.๐๐ น.

ณ ฌาปนสถานวัดชะเมา ตำบลท่าวัง

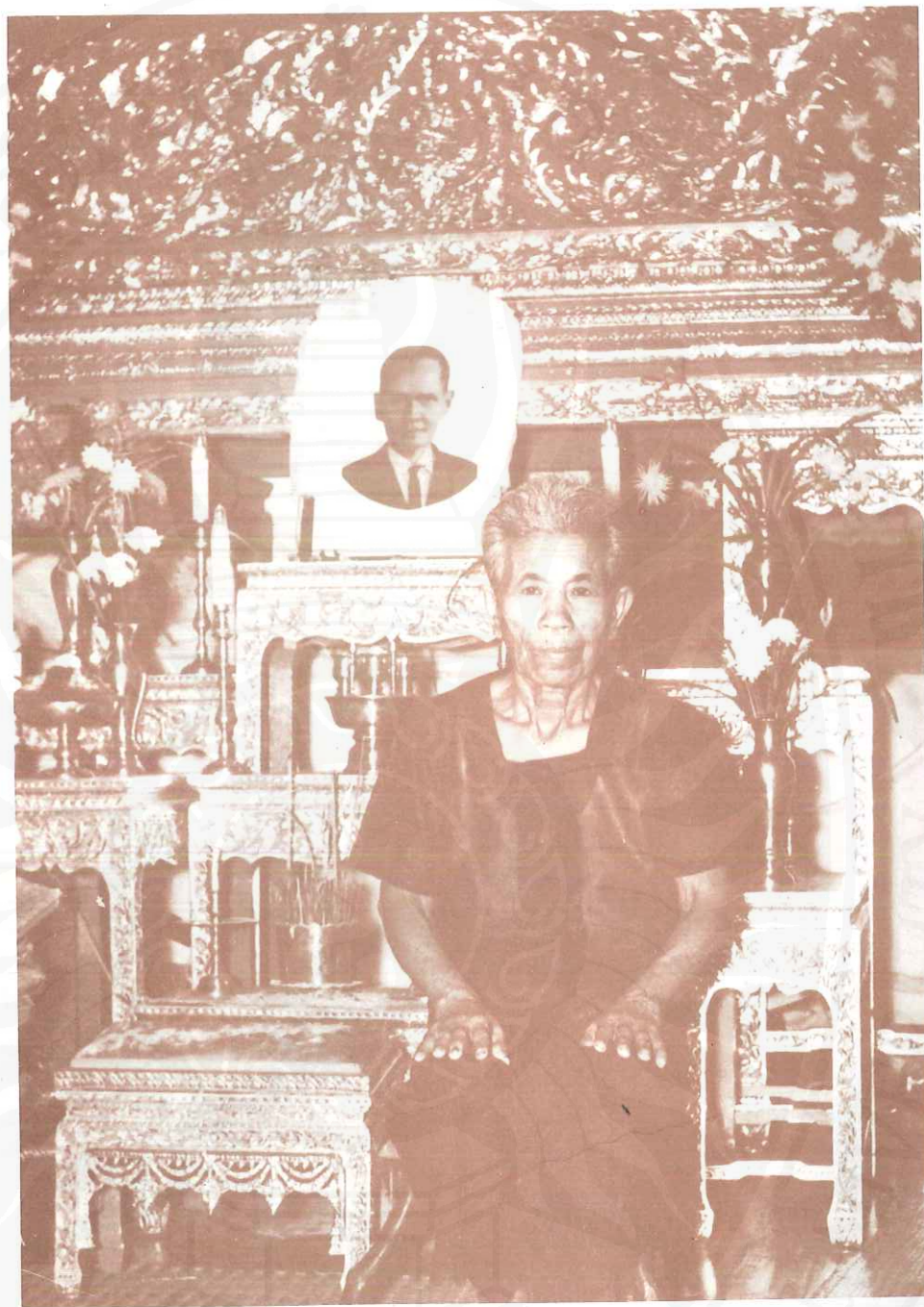
อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

นางทองพูน ทองสัคร

ชาตะ วันเสาร์ เดือนสี่ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓

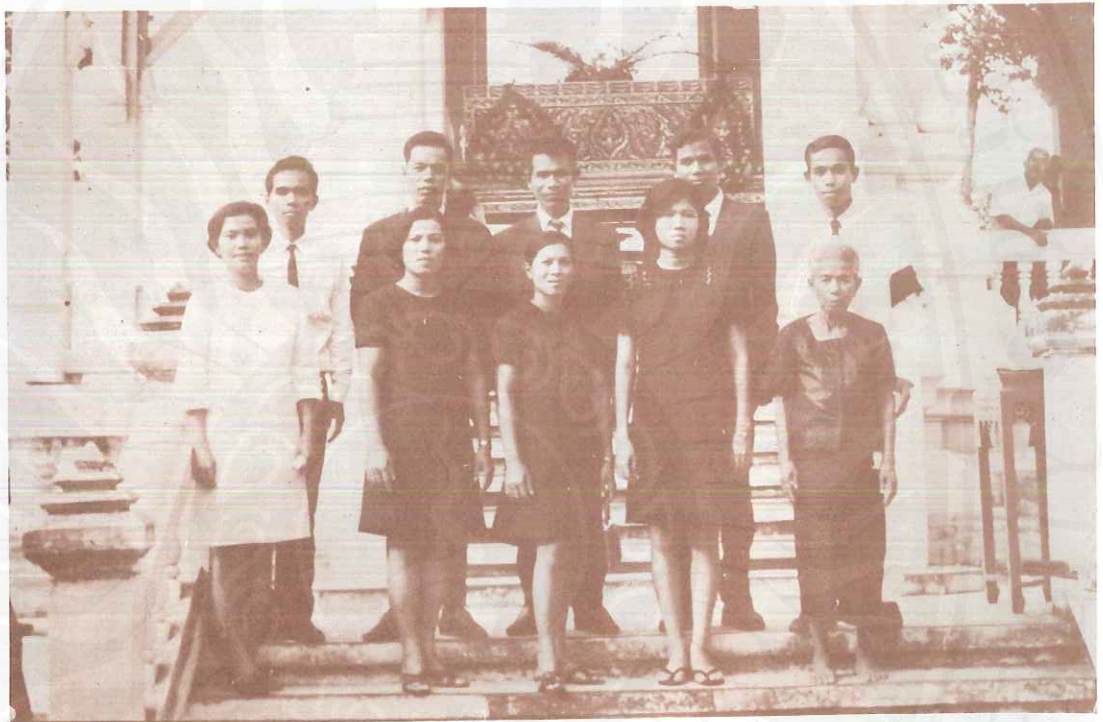
มรณะ วันศุกร์ที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๘

ถ่ายภาพหน้าศพนายจันทร์ ทองสมัคร สามี เมื่อธันวาคม ๒๕๑๓

ถ่ายภาพร่วมกับลูกชายทั้ง ๕ คน สมจิตร สุจริต สุภาพ สมพงศ์ และสัมพันธ์ (เรียงตามลำดับจากซ้ายไปขวา)
เมืองงานศพสามมี

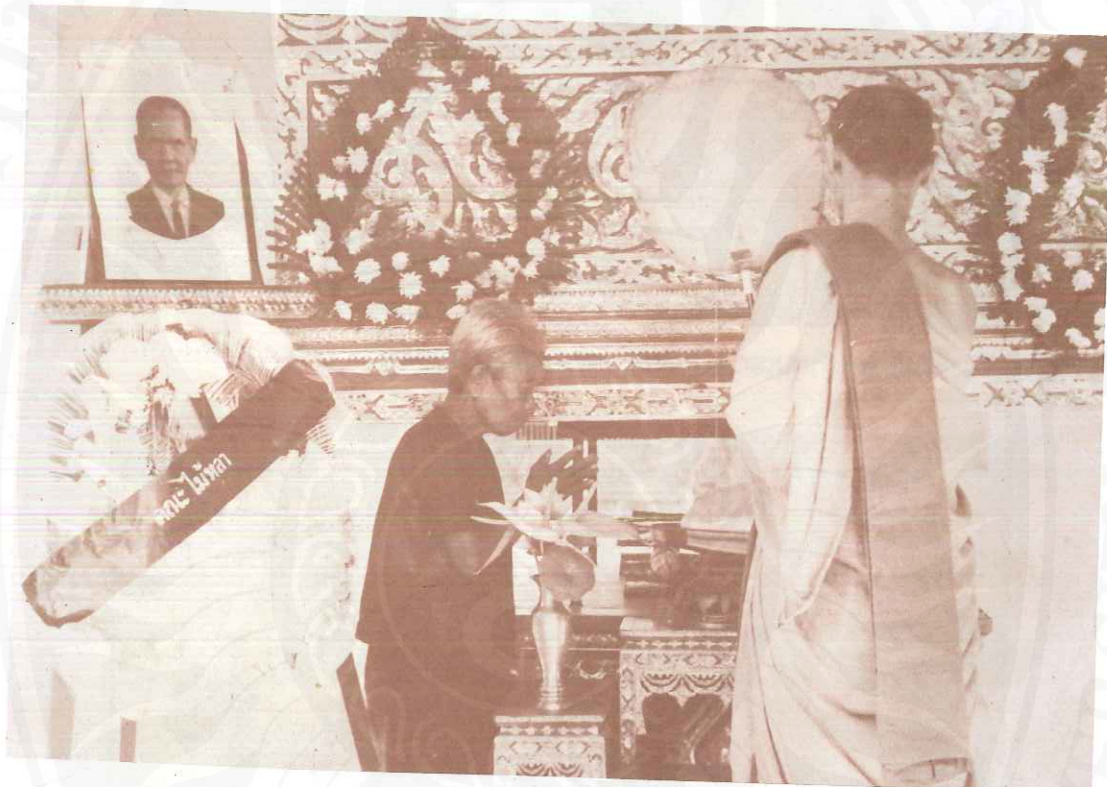
ถ่ายภาพหน้าเมรุก่อนฌาปนกิจศพสามี ร่วมกับลูกชายและสะใภ้
(จากซ้ายไปขวา) สมจิตร-กระแสร้ สุจิต-พริ้ม สุภาพ-พริ้อย สมพงศ์-ละอองศรี ส่วนขวามือสุดคือสัมพันธ์
ซึ่งขณะนั้นยังไม่แต่งงานถ่ายคู่กับคุณแม่

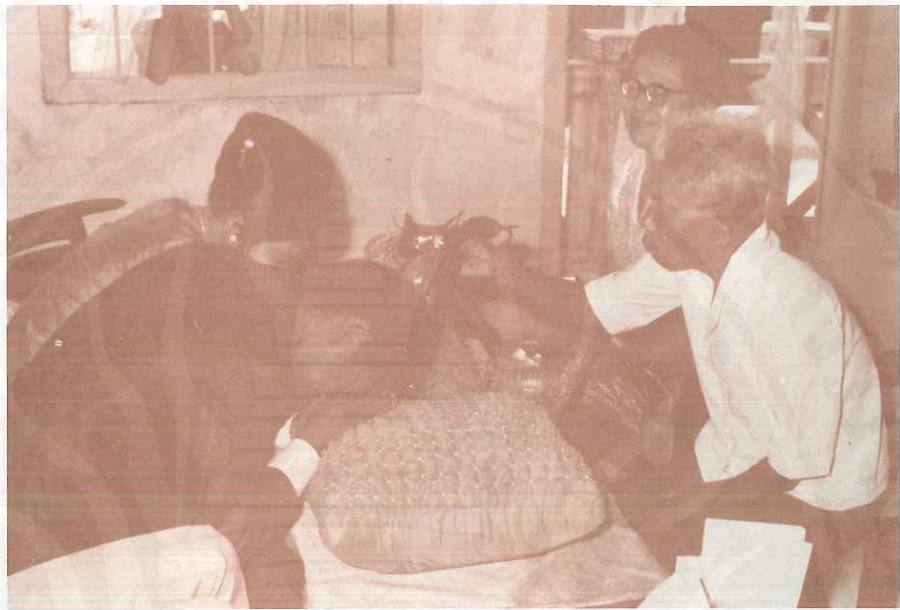
ถ่ายภาพร่วมกับลูกชาย สะใภ้ ทลาน และญาติ

ถ่ายภาพร่วมกับลูก หลาน และญาติ

ทอดผ้าบังสุกุล หน้าศพ นายจันทร์ ทองสมัคร สามี เป็นโอกาสสุดท้ายก่อนฌาปนกิจศพ

งานมงคลสมรส ตัมพันธ์-จันทร์ มีนาคม ๒๕๑๗

ถ่ายภาพนางสุจิต ทองสมัคร ลูกชายคนที่ ๒ ก่อนทำพิธีฌาปนกิจศพ ธันวาคม ๒๕๒๕

ถ่ายภาพร่วมกับนายสัมพันธ์ ทองสมัคร และครอบครัว

ถ่ายภาพร่วมกับนายสมจิตร ทองสมัคร ลูกชายคนโต

ถ่ายภาพกับนางทองเพียร ตุ่มทอง น้องสาวคนสุดท้อง

งานบำเพ็ญกุศลศพนายสุจริต ทองสมัคร

ความสุขประสาแม่-ลูก

คุณแม่ทองพูน กำลังบรรจุซองหมาก ให้ลูกชาย สุภาพ และสัมพันธ์ สุภาพชอบเคี้ยวหมากเปล่า ส่วนสัมพันธ์ กินได้ทั้งหมากและพลู ภาพนี้ถ่ายเมื่อปี ๒๕๒๗ เมื่อสัมพันธ์ลูกชายคนสุดท้ายต้องผู้ได้รับแต่งตั้งเป็น รมช.ศธ. กลับไปเยี่ยมคุณแม่ที่บ้านหลังเขาขุนพนม

ความอึดเอิบ ความสุขใจของคุณแม่ เมื่อ “รัฐมนตรี” ลูกคนสุดท้าย ผู้กินนมแม่ จนอายุ ๕-๖ ขวบ กลับมาเยี่ยม และเคี้ยวหมากที่คุณแม่จัดให้เต็มกระพุ้งแก้ม

ทองเพียร ตุ่มทอง น้องสาวคนสุดท้าย

ลูกชายทั้ง ๔ คน สมจิตร สุภาพ สมพงศ์ สัมพันธ์

สมจิตร-กระแสร

สุภาพ-พริ้ว

สมพงศ์-ละอองศรี

สัมพันธ์-จันทร์

ประวัติ

นางทองพูน ทองสมัคร

นางทองพูน ทองสมัคร สกุลเดิม โมราบุญ เกิดเมื่อวันเสาร์ เดือน ๔ ปีชวด พุทธศักราช ๒๔๔๓ ที่ตำบลบ้านเกาะ อำเภอเมือง(ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอพรหมคีรี) จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นบุตรของนายสง-นางเพ็ง โมราบุญ มีอาชีพทำนา มีพี่น้องร่วมบิดา มารดา รวม ๕ คน ได้แก่

๑. นายชวน โมราบุญ สมรสกับ นางสาวจันทร์ (ถึงแก่กรรมแล้ว)
๒. นางสาวน้อม สมรสกับ นายไข่ ศรีศักดิ์ (ยังมีชีวิตอยู่)
๓. นางทองพูน สมรสกับ นายจันทร์ ทองสมัคร
๔. นางทองพิน สมรสกับ นายช่วง ธนากุล (ถึงแก่กรรมแล้ว)
๕. นางทองเพียร สมรสกับ นายแช ตุ่มทอง (ยังมีชีวิตอยู่)

มีพี่น้องต่างมารดา อันกำเนิดจากนางเอียด ๑ คน คือนายพริ้อย โมราบุญ สมรสกับ นางทองย้อย

นางทองพูน สมรสกับ นายจันทร์ ทองสมัคร เมื่ออายุได้ ๓๑ ปี ส่วนนายจันทร์ มีอายุได้ ๓๒ ปี นางทองพูน เป็นภรรยาคนที่ ๒ ของนายจันทร์ (ภรรยาคนแรกชื่อ นางพุ่ม เป็นชาวบ้านคูใหม่ ตำบลอินคีรี เป็นผู้มีฐานะดี มีบุตรด้วยกัน ๑ คน เป็นผู้ขายชื่อ ล้อม เสียชีวิตเมื่ออายุ ๑๖ ปี)

นายจันทร์ ทองสมัคร เป็นบุตรของนายปาน นางพุ่ม (ถิ่นเดิมของนายปาน เป็นคนจากตำบลนบพิตำ อำเภอท่าศาลา) นายจันทร์ เกิดที่บ้านหลังเขาขุนพนม ตำบลบ้านเกาะ เมื่ออายุได้ ๑๔ ปี ได้เดินทางเข้ากรุงเทพฯ และมีโอกาสรับราชการเป็นมหาดเล็กในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๖ นายจันทร์ ได้เดินทางกลับบ้านเกิดที่บ้านหลังเขาขุนพนม ขณะนั้นอายุได้ ๒๗ ปี แต่ปรากฏว่า บิดาได้จำนองสวนผลไม้ไว้กับนายทองหวาน ซึ่งเป็นญาติสนิทในราคา ๔๐ บาท นายจันทร์จึงต้องอาศัยอยู่กับญาติชื่อ นางแป้น และได้สมรสกับนางพุ่ม ญาติพี่น้องรวบรวมเงินไถ่ถอนสวนผลไม้คืนมา ซึ่งเมื่อหย่าขาดจากนางพุ่มแล้ว นายจันทร์ ทองสมัคร จึงสมรสกับนางทองพูน และตั้งหลักแหล่งอยู่ที่บ้านหลังเขาขุนพนม ประกอบอาชีพทำสวนผลไม้และทำนาซึ่งเป็นมรดกของนางทองพูน ที่บ้านเกาะ จนมีลูกด้วยกัน ๖ คน คือ

๑. นายสมจิตร ทองสมัคร อายุ ๕๔ ปี รับราชการอยู่ที่แขวงการทาง นครศรีธรรมราช สมรสกับนางสาวกระแสร้ พรหมชาติ ชาวอำเภอปากพนัง รับราชการครูที่โรงเรียนชุมชน

วัดหม่น ตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง นครศรีธรรมราช ตั้งบ้านเรือนอยู่หน้าวัดพระมหาธาตุ-
วรมหาวิหาร มีบุตร ธิดา ๕ คน

๒. เด็กหญิงสมใจ ทองสมัคร ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๓ ขวบ

๓. นายสุจริต ทองสมัคร สมรสกับนางสาวพริ้ม มีเสน ชาวบ้านตำบลปากพูน อำเภอเมือง นครศรีธรรมราช ตั้งหลักแหล่งค้าขาย อยู่ที่อำเภอท่าศาลา มีบุตร ธิดา รวม ๔ คน นายสุจริต ถึงแก่กรรมเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๒๕ (อายุ ๔๘ ปี)

๔. นายสุภาพ ทองสมัคร อายุ ๔๔ ปี สมรสกับนางสาวพร้อย ตั้งบ้านเรือนอยู่หน้าวัดพระมหาธาตุฯ มีบุตร ธิดา รวม ๔ คน รับราชการตำแหน่งเจ้าหน้าที่จัดผลประโยชน์ ๕ กรมการศาสนา ประจำอยู่ที่แผนกศึกษาธิการ จังหวัดนครศรีธรรมราชและได้ลาออกจากราชการ เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ เพื่อประกอบอาชีพส่วนตัว

๕. นายสมพงศ์ ทองสมัคร อายุ ๔๖ ปี สมรสกับนางสาวละอองศรี คงประเสริฐ ชาวอำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร ตั้งหลักแหล่งอยู่ที่ตลาดไม้ทล อำเภอรัตนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช มีอาชีพค้าขาย นายสมพงศ์ เคยเข้าสมัครรับการเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาจังหวัดเขตอำเภอรัตนพิบูลย์ และได้รับการเลือกตั้ง มีบุตร ธิดา รวม ๒ คน

๖. นายสัมพันธ์ ทองสมัคร อายุ ๔๓ ปี สมรสกับนางสาวจันทรา พงศ์ดีวัฒนากุล ชาวอำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา มีบุตร ธิดา ด้วยกัน ๔ คน นายสัมพันธ์ ทองสมัคร เคยรับราชการครู และเคยเป็นครูโรงเรียนเอกชน เป็นอาจารย์พิเศษวิทยาลัยครู เป็นนักหนังสือพิมพ์ ได้รับเลือกเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ๔ สมัย คือ ปี พ.ศ. ๒๕๑๘-๒๕๑๙-๒๕๒๒ และ ๒๕๒๖ ปัจจุบันได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่ง รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งแต่วันที่ ๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖ จนถึงปัจจุบัน ส่วนนางจันทรา ทองสมัคร รับราชการครู อยู่ที่วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช

นายจันทร์-นางทองพูน ประกอบอาชีพทำสวน-ทำนา ด้วยความมานะ อดทน ขยันขันแข็ง เห็นความสำคัญของการศึกษา จึงได้พยายามส่งเสียบุตรทุกคนให้เข้าศึกษาเล่าเรียนระดับสูงพอสมควร ด้วยเหตุที่นายจันทร์ เคยเป็นศิษย์ของท่านเจ้าคุณพระรัตนธัชมุนี (แบน) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร สมัยที่ท่านเจ้าคุณฯ ยังจำพรรษาอยู่ที่กรุงเทพฯ ฉะนั้นประมาณปี ๒๔๙๘ ท่านเจ้าคุณฯ จึงได้ชักชวนให้นายจันทร์ มาช่วยงานที่วัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร โดยได้รับมอบหมายให้ดูแลพระวิหารทรงม้า ลูกๆ ที่กำลังศึกษาเล่าเรียนก็ได้อพยพมาอยู่กับนายจันทร์ ด้วย

ในระหว่างที่นายจันทร์มาช่วยเหลือดูแลพระวิหารทรงม้าตามที่ท่านเจ้าคุณฯ ชักชวนมานั้น นางทองพูน ยังคงไป ๆ มา ๆ และนายจันทร์ ก็เช่นเดียวกันเมื่อมีเวลาจะขึ้นไปเยี่ยม

บ้านที่หลังเขาขุนพนมอยู่เสมอ นางทองพูนต้องมีภาระดูแลสวนผลไม้ สวนยางพารา และนา
หนักขึ้น แม้หลังจากนายจันทร์ถึงแก่กรรม (เมื่ออายุได้ ๗๓ ปี) นางทองพูน ก็ยังใช้ชีวิตส่วนใหญ่
อยู่ที่บ้านหลังเขาขุนพนมสลับกับการไปเยี่ยมลูก ๆ เป็นครั้งคราว

นางทองพูนเป็นคนขยัน เด็ดเดี่ยว เข้มแข็ง อดทน ต่อสู้เอาชนะอุปสรรคในงานอาชีพ
ตามวิสัยสตรีในชนบทโดยทั่วไป จนกระทั่งลูก ๆ สามารถก่อร่างสร้างตัวเป็นปึกแผ่นด้วยกัน
ทุกคน เป็นผู้ที่ยึดมั่นในศีลธรรม ไม่เบียดเบียนให้ร้ายใคร มีเมตตากับลูก ๆ และผู้ใกล้ชิด
จนเป็นที่นับหน้าถือตาของประชาชนที่รู้จักโดยทั่วไป

โดยปกติแล้วนางทองพูน ทองสมัคร เป็นคนที่มีสุขภาพแข็งแรงมาตลอด เพิ่งจะมีอาการ
เจ็บป่วยบ้าง เมื่ออายุ ๗๕ ปี ตามวิสัยของคนชรา แต่ก็ยังสามารถทำงานบ้านและดูแลสวน
ผลไม้ได้ ล้มป่วยครั้งสุดท้ายด้วยโรคหลอดเลือดสมองเรื้อรัง และแพทย์ได้ให้ยาไปรับประทาน
อยู่เป็นประจำ แต่ในที่สุดต้องเข้ารักษาที่โรงพยาบาลเมื่อวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๖๘ เพราะความ
ชราอาการจึงทรุดหนัก สุดท้ายความสามารถแพทย์ที่จะเยียวยาได้ จนถึงแก่กรรมด้วยอาการสงบ
เมื่อเวลา ๐๙.๕๐ น. ของวันศุกร์ที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๕๖๘ ณ โรงพยาบาลนครคริสเตียน รวม
อายุ ๘๕ ปี.

ผมยังจำได้

เรื่องการฟุ่มฟัก รักลูก ตามสัญชาตญาณของความเป็นแม่ทุกคน แม่ของท่านผู้อ่าน และรวมทั้งญาติมิตร ที่มาร่วมพิธีงานฌาปนกิจศพแม่ของผมปฏิบัติกับลูกเช่นไร แม่ของผม ก็ปฏิบัติกับลูก ๆ ของท่านไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน เรื่องนี้ทุกท่านหรือลูก ๆ ทุกคนต้องถือว่า พระคุณของแม่ยิ่งฟ้ามหาสมุทรและต้องยอมรับ

แม่เคยเล่าให้ผมฟังว่า เมื่อผมอายุประมาณ 3-4 ขวบเป็นไข้พิษ (อาการเป็นอย่างไร ไม่ทราบ) มีอาการหนักมาก แม่ของผมเฝ้าผมอย่างใกล้ชิดไม่ได้หลับนอนและลูกที่เดียว แม่คง เป็นทุกข์ เป็นห่วงผมมากจนกระทั่งผมได้รอดชีวิตมา ผมยังจำคำแม่บอกเล่าได้ดี

ครอบครัวเรามีอาชีพเป็นเกษตรกร ซึ่งได้รับมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ส่วน ทุเรียน มังคุด ลำไย และลูกประ ซึ่งก่อนวาระปี ๒๕๐๕ มีมากทีเดียว ถึงฤดูผลไม้ ผมได้ ขนลงบรรทุกเรือ มาขายที่ตลาดท่าแพ (อยู่ทางทิศเหนือของเมืองนครศรีธรรมราช) เป็นเวลา ฤดูละประมาณ ๔ เดือน ผมยังจำได้ แม่คอยช่วยห่อให้ทุกครั้ง และแน่นะกับข้าวในห่อเป็นฝีมือ ของแม่ และผมยังจำรสชาติของกับข้าวในห่อได้จนกระทั่งเดี๋ยวนี้

ผมยังจำได้ว่า เวลาแม่โกรธลูก ๆ แม่มักจะด่าลูกของท่านว่า “ไอ้ชาติดี” หรือ “พวกสุ เวลา แม่ตาย คงได้กินข้าวสองมือแหละ” แม่เกิดโมโหสุดขีดขึ้นมา ผมยังจำได้ แม่คงให้พรลูก ๆ ของท่าน

ผมยังจำได้ ถึงฤดูทำนา แม่ผมลงไปทำนาที่ผืนนาเดิม ซึ่งเป็นสมบัติส่วนแบ่งจากพ่อ แม่ของท่าน อยู่ที่ตำบลบ้านเกาะ ระยะทางไกลถึง ๑๐-๑๒ กม. สมัยนั้นต้องเดินเท้า ผมยัง จำได้ แม่ผมทุนของบนศรีษะ อุ้มน้องชายผม (นายสุจริต ทองสมัคร) กะเด็ดที่สะเอว แม่ คงหนักและเหนื่อยมาก แต่แม่ผมสู้งาน ผมเดินตามหลังแม่ มาเจอทุ่งนาเป็นครั้งแรก ทุ่งกว้างใหญ่ ลิบลิว ตื่นตา ผมอุทานด้วยความดีใจ “เฮ้โล สารพะ นาเราทั้งเพ” แม่ก็จะเล่าสู่กันฟัง ผมยัง จำได้

แม่ผมมีลูกหญิงคนหนึ่งถัดจากผมแต่เสียชีวิตเมื่ออายุ ๓ ขวบ ข้าวที่เป็นอาหารประจำวันแม่ ผมอุตส่าห์ทำตั้งแต่เริ่มดำนานา เก็บเกี่ยว ขนข้าว นวด สี ซ้อม ฝัด หุงจนเป็นอาหารตั้งอยู่ต่อหน้าลูก ๆ ซึ่งพร้อมที่จะรับประทานอาหารได้ ผมยังจำได้ ผมตลอดจนน้อง ๆ ก็ช่วยกันผ่อนแรงแม่ ช่วยเหลือแม่ ด้านนี้ตามความถนัด ซึ่งมีน้อยมาก จนกระทั่งงานนวดข้าว ฝัดข้าว สีข้าว และหุงทำกับข้าว ผม และน้อง ๆ โดยเฉพาะนายสุภาพ ทองสมัคร ลูกคนที่ ๔ ของแม่ทำกับข้าวอร่อย พอได้ช่วย ผ่อนแรงแม่ได้บ้าง ผมยังจำได้ดี

เมื่อแม่อายุประมาณ ๕๕ ปี พ่อผมได้จากแม่มาทำงานที่วัดพระธาตุ ตามคำขอร้อง
แถมเมตตาของท่านเจ้าคุณเฒ่า พระรัตนธัชมุนี (แบน) ผมและน้องพลอยติดตามมาอยู่ด้วยกัน
และได้งานทำเป็นผึ่งเป็นฝา แม่อยู่ตามลำพังกับหลานห่างๆ ที่บ้านสวนเดิม แม่คงเหงา
แม่ไป ๆ มา ๆ เยี่ยมเยียนคิดถึงพ่อและลูก ๆ แ่ละฤดูผลไม้แม่ได้นำติดไม้ติดมือมาฝาก
หลาน ๆ เป็นช่วง ๆ คงนึกพอดู แม่อดทนมากผมยังจำได้

พูดแล้วจะหาผมคุยไหม ผมไม่นึกไม่ฝันเลยว่าในท้อง หรือในครรภ์น้อย ๆ ของแม่จะ
เป็นจุดกำเนิดให้ลูกคนสุดท้ายของแม่ (นายสัมพันธ์ ทองสมัคร) ได้มีตำแหน่งหน้าที่ทาง
การเมือง หากถ้าเปรียบกับชาวชนบทบ้านป่าแล้ว ก็ควรจะนับเป็นตำแหน่งที่มีเกียรติมากที่สุด
ทีเดียว ถึงจะเป็นตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยก็เถอะ ข้อนี้ผมภาคภูมิใจแม่ผมมาก ที่แม่ผมคงมี
จิตใจสะอาด นักปราชญ์จึงได้มาเกิด (คำสอนของพ่อ) และคำสอนของอาจารย์จรัส เสือทอง
ผมยังจำได้

และผมกับภรรยารู้สึกภาคภูมิใจที่ได้ประทับประคองพยาบาลแม่ร่วมกับน้องและ
น้องสะใภ้จนถึงนาทีสุดท้ายที่แม่ป่วยเจ็บ และถึงแก่กรรมที่โรงพยาบาล

และจากนี้ไป เมื่อผมไปบ้านเดิมซึ่งเป็นสวนที่อ.พรหมคีรี ผมไม่เห็นหน้าแม่อีกแล้ว
และคงคิดถึงความหลังเกี่ยวกับแม่ไปอีกนานเท่านาน

ขอให้ดวงวิญญาณของแม่ไปสู่สุคติ หากชาติหน้ามีจริงขอให้ได้พบกันอีก

สมจิตร ทองสมัคร

๑๓ ต.ก. ๒๕

กราบแม่สุดที่รักของคุณ

แม่สุดที่รักของคุณได้จากคุณไป ไม่มีวันกลับ แม่แมจะมีอายุ ๘๕ ปี มันเป็นเวลาอันน้อยนิด
เหลือเกินสำหรับคุณ ถ้าชาติหน้ามีจริงคุณขอเป็นลูกของแม่อีกและขอได้เป็นลูกของแม่ทุกชาติ
ไป

คุณขอให้วิญญาณของแม่จงไปสู่สุคติเถิด

จาก สุภาพ ทองสมัคร
ลูกของแม่

๐๕.๕๐ น.

๑๑ ตุลาคม ๒๕๖๘

ลูกคิดถึงอยู่หลายวันและหลาย ๆ ครั้งหลังจากที่แม่ล้มป่วย ในบ้านปลายของชีวิตแม่ ทั้ง ๆ ที่ไม่อยากให้มีเวลานั้น แต่แล้วเวลานั้นและวันนั้นเกิดขึ้นกับแม่จนได้ ๐๕.๕๐ ของวันที่ ๑๑ เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๖๘ แม่ก็จากลูกไปโดยไม่มีวันกลับ ท่ามกลางความตลึงนของลูก ๆ และความอบอุ่นจากการเอาใจใส่ดูแลเป็นอย่างดีของหมอและพยาบาล รพ.นครคริสเตียน นครศรีธรรมราช

ด้วยวัย ๘๐ กว่าปีของแม่ แม่ได้ล้มป่วยมาเป็นเวลาหลายเดือน ลูกได้มีโอกาสพยาบาล ใกล้ชิดเป็นเวลาพอสมควร แม่เป็นคนมุมานะ เข้มแข็ง ช่วยตัวเองไม่ยากกรบถใคร และเกรงใจผู้อื่นมาตลอดแม้กระทั่งลูก ๆ หลาน ๆ ซึ่งคอยรับใช้ จนบางครั้งทำให้อาการป่วยของแม่ ต้องทรุดลง แต่กระนั้นแม่ก็ยังมีหลายอย่างที่ประทับใจให้ลูก ๆ และผู้ใกล้ชิดเอาไปคิดเอามา เป็นเรื่องรื่นเริงสนุกสนานคลายตึงเครียดบางโอกาส แม่เป็นนักปราชญ์คำพูดของแม่คม มีความหมาย กินใจ ทั้ง ๆ ที่นอนป่วยอยู่ แม่เป็นนักประชาธิปไตย แม่ไม่เคยหัวน้าวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ อย่างเช่นเมื่อถึงคราวสมัยเลือกตั้งแต่ละครั้งแม่จะพูดเสมอว่า “สัมพันธมิตร (สัมพันธมิตร หลูกคนเล็ก) ทาพริอมน้ใหม่ มันมีบุญ” บางทีก็พูดว่า “บอกถูกทื่อ” แล้วแต่ชาวบ้าน เมื่อถูกถามว่า เป็นอย่างไรการเลือกตั้งครั้งนี้

แม่เป็นแม่ที่มุมานะ ที่คอยอบรมสั่งสอนให้ลูกเป็นคนดีของสังคมเสมอ เป็นแม่ของ นักการเมืองที่มีความจริงใจกับอาชีพของลูก แม่จะพูดถึงเรื่องของส่วนรวมของสังคมเสมอ และเห็นความสำคัญของสังคมมากกว่าความสำคัญของตัวเอง อย่างเมื่อวันที่ ๙ กันยายน ๒๕๖๘ วิทยุประกาศเรื่องปฏิวัติบังเอิญแม่นอนป่วยอยู่ได้ยินดังปฏิวัติ ๆ แม่ถามว่าเขาปฏิวัติอีกหรือ แกบบอกว่า “พวกชี้แพ้ชอบรบ (ไม่มีความเป็นประชาธิปไตย) ไม่รู้มันจะปะทะกับสัมพันธมิตรหรือไม่ (หมายถึง รบช.สัมพันธมิตร ทองสมัคร)” พูดเมื่อแม่อายุ ๘๕ ปี ยังมีอีกหลาย ๆ อย่างที่ผู้ใกล้ชิด กับแม่ยังประทับใจ นอกเหนือจากความเป็นแม่โดยไม่บกพร่อง.

๐๕.๕๐ น. ท่ามกลางความอบอุ่นของการดูแลของแพทย์และพยาบาลอย่างใกล้ชิดของ รพ.นครคริสเตียน นครศรีธรรมราช แม่ก็จากไปอย่างสงบตามกฎหมายของธรรมชาติ ลูก ๆ ได้แต่ตลึงงัน สงบเงียบ น้ำตาคลอ สะอื้น วิญญาณแม่คงสู่สุคติแล้ว ลูกจะเดินตามรอยแม่ จะ จำคำสอนแม่ที่ยังก้องหูที่ว่า “เกิดมาทำอะไรให้หนักแผ่นดิน คั้นไม่ทำไรมั่งให้เป็นประโยชน์ กับหลวง.”

อาลัยแม่

จากลูก สมพงศ์ ทองสมัคร

แม่

เมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๕๒๘ เวลาประมาณ ๑๐.๐๐ น.เศษ ขณะที่ผมนั่งทำงานอยู่ในห้องทำงานที่กระทรวงศึกษาธิการ ผมได้รับโทรศัพท์ทางไกลจากภรรยา ว่าคุณแม่ได้ถึงแก่กรรมเสียแล้ว ที่โรงพยาบาลนครคริสเตียน ซึ่งเป็นเวลาก่อนหน้าที่ผมกำหนดจะเดินทางกลับไปจังหวัดนครศรีธรรมราช เพียงไม่กี่ชั่วโมง

คืนวันที่ ๑๐ ตุลาคม ทั้งคืนผมรอฟังข่าวและโทรศัพท์สอบถามอาการของคุณแม่ เกือบตลอดคืน ตอนเช้าของวันที่ ๑๑ ตุลาคม ผมก็ได้โทรศัพท์ถึง แพทย์หญิง จงดี มีตรกุล เจ้าของโรงพยาบาลนครคริสเตียน ซึ่งคุณหมอแจ้งให้ทราบว่า อาการของคุณแม่ไม่ดีเลย แต่ผมไม่คาดคิดว่าจะรวดเร็วถึงเพียงนั้น ตั้งใจว่าเมื่อไปทำบุญประเพณีวันสารทเดือนสิบในวันที่ ๑๒-๑๓ ต.ค. นั้นคงได้อยู่กับคุณแม่นาน ๆ

ผมเป็นลูกคนสุดท้อง ในจำนวน ๖ คน แต่ในความรู้สึกตลอดมา ว่าเรามีพี่น้องด้วยกัน ๕ คน เป็นผู้ชายล้วน ๆ ทั้ง ๕ คน เพราะลูกหญิงของคุณแม่ ชื่อ สมใจ น้องถัดจากพี่ชายคนโต ได้เสียชีวิตไปตั้งแต่อายุ ๓ ขวบ และดูเหมือน คุณแม่จะพูดถึงเด็กหญิงสมใจอยู่บ้าง เป็นครั้งคราวเมื่อเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตแต่หนหลังของคุณแม่ ให้ผมหรือพี่ ๆ ฟัง

หลังจากที่ผมสำเร็จชั้นประถมศึกษาที่โรงเรียนในหมู่บ้านแล้ว ผมไม่ได้เข้าศึกษาต่อเหมือนอย่างพี่ ๆ ทั้ง ๔ คน ผมจึงมีโอกาสอยู่กับคุณแม่ในช่วงนั้นถึง ๓ ปี ซึ่งในขณะนั้นพี่ชายต่างแยกย้ายกันไปศึกษาเล่าเรียนบ้างประกอบอาชีพบ้าง

ผมจำได้ว่าผมตึมน้ำนมของคุณแม่ จนผมโตอายุ ๕-๖ ขวบ ก่อนเข้าเรียนชั้นประถม เพียงไม่กี่วันจึงหยุดตึมนมคุณแม่ และดูเหมือนว่าคุณแม่ก็มีความสุขดี ที่ผมได้นอนอยู่ในตักของท่านและตึมน้ำนมจากท่าน ผมจึงติดนิยนอนหนุนตักคุณแม่หรือนอนบนตักแม่ตลอดมา ทุกครั้งแม่ผมไปเยี่ยมบ้านเยี่ยมคุณแม่ ในขณะที่ผมเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการอยู่ ผมก็ไม่วายที่จะนอนหนุนตักคุณแม่ ซึ่งผมยอมรับว่ามันมีความสุขความอบอุ่นจนบอกไม่ถูก

คุณแม่ของผมนั้น ท่านอ่านหนังสือไม่ออก แต่เป็นคนขยัน ประหยัด และหลังจากที่คุณพ่อจากไปแล้ว ผมสังเกตว่า คุณแม่เริ่มเสียกำลังใจในการประกอบอาชีพลงไปมาก แต่ท่านเก็บความรู้สึกไว้ได้ ไม่ยอมให้ใครเห็น คุณแม่ยังคงดูแลทรัพย์สิน ทั้งสวนยางพารา สวนผลไม้ อยู่ที่บ้านหลังเขาขุนพนมมาตลอด โดยรับเอาหลานชายและหลานสะใภ้ ไปอยู่เป็นเพื่อนบนบ้าน อีกครอบครัวหนึ่ง

แม้คุณแม่จะอ่านหนังสือไม่ออกก็ตาม แต่คุณแม่เป็นคนที่มีความจำเป็นเยี่ยม ผมจะต้องอ่านหนังสือให้คุณแม่ฟังอยู่เสมอๆ บางครั้งคุณแม่ให้คุณพ่ออ่านให้ฟัง บางครั้งหนังสือที่เป็นโคลง กลอน ก็มักจะให้นายพลอด พลพันธ์ ญาติฝ่ายพ่ออีกคนหนึ่งอ่านให้ฟัง ซึ่งนายพลอดนั้นเป็นคนชอบอ่านหนังสือประเภทบทกลอนและท่องได้เกือบทั้งเล่มหรือทั้งเรื่องเช่นเรื่อง อิเหนา พระอภัยมณี รามเกียรติ์ ฯลฯ

คุณแม่นั้นนอกจากจะเป็นห่วงลูกๆ เอาจริงทีเดียวโดยเฉพาะลูกคนโต คือนายสมจิตร ทองสมัครโตแล้วแต่ยังไม่ยอมมีครอบครัว ในช่วงที่พี่ชายคนโตของผมกำลังอยู่ในวัยหนุ่มนั้น ผมจำได้ว่า มีหญิงสาวในหมู่บ้านเดียวกันและใกล้เคียงมาชอบพอยู่หลายคน มีอยู่ครั้งหนึ่งที่นายสมจิตรไม่อยู่บ้าน คุณแม่ซึ่งเป็นห่วงเรื่องที่คุณหญิงมาชอบพอลูกชายคนโตของท่านนี้แหละ ท่านจึงให้ผมเลือกจดหมายหลายฉบับของผู้หญิงคนหนึ่ง ซึ่งดูเหมือนคุณแม่จะให้ความสนใจผู้หญิงคนนี้มาก อายุอาหมาก็ไล่เลี่ยกันกับนายสมจิตร ขณะนั้นผมเพิ่งสำเร็จชั้นประถมมาใหม่ๆ เมื่อผมอ่านให้ฟังคุณแม่ยังพูดกับผมว่า “เนรจิตรนี้ใจดำ ทำไม่ไม่ตกลงแต่งงานกับเขา” มีจดหมายอยู่ตอนหนึ่งในฉบับหนึ่งที่คุณแม่ให้ผมอ่านทบทวนแล้วทบทวนอีก จนผมจำสำนวนกลอนเปรียบเทียบกับจดหมายฉบับนั้นได้จนบัดนี้ ในตอนท้ายก่อนจบ ผู้หญิงคนนั้น ยกสำนวนเปรียบเทียบว่า

“กา ดู กา หงส์ ดูหงส์ คงจะขึ้น
กา ดู หงส์ หงส์จะขึ้น ลักแค่ไหน”

ผมถูกคุณแม่บังคับให้อ่านกลอนบทนี้กลับไปกลับมา หลายต่อหลายเที่ยว แล้วคุณแม่พูดว่า “เขาเปรียบเนรจิตรเป็นหงส์ เท่ากับมีศักดิ์ศรีกว่า มีฐานะดีกว่า เขายกย่องเอามากๆ ทั้งๆ ที่ฐานะก็พอๆ กัน แต่ทำไมเนรจิตรไม่ตัดสินใจแต่งงาน” (คำว่า “เนร” นั้นใช้เรียกผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุตามประเพณีมาแล้ว ซึ่งชาวบ้านนิยมเรียกคำว่า “เนร” ขึ้นต้นนำหน้าชื่อ) ในที่สุดผู้หญิงคนนั้นกับนายสมจิตร ก็ไม่ได้แต่งงานกัน

คุณแม่เคยเล่าให้ลูกๆ ฟังเสมอว่า ขณะที่คุณพ่อไปดูตัวจะแต่งงานด้วยนั้น แม่นั่งทอผ้าหรือเรียกว่าทอหูกอยู่ใต้ถุนบ้าน ใช้ผ้าทอเป็นสะไบเฉียงปิดอกไว้ทั้งสองข้าง ตามที่หญิงสาวแต่งตัวกันในสมัยนั้น คุณแม่เองไม่ทราบเลยว่ามีคุณพ่อไปดูตัว และต่อมาก็ทำการสู่ขอ เมื่อคุณพ่อไปสู่ขอคุณแม่ขึ้น คุณพ่อได้ถูกวิพากษ์วิจารณ์มากโดยเฉพาะจากผู้ใหญ่ของฝ่ายคุณแม่ว่าคุณพ่อนั้นเป็นคนเรียบร้อย ไม่กว้างขวางหรือหัวไม้ จะรักษาสมบัติหรือเลี้ยงครอบครัวไม่ได้ แต่ในที่สุดก็ได้แต่งงานกัน

คุณแม่ก็มีชีวิตเลี้ยงดูลูกเหมือนอย่างผู้หญิงชาวบ้านโดยทั่วไป แต่อาศัยที่คุณพ่อได้รับการศึกษาถึงระดับมัธยมและเคยรับราชการอยู่ในรั้วในวัง จึงถ่ายทอดให้การอบรมลูกๆ

ในครอบครัว ให้มีการพัฒนาขึ้นมาพอสมควร ในสมัยนั้นบ้านหลังเขาขุนพนม มีครอบครัว คุณพ่อ-คุณแม่ ครอบครัวเดียวที่ส่งลูกให้เรียนในระดับมัธยมทุกคน ครอบครัวคนอื่นเรียนบ้าง ไม่เรียนบ้าง

คุณแม่ได้รับการถ่ายทอด ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม ท้องถิ่นต่างๆ ไว้มากมาย การเลี้ยงดูลูกๆ จึงหนีไม่พ้น ที่จะถ่ายทอดสิ่งเหล่านั้นให้ตกทอดกันมา

คุณแม่เป็นผู้หนึ่งที่ร้องเพลงกล่อมเด็กหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ร้องเรือหรือซำนอง ได้จับใจน่าฟัง เสียงนุ่มนวล กลมกล่อม ท่วงทำนอง เอื้อน น่าฟัง ยิ่งก้องหูกฟังและลูกๆ อยู่จนทุกวันนี้และเคยมีชาวต่างประเทศที่สนใจมาศึกษาเรื่องศิลปพื้นบ้านได้ขอบันทึกเสียง ร้องเรือ “ซำนอง” หรือเพลงกล่อมเด็กของคุณแม่ไปด้วย

บทกล่อมเด็กของคุณแม่ที่ใช้ “ซำลูก” “ซำนอง” และในช่วงหลัง “ซำหลาน” หรือกล่อมหลาน ให้หลับมีหลายบท เช่น

“ไก่อ ไก่อแจ้ว วายน้า ซ่อแซ ไปขอเมีย
ซันหมาก มาลายน้าเสีย ได้ลูกได้เมีย ลักก็คน
ได้คนหนึ่งแล้ว ชื่อว่า สีแก้ว แม่หนามน
ได้ลูก ได้เมีย ลักก็คน หนามน แม่ทองร้อยซัง เทอ.....”

หรือบทที่ว่า

“ฮาเออ เทอ ไปไหนเทอ พาน้อง ไปกัน
ถางไร่ ปลูกมัน มันไม่ลงหัว
แผ่นดินมันดี แต่พันธุ์มัน มันชั่ว
มันไม่ลงหัว สาย่าน ให้วักกิน เทอ.....”

คุณแม่เคยอบรมลูกๆ เสมอว่า ควรหัดพูดจาให้ไพเราะ รู้จักสัมมาคารวะ ให้เอื้อเฟื้ออย่าง คุณพ่อ เพราะคุณพ่อนั้น ได้รับการยอมรับจากบุคคลทั่วไปว่าพูดจาไพเราะ เป็นนักพูด นักโต้วาที่เป็นผู้ซึ่งได้รับมอบหมายให้สอน คู่บ่าวสาวมาตลอดในหมู่บ้านหรือตำบลใกล้เคียง และดูเหมือนว่าเมื่อพวกเราลูกๆ พูดถึงเรื่องของคุณพ่อในสิ่งเหล่านี้ คุณแม่จะมีความสุขและภาคภูมิใจในตัวของคุณพ่อมาก คุณแม่จะพูดสัพเพยกว่า “พวกลูกห้าคน ลูพี่ของลูกไม่ได้ลักคนเดียว โดยเฉพาะเรื่องพูดจาไพเราะ เอาใจผู้หญิงเก่ง เจ้าชู้ ลูกๆ ลูพี่ไม่ได้เลย” พวกเราลูกๆ ก็ได้แต่หัวเราะชอบใจและดีใจที่คุณแม่มีความสุขเมื่อพูดถึงเรื่องของคุณพ่อ ผมเองนั้นหลังจากที่สำเร็จการศึกษาและประกอบอาชีพไปแล้ว ก็ไม่ค่อยได้อยู่ใกล้ชิดคุณแม่มากนัก คุณแม่ยังคงอาศัยดูแลสวนผลไม้ สวนยางพารา อยู่ที่บ้านหลังเขาขุนพนม เสาร์-อาทิตย์ พวกเราลูกๆ ว่างจากงานก็จะไปเยี่ยมคุณแม่อยู่เป็นประจำ หรือบางครั้งคุณแม่ ไปเยี่ยมๆ ลูกๆ ถึงบ้านนอนค้างบ้านละคืนสองคืน

ผมเคยสร้างบ้านหลังขนาดย่อม มีเครื่องอำนวยความสะดวกพร้อม ให้คุณแม่หลังหนึ่ง ที่หน้าวัดมหาธาตุ แต่คุณแม่ก็อยู่ประจำไม่ได้ ท่านเป็นห่วงสวนผลไม้ของท่านมาก

เกือบทุกครั้งที่ผมไปเยี่ยมคุณแม่ ที่บ้านหลังเขาขุนพนม ผมจะนอนดักคุณแม่หรือ ไม่ก็จะโอบกอดคุณแม่เป็นประจำ

คุณแม่เป็นคนผิวดำ ร่างเล็ก สูงประมาณ ๑๕๐ ซม. ผมเคยพาคุณแม่ไปเที่ยวกรุงเทพฯ เพียงครั้งเดียว เมื่อไปถึงกรุงเทพฯ คุณแม่สนใจในสิ่งที่ได้รับบอกเล่าจากคุณพ่อเป็นส่วนใหญ่ เช่นพระบรมมหาราชวัง สนามเสือป่า ฯลฯ

มีคนหลายคนจากบ้านหลังเขาขุนพนมเล่าให้ฟังว่า ในวันเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทุกครั้ง คุณแม่จะจัดหมากพลู ไปเลี้ยง ที่หน่วยเลือกตั้ง (วัดเขาขุนพนม) เพื่อให้ญาติ พี่น้อง เพื่อนบ้าน ได้กินกัน แม้ในระยะหลัง หน่วยเลือกตั้งดังกล่าวจะติดเขตเลือกตั้งคนละ เขตกับผม ทราบว่าคุณแม่ก็ยังจัดหมากพลูไปบริการดังเดิม

ผมเรียนแล้วว่าคุณแม่ของผม อ่านหนังสือไม่ออก อ่านตัวเลขไม่ได้ เป็นปัญหามากในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง พี่ชายของผม ทั้งนายสุภาพและนายสมจิตร จะต้องแนะนำวิธีการ กาบัตรให้ทุกครั้ง แต่น่าเสียดาย ที่ท่านไม่สามารถจำตัวเลขประจำตัวผู้สมัคร ในนามพรรค ประชาธิปัตย์ได้หมดทุกคน พี่ๆ ของผมจำยอมให้คุณแม่กาหมายเลข เฉพาะที่เป็นเลขประจำตัว ของผม ซึ่งส่วนมากกาสะดวกดีคือมักจะได้หมายเลข ๑ หรือ ๓

เป็นอันว่าหน่วยเลือกตั้งที่วัดเขาขุนพนม ตำบลบ้านเกาะ จะมีบัตรเลือกตั้ง อยู่เพียง ใบเดียว ที่กาเบอร์เดียวหรือที่เรียกกันว่า “ยิงลูกโดด” คือบัตรเลือกตั้งของคุณแม่ของผมนั่นเอง ซึ่ง ผู้สมัครร่วมทีมทุกคนต่างทราบกันดี

เมื่อผมได้รับการเลือกตั้งทุกครั้ง ผมจะขึ้นไปเยี่ยมคุณแม่ที่บ้าน และทุกครั้งที่ได้รับ การเลือกตั้ง ผมจะพูดกับคุณแม่เสมอว่า คุณแม่อย่าเพิ่งล้มหายตายจากไปเสียก่อน ขอให้ผม ได้เป็นรัฐมนตรีเสียก่อน คำตอบที่คุณแม่ตอบกลับมาก็คือ “ความตายห้ามกันไม่ได้หรือลูก เป็น อะไรก็ไม่สำคัญ ขอให้เป็นคนดีเหมือนพ่อก็แล้วกัน”

ผมทราบข่าวจากพี่ชายว่าเมื่อผมได้รับโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ พี่ชายทั้งหลายก็เดินทางไปเยี่ยมคุณแม่ที่ บ้านหลังเขาขุนพนมและเรียนให้คุณแม่ทราบว่า ผมนั้นได้เป็นรัฐมนตรีแล้ว คุณแม่พูดสวน ออกมาทันทีว่า “เป็นก็เป็นแค่รัฐมนตรีช่วย ยังไม่เป็นตัวจริง” แสดงว่าคุณแม่ติดตามข่าวคราว การการเมืองมาตลอด

ผมขอเรียนอย่างตรงไปตรงมาว่า ในการสมัครรับเลือกตั้งผู้แทนราษฎรของผมทุกครั้ง ผมต้องขอยืมเงินของคุณแม่ (ไม่ค่อยได้ส่งคืน) ซึ่งคุณแม่เก็บหอมรอมริบไว้พอสมควร ท่าน

บอกลูก ๆ ทุกคนว่า เงินที่เก็บไว้นั้น เพื่อใช้จ่ายในงานศพเมื่อคุณแม่จากไป ซึ่งขณะนี้พวก
ลูก ๆ ยังไม่ทราบว่า เงินของคุณแม่ที่เก็บออมไว้นั้นมีอยู่เท่าไร เพียงแต่ทราบว่า ส่วนหนึ่งฝาก
ธนาคารเอาไว้และอีกส่วนหนึ่งเก็บไว้ที่บ้านหลังเขาขุนพนม ในห้องนอนและปิดกุญแจเอาไว้

เรื่องที่ลูก ๆ อดจะภูมิใจเสียไม่ได้คือ การที่คุณแม่ได้สอนให้ลูก ๆ ทำอาหารกับข้าว
คาวหวานได้ทุกชนิด เพราะเนื่องจากครอบครัวของเรา ไม่มีผู้หญิงเลยนอกจากคุณแม่ ฉะนั้น
เมื่อคุณแม่มีธุระจะออกนอกบ้านไปค้างคืน ไม่ว่าจะเป็นกี่คืน พวกเราลูก ๆ จะหุงหาอาหาร
กินเอง รวมทั้งคุณพ่อด้วย ลูกของคุณแม่ที่ทำอาหารเก่งที่สุด เห็นจะไม่ข้ามฝีมือนายสุภาพ
ทองสมัคร แกงส้มก็อร่อย น้ำพริกก็อร่อยๆ ฝีมือใกล้เคียงกับคุณแม่มาก

สิ่งที่พวกเราลูกเห็นการครองชีวิตของคุณแม่เลี้ยงดูลูก ๆ นั้น คือความขยันขันแข็ง
คุณแม่จะจัดหาสินค้า ผลผลิตทางเกษตรไปจำหน่ายในตลาดนัดละแวกใกล้เคียงทุกนัดที่มี
การจ่ายตลาด เช่น วันพุธ วันอาทิตย์ ฯลฯ บางครั้งคุณแม่ทำขนมไปขาย เช่นกล้วยทอด ข้าวต้มมัด
(เหนียวทอกล้วย) ทอดมัน ฯลฯ

บางวันที่ไม่มีตลาด หากคุณแม่เสร็จภารกิจจากการทำสวนแล้ว คุณแม่ก็จะทำทอดมันกุ้ง
ใบเล็บครุฑขายในหมู่บ้าน โดยนายสุภาพ ทองสมัคร นี่แหละเป็นผู้ขาย นายสุภาพ จะทุนถาด
ใส่ทอดมันเสร็จใหม่ ๆ ตะโกนขายไปตามบ้านเรือนในหมู่บ้านว่า “ทอดมัน แม่พูน ทอดมัน
ทองพูน มาแล้ว”

มีอยู่ครั้งหนึ่ง ที่วัดเขาขุนพนมมีงานทำบุญหาเงินเข้าวัด ศิษย์เก่าวัดเขาขุนพนมจะหา
เงินในรูปแบบต่าง ๆ หลายวิธีด้วยกัน คุณแม่เตรียมอาหารคาวหวานไปถวายพระตั้งแต่เช้า
กลับมาตกบ้ายและเล่าให้ลูก ๆ ฟังว่า “วันนั้นนอกจากได้ทำบุญแล้ว ยังได้บริจาคเงินให้ขอทาน
อีกด้วย รู้สึกอึดอัดใจ” คุณแม่เล่าให้ฟังต่อไปอีกว่า “พวกลูก ๆ ไปวัดไม่เห็นหรือ ไม่รู้ขอทาน
มาจากไหน จูงลิงมาด้วย ๑ ตัวและนั่งขอทานอยู่ที่ประตูทางเข้าวัดน่าสงสาร เสื้อผ้าขาด ๆ
มานั่งอยู่ คงได้ไปหลายบาท แม่สงสารจับใจ ให้ไปสองสามบาท”

แท้จริงขอทาน ที่คุณแม่พูดถึงนั่นคือ นายสุภาพ ทองสมัคร ลูกชายของคุณแม่เอง
แต่ปลอมตัวเป็นขอทานเพื่อหาเงินเข้าวัด เมื่อพวกเราลูก ๆ ดิ๊งว่า ขอทานคนนั้นคือนายสุภาพ
นี่แหละ คุณแม่ได้กลับมาอย่างมั่นใจทันทีว่าไม่ใช่ หากเป็นสุภาพลูกเองมีหรือที่แม่จะจำไม่ได้
จนนายสุภาพบอกถึงลักษณะของคนขอทานแต่งตัวอย่างไร นุ่งอย่างไร นั้นแหละคุณแม่จึง
ยอมจำนนว่า เออ...น่าจะใช้

ผมถามคุณแม่ด้วยความสงสัยว่า ทำไม เมื่อมีการยกเสาเอก บ้านใหม่ จะต้องมีคนมา
เชิญหรือขอร้องคุณแม่ให้ไปร่วมด้วยทุกครั้ง คุณแม่บอกว่าเป็นศิริมงคลแก่บ้านเรือนของเขา
เพราะชื่อแม่นั้นชื่อ “ทองพูน”

ตอนนี้คุณแม่ทองพูน ของลูก ๆ และ “ทองพูน” ของญาติ ๆ ของเพื่อนบ้าน ได้จากไปเสียแล้ว ศพของคุณแม่ทองพูน ทองสมัคร ได้รับความเมตตาจาก พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณราชวินัยเวทีเจ้าอาวาสวัดพระมหาธาตุวรมหาวิหาร ตั้งสวดพระอภิธรรม ตั้งแต่วันที่ ๑๑-๑๗ ตุลาคมแล้ว ปิดศพ วันที่ ๒๖ ตุลาคม เปิดศพสวดบำเพ็ญกุศลอีกครั้งหนึ่ง และฌาปนกิจ ในวันอาทิตย์ที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๒๘ ณ เมรุวัดชะเมา โดยได้รับความกรุณาจากฯพณฯนายกรัฐมนตรีพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นประธาน นับว่าเป็นเกียรติอันสูงยิ่งแก่คุณแม่และตระกูลของเรา

ขอให้วิญญาณของคุณแม่จงสุขคติ ขอให้ผมได้เกิดเป็นลูกของคุณแม่ทุก ๆ ชาติตลอดไป

สัมพันธ์ ทองสมัคร

ถึงคนที่มีสิทธิ์ได้เป็นแค่ “ย่า”

จากเวลา ๒๐ กว่าปีที่ได้เข้ามาอยู่ในสกุล พวกเราทุกคนรู้ได้ด้วยจิตสำนึกว่าย่านั้นมีความรู้สึกอยู่เสมอว่าย่าไม่มีลูกผู้หญิง ชีวิตมันปลายต้องลำบากเวทนา พวกเราจึงให้ความรักและเอาใจใส่ย่าเท่า ๆ กับแม่ของตัวเองกันทุกคน และด้วยความสำนึกนี้เองทำให้ความผูกพันของย่ากับสะใภ้ทุกคนมีมากกว่าสะใภ้ทั่ว ๆ ไป อย่างตอนมีหลานคนแรกย่ารับตัวทั้งลูกทั้งหลานไปดูแลเอง เอาใจใส่ความเป็นอยู่ขนาดที่เชื่อกันว่าอะไรที่เป็นของแสงของคนคลอดใหม่ ย่าจะไม่ยอมให้กิน, ให้ทำ ย่าเอาใจใส่สะใภ้ทุกคนเท่ากับลูกย่าเอง จนเมื่อล้มป่วยครั้งแรกต้องเข้าโรงพยาบาลมารักษาอยู่เกือบเดือน ย่าพูดกับทุกคนที่ไปเยี่ยมว่า ถึงแม้ย่าจะไม่มีลูกหญิง แต่ย่าก็เหมือนกับมีลูกหญิงถึง ๕ คนนั้นแหละ

ถึงกระนั้นพวกเราก็มารู้ดีว่าย่ายังขาดอะไรสักอย่างในชีวิตที่ย่าหาไม่ได้ในชีวิตของย่าคือ ความเป็นยาย พวกเราขอบอกย่าว่า

ที่ใดเป็นสุขย่างงไปสู่นั้นเกิด ย่านั้นเป็นได้ทั้งย่าและยายเหมือนกับที่คนอื่น ๆ เขาได้เป็น.

กระแสร้ ทองสมักร สะใภ้คนที่ ๑.

ต.ก. ๒๕๒๘

อาลัยคุณแม่

วันนี้เป็นวันที่ลูกเสียใจมากที่สุด ในการจากไปของคุณแม่ จากไปอย่างไม่มีวันกลับให้ลูกได้เห็นหน้าอีกต่อไป ลูกยังจดจำความหลังในครั้งอดีตได้ดี เพราะครั้งหนึ่งลูกเคยได้อยู่ร่วมกับคุณแม่ ถึงแม้จะเป็นเวลาไม่นานนัก แต่ลูกก็ได้รับความรัก ความอบอุ่นจากคุณแม่มาก ตลอดเวลาที่ลูกได้อยู่ร่วมกับคุณแม่ นั้น คุณแม่ไม่เคยใช้วาจาหยาบกับลูกเลย ลูกซึ่งในพระคุณของคุณแม่มากลูกจะจดจำไปจนวันตาย

คุณแม่ที่รักของลูก ถ้าชาติหน้ามีจริง ลูกขอเป็นลูกของคุณแม่ทุกชาติไป ลูกขอให้วิญญาณของคุณแม่จงไปสู่ที่สุขเถิด

ด้วยความเคารพ-และอาลัยยิ่ง

จากลูกพริอย ทองสมักร

สะใภ้คนที่ ๓

ขวัญเรือน

“แม่คะ ทำไมแม่ตั้งชื่อขวัญเรือน ว่า ขวัญเรือน ละคะ”

ขวัญเรือนยังจำได้ว่าครั้งหนึ่งตอนเด็ก ๆ ขวัญเรือนเคยถามแม่อย่างนี้ แม่ยิ้มให้ขวัญเรือนด้วยความเอ็นดู และพูดว่า

“ทำไมหรือลูก นี่อะไรขึ้นมาถึงได้ถามอย่างนี้”

ขวัญเรือนก็ตอบแม่ด้วยความภูมิใจ

“ก้อเพื่อน ๆ ที่โรงเรียนสิคะ เขาบอกว่าชื่อเพราะดี ว่าไงคะแม่”

“คือ อย่างนี้จะ ตอนที่แม่คลอดลูกนั้น ตรงกับขึ้นบ้านใหม่พอดี”

“บ้านหลังนี้หรือคะ”

“จ้ะลูก รู้ไหมแม่ได้ตั้งชื่อลูกว่าขวัญเรือนเพราะย่าของลูกจ้ะ ย่าท่านมาเยี่ยมแม่แล้วมาดูลูกด้วย ท่านบอกว่าลูกคลอดออกมาพร้อมขึ้นบ้านใหม่ ก็น่าจะชื่อ “บุญเรือน”

“บุญเรือนหรือคะแม่ ลูกว่าฟังดูแปลกดีนะคะ”

“จ้ะ แต่แม่บอกย่าว่า ชื่อบุญเรือนนี้ ฟังดูไม่ค่อยจะทันสมัย เป็นภาษาของย่า ถ้าชื่อขวัญเรือนจะดีกว่า ท่านก็เห็นด้วย ลูกเลยชื่อ ขวัญเรือน ไงจ้ะ หายสงสัยหรือยัง”

ในคืนนี้ ขวัญเรือนนั่งสงบนิ่ง ดูรูปย่า ย่าคะ ขวัญเรือนอยากส่งใจถึงย่าอยากให้อ่านว่า ขวัญเรือนภูมิใจในชื่อนี้มาก ภูมิใจในตัวย่า ถึงย่าของขวัญเรือนจะเป็นชาวสวนชาวไร่ แต่ย่าก็ต่อสู้ชีวิตด้วยความมานะอดทนมา ๘๕ ปี เป็นผู้ให้กำเนิดขวัญเรือนโดยทางอ้อม ถึงแม้ว่าร่างกายย่าจะเป็นเถาเถาน แต่ย่าก็ยังคงอยู่ในห้วงสำนึกของขวัญเรือนชั่วนิรันดร์

ขวัญเรือนขอจบด้วยบทกลอนที่จำมาจากไหนไม่ทราบ ว่า

“ถึงชายได้กวัดแกว่งเพลงจากอาสน์

ด้วยอำนาจฤทธิ์แรงแข็งยิ่งกว่า

อันมือไกวเปลไซ้ไร้แต่ไรมา

คือ หัตถ์ถาวรองพิภพจบสากล”

จาก กมลทิพย์ ทองสมักร

หลานของย่า

ลูกพ่อสมจิตร กับ แม่กระแสร้ ทองสมักร

๑๓ ต.ค. ๒๕

คิดถึงย่า

จากไปแล้วไปลับไม่กลับมา
แต่หลานนั้นเฝ้าทุกรাত্রีทุกวัน
หรือพระพรหมบันดาลมานานแล้ว
หรืออายุถึงคราพรากต้องจากไป
หลานสำนึกในดวงใจให้ไหวหวั่น
ยากหาแทนมีมีแทนที่มีมา
มีแต่เสียงสำเนียงเคยร้องเรียก
มีเพียงแต่รูปถ่ายไว้ให้ดู
ยากจะหาผู้ใดมาแทนได้
หากชาติหน้ามีจริงข้าขอพรหมา

ไปพักผ่อนหลับสนิทคิดฝัน
ไอ้สวรรค์โยจึงพรากย่าจากไป
ให้ย่าแก้วของหลานสิ้นตักชย
บอกได้ไหมว่าเหตุใดต้องจากลา
ว่าเหมือนฝันยามาจากไปสุดหล้า
แม้แต่หน้าต่อแต่นี้ไม่มีดู
มีสำเนียงที่ยังก้องอยู่ในหู
แต่ตัวตนซีไม่อยู่ให้เชยชม
ยามาตายพาใจให้ชื่นชม
ขอข้ามสมปฏิญาณหลาน “ย่าพูน”

หลานเพียว

หลานเอก

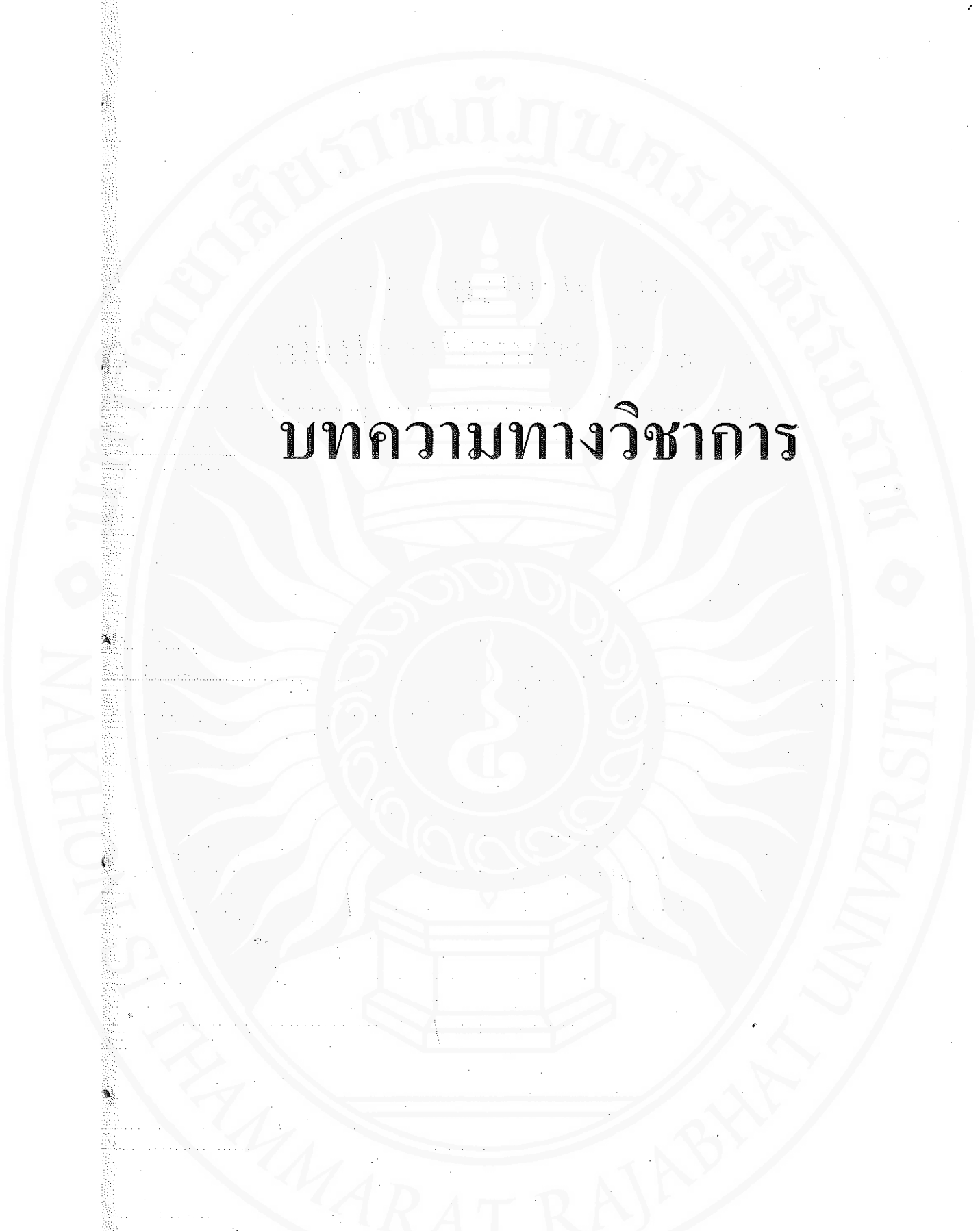
หลานรุ่ม

อาลัยคุณย่า

การจากไปของคุณย่าครั้งนี้ เป็นที่เศร้าโศกของหลานมาก คุณย่าจากไปครั้งนี้หลานขอ
ให้คุณย่าหลับให้สบายและไปสู่สรวงสวรรค์ ถ้าชาติหน้ามีจริงหลานขอให้เจอกับคุณย่าอีกและ
เป็นคุณย่าของหลานอีกเช่นชาตินี้เทอญ

ระพีพรรณ ทองสมัคร

(หลานเจน)

บทความทางวิชาการ

การปฏิรูปการปกครอง
เมืองนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง
ในสมัยพระยาสุมนนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
(พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๔๕)

ณรงค์ นุ่นทอง

ส.ส. นครศรีธรรมราช พรรคประชาธิปัตย์
ผู้ช่วยเลขาธิการรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

959.383
ดบ 172 ก
ด. 2
65650

คำนำ

“การปฏิรูปการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ในสมัยพระยาสุโขมนัยวินิต เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๙)” ได้ตัดตอนมาจากปริญญานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต เรื่อง การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุโขมนัยวินิต เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๙) ของ นายณรงค์ นุ่นทอง ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พ.ศ. ๒๕๒๐ มีเนื้อหาเกี่ยวกับการจัดการปกครองของพระยาสุโขมนัยวินิต เทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๙-๒๔๔๙ ในด้านการเมือง การปกครองท้องที่ การจัดการศาลยุติธรรม การภาษีอากร การจัดการศึกษา และศาสนา การปรับปรุงการคมนาคม ตลอดจนปัญหา อุปสรรค และผลของการปฏิรูปการปกครองเมืองทั้ง ๓ นั้น, พระยาสุโขมนัยวินิต (เจ้าพระยายมราช-ปั้น สุขุม) เดิมเป็นเลขาธิการในพระองค์ของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นข้าหลวงตรวจราชการพิเศษมาตรวจราชการเมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดแบ่งเขตมณฑลภาคใต้ใหม่เป็นมณฑลชุมพร และมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งมณฑลนครศรีธรรมราชมีอาณาเขตครอบคลุมเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง สงขลา และหัวเมืองแขกทั้ง ๗ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบในข้อเสนอของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีมหาดไทย ให้พระยาสุโขมนัยวินิตข้าหลวงตรวจราชการพิเศษ ดำรงตำแหน่งเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งท่านได้ปฏิรูปการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ดังกล่าวข้างต้น ให้เมืองทั้ง ๓ ก้าวจากความเป็นอยู่ดั้งเดิมออกสู่ระบบใหม่ตามการพัฒนาประเทศเป็นครั้งแรก

ข้าพเจ้าได้พิจารณาคัดเลือกเรื่องนี้ออกจัดพิมพ์เผยแพร่ในครั้งนี้ เพราะเห็นว่าเนื้อหาของเรื่องเป็นประวัติศาสตร์ช่วงที่สำคัญช่วงหนึ่งของเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่ง นายณรงค์ นุ่นทอง ได้ศึกษาค้นคว้าจากข้อมูลที่เชื่อถือได้ เช่น เอกสารจดหมายเหตุต่าง ๆ และทำการศึกษาวิจัยอย่างมีระเบียบแบบแผนประกอบด้วยหลักวิชาการในระดับสูง มีผู้ทรงคุณวุฒิแนะนำควบคุมการวิเคราะห์และเรียบเรียงเนื้อความอย่างมีระบบตามขั้นตอนและเข้าใจง่าย จึงเหมาะสมที่จะได้มีการพิมพ์เผยแพร่ เป็นความรู้แก่ผู้สนใจโดยทั่วไป ประกอบกับในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้จัดหาภาพเก่า ซึ่งเป็นภาพที่ถ่ายทำในเวลานั้นหรือในเวลาที่ใกล้เคียงกันนั้น ของเมืองนครศรีธรรมราชประกอบตามเหตุการณ์ด้วย ซึ่งจะช่วยให้ผู้อ่านได้ภาพ

รวมของสภาพบ้านเมือง ชีวิตความเป็นอยู่ ตลอดจนศิลปวัฒนธรรมของเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองใกล้เคียงในสมัยดังกล่าว ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงคาดว่าหนังสือเล่มนี้คงจะอำนวยประโยชน์ แก่ท่านได้ตามสมควร

(นายสัมพันธ์ ทองสมัคร)

รัฐมนตรีช่วยว่าการ กระทรวงศึกษาธิการ

๒๓ ตุลาคม ๒๕๒๘

การปฏิรูปการปกครองในเมืองนครศรีธรรมราช

สงขลา และพัทลุง

ในการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น ระบบการปกครองอันสำคัญยิ่งที่ทำให้การปฏิรูปการปกครองของประเทศในครั้งนั้นประสบความสำเร็จ คือ ระบบเทศบาล ซึ่งเป็นระบบการปกครองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงนำมาใช้ปรับปรุงระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาค ดังนั้นก่อนที่จะกล่าวถึงการปกครองในเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง เมื่อมีการจัดการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลนั้น จะได้กล่าวถึง “ระบบเทศบาล” เสียก่อนเพื่อให้เข้าใจการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลได้ดีขึ้น

พระยาราชเสนา (คิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ได้อธิบายความหมายของระบบเทศบาลไว้ว่า

“การเทศบาล คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นที่ไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางซึ่งประจำแต่เฉพาะในราชธานีนั้นออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาคอันเป็นที่ใกล้ชิดติดต่ออาณาประชาราษฎร์เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณประโยชน์แก่พระราชอาณาจักรด้วย ฯลฯ จึงได้แบ่งส่วนการปกครองแคว้นแคว้นออกโดยลำดับชั้นเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน และแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนลัด จัดเป็นแผนกพนักงาน ทำนองการของกระทรวงในราชธานี อันเป็นวิธีนำมาซึ่งความเป็นระเบียบเรียบร้อยรวดเร็วและโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ระบุทุกข์บำรุงสุขด้วยความเที่ยงธรรมแก่อาณาประชาราษฎร...”^๑

จากคำจำกัดความข้างต้นนี้ ทำให้เข้าใจได้ว่า ระบบเทศบาล นั้น หมายความว่า เป็นระบบการปกครองส่วนภูมิภาคชนิดหนึ่ง ส่วน มณฑลเทศาภิบาล คือส่วนหนึ่งของระบบการปกครองชนิดนี้ และยังหมายความว่า ระบบเทศบาล เป็นระบบที่รัฐบาลกลาง จัดข้าราชการส่วนกลางออกไปบริหารราชการในส่วนภูมิภาค แทนที่จะให้ส่วนภูมิภาคข้าราชการเข้าบริหารงานในบ้านเมืองของตนเองเหมือนสมัยก่อน ด้วยเหตุนี้ระบบเทศบาล จึงเป็นระบบการปกครองที่รวมอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลาง ได้อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย และสามารถเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองแบบเก่าของไทย ที่เจ้าเมืองปกครองบ้านเมืองแบบ กินเมือง มาเป็นแบบสมัยใหม่ ได้อย่างสิ้นเชิง

๑. การจัดการปกครอง

๑.๑ การจัดการปกครองมณฑลเทศาภิบาล

มณฑลเทศาภิบาล มีลักษณะเป็นหน่วยราชการบริหารส่วนภูมิภาคที่ใหญ่ที่สุด โดยมีอาณาเขตรวมเมืองหลาย ๆ เมืองเข้าด้วยกัน มากบ้างน้อยบ้างตามความสะดวกแก่การปกครอง ตรวจตราและการบังคับบัญชาของข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งเป็นหัวหน้ารับผิดชอบในราชการต่าง ๆ ของแต่ละมณฑล ข้าหลวงเทศาภิบาลมีฐานะเป็นข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงมอบความไว้วางใจพระราชหฤทัยคัดเลือกจากขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีความรู้ความสามารถสูงออกไปปฏิบัติราชการ นอกจากข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว ในมณฑลเทศาภิบาลยังมีข้าราชการชั้นรองอีกจำนวนหนึ่ง รวมเรียกว่า “กองมณฑล” ทำหน้าที่ช่วยเหลือการปฏิบัติราชการในแผนการต่าง ๆ ภายในมณฑลตามสมควรแก่ปริมาณงาน โดยข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดของข้าราชการทั้งปวง ในแต่ละมณฑล สำหรับอำนาจหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลในการบังคับบัญชาและบริหารราชการในมณฑลนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายไว้ว่า

“ผู้ว่าราชการเมือง พึงคำบังคับบัญชาข้าหลวงเทศาภิบาลในการทั้งปวง และเปลี่ยนวิธีการสั่งการ ซึ่งเคยมีตราสั่งตรงถึงผู้ว่าราชการเมืองแต่ก่อนมา สั่งตรงต่อข้าหลวงเทศาภิบาล ส่วนการที่หัวเมืองเคยมีไปบอกต่อเสนาบดีก็ให้บอกแก่ข้าหลวงเทศาภิบาล เพื่อให้จัดและสั่งการซึ่งไม่จำเป็นต้องขอคำสั่งถึงกรุงเทพฯ ให้เสียเวลานั้นให้สำเร็จไป คงมีตรงตรงถึงหัวเมืองและรับไปบอกจากหัวเมืองเพียงการร้อนหรือการที่จะกระทำตามแบบแผน เช่น บอกถวายพระราชกุศล เป็นต้น หรือการที่พิเศษเกิดขึ้นโดยเฉพาะเท่านั้น คำสั่งซึ่งได้มีในชั้นต้นเพียงให้ข้าหลวงเทศาภิบาลตรวจการเสื่อมเสียทั้งปวงที่มีอยู่ให้ทราบ อย่างใดควรแก้ไขด้วยแบบแผนและกำหนดกฎหมายที่มีอยู่แล้วก็ให้จัดไปที่เดียว ต่อเป็นการขัดข้องจึงให้ขอคำสั่งจากกรุงเทพฯ...”^๒

จึงได้เห็นว่า ข้าหลวงเทศาภิบาลทำหน้าที่เป็นตัวแทนของรัฐบาลกลางในอันที่จะปฏิบัติราชการ ให้เป็นไปตามกฎหมายและระเบียบแบบแผนตามนโยบายของรัฐบาล นอกจากนี้มณฑลเทศาภิบาลยังช่วยอำนวยความสะดวกและความรวดเร็วในการติดต่อสื่อสารระหว่างรัฐบาลกลางกับเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกล ทำให้การปฏิบัติราชการมีประสิทธิภาพขึ้น โดยเฉพาะในด้านการควบคุมหัวเมือง เพราะข้าหลวงเทศาภิบาลสามารถตรวจตราการปฏิบัติราชการภายในเขตมณฑลของตนได้ในเวลาอันสั้นและทั่วถึงด้วย

ส่วนข้าราชการชั้นรอง ๆ ลงไปซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยของข้าหลวงเทศาภิบาล ในการปฏิบัติราชการ มีตำแหน่งที่สำคัญ ๆ และอำนาจหน้าที่ดังนี้คือ^๓

ข้าหลวงมหาดไทย เป็นเจ้าพนักงานฝ่ายปกครองท้องถิ่นและการจดหมาย การทะเบียนราษฎร การวางระเบียบข้อบังคับและคำสั่งทั้งปวงของข้าหลวงเทศาภิบาล เพื่อให้การปฏิบัติราชการของหน่วยราชการบริหารต่าง ๆ ในมณฑลนั้น ๆ เป็นไปตามนโยบายของรัฐบาล

ข้าหลวงยุติธรรม เป็นพนักงานตรวจตราการถือยศความ ไรศาล ทัวทั้งมณฑล เพื่อให้การพิจารณาพิพากษาคดีเป็นไปโดยรวดเร็วมีคั่งค้าง และสะสางคดีความเก่า ๆ ซึ่งทับถมอยู่ก่อนให้เสร็จสิ้นไป และตั้งศาลชำระความอุทธรณ์ ความศาลเมืองด้วย

ข้าหลวงคลัง เป็นพนักงานตรวจเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน ซึ่งผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมือง เรียกเก็บอยู่แต่ก่อน หรือที่เป็นการจ่ายไปในตัวแทนเงินเดือน ผลประโยชน์ หรือที่ตกเรียเสียหยาอยู่ด้วยเหตุอย่างอื่น ให้ได้มาเป็นของหลวงและจ่ายเงินเดือนพระราชทานแก่ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมือง แทนผลประโยชน์ที่เคยได้ในทางอ้อมอยู่แต่ก่อน

เลขานุการ มีหน้าที่เป็นเลขานุการของข้าหลวงเทศาภิบาล

ในมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น การแบ่งส่วนราชการและการแต่งตั้งข้าราชการเข้ารับตำแหน่งต่าง ๆ ได้ปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนของส่วนกลางทุกอย่าง ในครั้งนั้นทางกระทรวงมหาดไทยได้ส่งข้าราชการตำแหน่งสำคัญ ๆ ไปเป็นผู้ช่วยของพระยาสุหมณย์วินิตข้าหลวงเทศาภิบาล ดังนี้ คือ^๔

พระยาสุหมณย์วินิต เทศาภิบาลมณฑล นครศรีธรรมราช

ข้าหลวงมหาดไทย ในระยะแรกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเสนาพิพิธ ไปดำรงตำแหน่ง ภายหลังพระเสนาพิพิธกราบถวายบังคมลา กลับ พระยาสุโขมณีนยวินิตจึงให้นายกเทศการกรม รักษาการต่อมาจนถึงต้นปี ร.ศ. ๑๑๗ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงพิณอักษร เป็นข้าหลวงมหาดไทยต่อมา

ข้าหลวงยุติธรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระพิทักษ์เทพธานีไปดำรงตำแหน่ง

ข้าหลวงคลัง ในระยะแรกทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงพิณอักษรดำรงตำแหน่ง เมื่อหลวงพิณอักษรไปเป็นข้าหลวงมหาดไทย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงมไหสวรรย์ ออกไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงคลังต่อมา

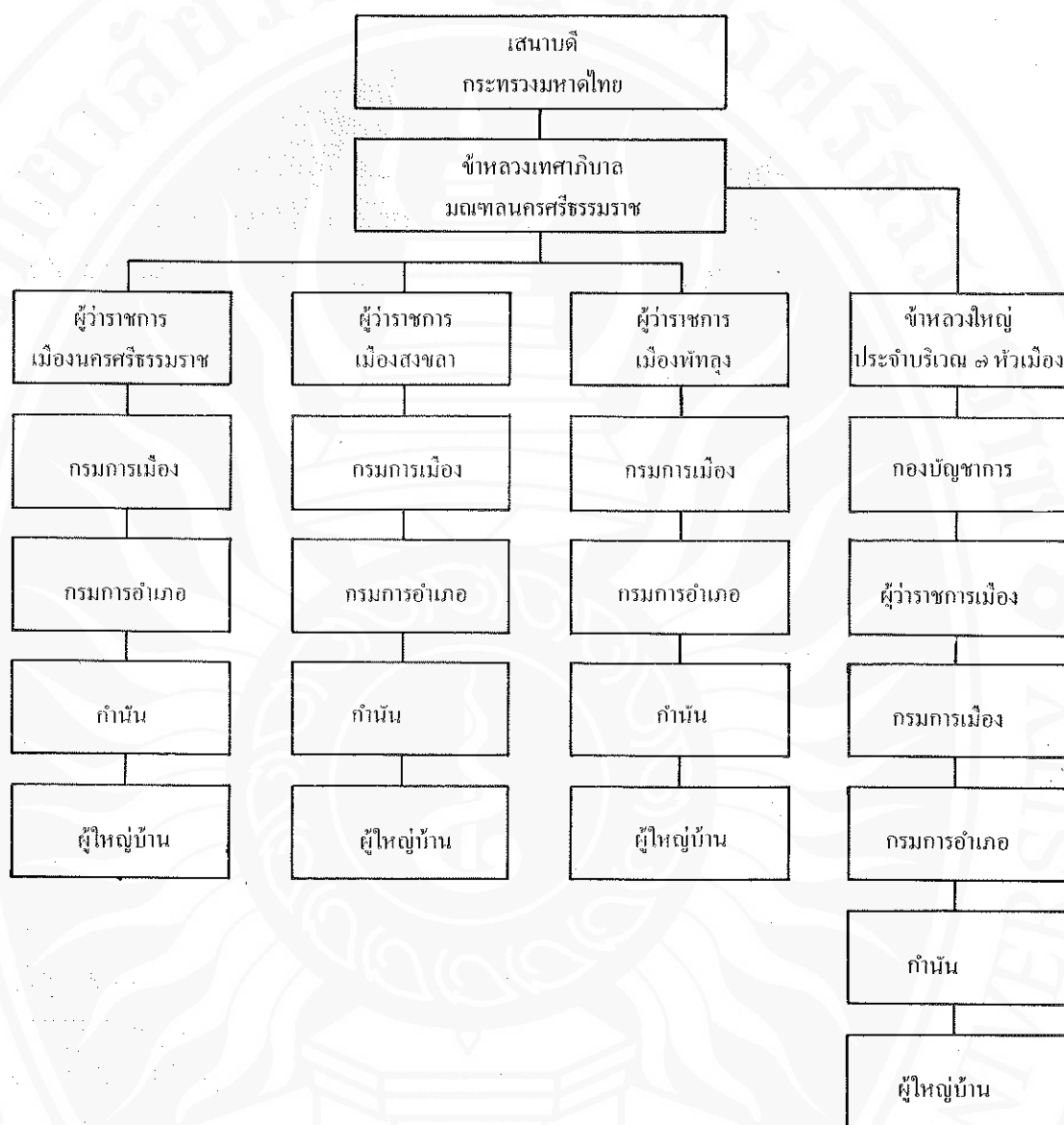
ส่วนตำแหน่งเลขานุการนั้นเดิมพันศุขสกลราช เป็นภายหลังพระยาสุโขมณีนยวินิต ย้าย-พันศุขสกลราช ไปทำหน้าที่ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช จึงให้นายกเทศการกรมกับหมื่นพิชัยเสนา ดำรงตำแหน่งเลขานุการต่อมา^๕

การปฏิบัติราชการ ภายในมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น บรรดาหนังสือท้องตราไปบอกหัวเมืองหรือเรื่องราว ส่งที่ข้าหลวงมหาดไทยๆ หรือตอบเองกับเลขานุการ ถ้าในเวลาข้าหลวงเทศาภิบาลไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ท้องตราและไปบอกเรื่องราว ต้องส่งตามไป ที่เมืองนครศรีธรรมราช^๖

ถ้าการเกี่ยวด้วยเงินทองผลประโยชน์ ข้าหลวงคลังต้องนำเสนอขอคำสั่ง จัดการไปทุกประการ สำหรับเงินหลวงเก็บรักษาไว้ที่บ้านข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าหลวงคลังกับผู้ช่วย ถือกุญแจคนละดอก เมื่อจะจ่ายเงินต้องอยู่พร้อมกัน จึงจะเปิดและใช้ได้^๗

สำหรับที่ว่าการมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น ตั้งอยู่ที่เมืองสงขลา แต่โดยปรกติพระยาสุโขมณีนยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล จะอยู่ที่สงขลาและนครศรีธรรมราชเป็นเวลาเท่า ๆ กัน ในระยะแรกที่ว่าราชการมณฑลตั้งที่บ้านของข้าหลวงเทศาภิบาล ครั้นเมื่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยออกไปตรวจราชการทรงเห็นว่าการตั้งที่ทำการอยู่ในบ้านยังไม่เป็นแบบแผนที่ถูกต้อง จึงโปรดให้สร้างขึ้นใหม่ และได้ย้ายที่ว่าการมณฑลไปทำการ ในฉนวน เมื่อเดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖^๘ ทั้งนี้เพื่อแยก งานราชการ ออกจากงานส่วนตัวโดยเด็ดขาดจึงได้ให้ข้าราชการประจำมณฑลเทศาภิบาลไปปฏิบัติหน้าที่ในที่ว่าราชการมณฑล อันเป็น สถานที่ราชการ และเพื่อจะได้เป็นตัวอย่างแก่เจ้าเมืองกรมการทั้งหลายด้วย

แผนภูมิที่ ๑
แสดงสายการบังคับบัญชาของมณฑลนครศรีธรรมราช

หมายเหตุ สำหรับอำนาจและหน้าที่ของกรรมการอำเภอ กำนันและผู้ใหญ่บ้านนั้น ในบริเวณ ๙ หัวเมือง กับที่เมือง นครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง เท่าเทียมกัน เพราะต้องปฏิบัติตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ เหมือนกัน

ที่มา สรุปรายชื่อเรื่อง “การจัดการปกครองในมณฑลนครศรีธรรมราช” ซึ่งมีรายละเอียดอยู่ในบทที่ ๓ เรื่อง การปฏิรูปการปกครอง ในเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง และบทที่ ๔ เรื่อง การปฏิรูปการปกครองบริเวณ ๙ หัวเมือง ของวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปฏิรูปการปกครองมณฑล นครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุรานุวัตรเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล” (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๔๕)

๑.๒ การจัดการปกครองเมือง

เมืองเป็นหน่วยการปกครองที่มีความสำคัญและมีบทบาทมากที่สุดในการปกครองส่วนภูมิภาค เมื่อเริ่มจัดการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระปรมหาราชราชูปถัมภ์ ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้น ได้ทรงเห็นถึงความสำคัญของหน่วยการปกครองระดับ เมือง จึงได้ทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีการปกครองเมืองตามแบบเก่าของไทยอย่างสิ้นเชิง เช่น ทรงเลิกการปกครองแบบ กินเมือง ไม่ให้เจ้าเมืองกรมการใช้ตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ให้กับตัวเองดังกล่าวก่อนแล้ว ข้าราชการหัวเมืองทุกคนจึงเข้ามารับราชการด้วยความรู้และความสามารถเป็นสำคัญ โดยอยู่ในบังคับบัญชาของกระทรวงมหาดไทย และมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งเป็นผู้พิจารณาแต่งตั้ง โยกย้าย เลื่อนชั้น ถอดถอน และให้คุณให้โทษ แก่ข้าราชการระดับเมือง นอกจากนี้รัฐบาลกลางยังเป็นผู้ให้เงินเดือนตอบแทนในการปฏิบัติราชการตามความสำคัญและความรับผิดชอบของแต่ละตำแหน่ง

ที่เมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง เมื่อเริ่มจัดการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลแล้ว พระยาสุมนัยวินิตก็เปลี่ยนวิธีปกครองเมืองเข้าสู่สมัยใหม่ และจัดสร้าง ที่ว่าราชการเมืองขึ้นทุกเมือง ไม่ให้เจ้าเมืองว่าราชการในบ้านของตนอย่างแต่ก่อน^๙ เพื่อให้เจ้าเมืองกรมการไปปฏิบัติหน้าที่ราชการใน สถานที่ราชการ ให้เป็นส่วนสัดไม่ปะปนกับงานส่วนตัว นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองและการบริหารในระดับเมืองครั้งสำคัญที่สุด

เมืองนครศรีธรรมราชได้ตั้งที่ว่าการเมือง ได้ตั้งประตูหน้าเมือง ปลุกเป็นเครื่องไม้ไฟ พระยาศรีธรรมราชผู้สำเร็จราชการเมืองเป็นผู้บังคับบัญชา มีปลัดเมืองเป็นผู้ช่วย เดิมพระศรีธรรมบริรักษ์เป็นปลัด ภายหลังพระศรีธรรมบริรักษ์ถึงแก่กรรม จึงให้พันศุภสกลราช เลขาธิการข้าหลวงเทศาภิบาล มาเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราชแทน มีการเมืองเป็นผู้รับรายงานราชการต่าง ๆ จากอำเภอ เช่น รายงานประจำเดือนและออกส่งเงินผลประโยชน์เป็นต้น ทำเสนอขอคำสั่งผู้ว่าราชการเมือง และจัดการทำไปตามคำสั่งนั้นและมีพนักงานคลังเมืองอีกกองหนึ่งสำหรับเงินจ่ายเงิน และจัดการภาษีทั่วไปของรัฐบาล มีพระตรีภุมมาภิบาล เป็นเจ้าพนักงานคลัง^{๑๐}

เมืองสงขลา ตั้งที่ว่าการเมืองในจวนเก่า พระยาวิเชียรคีรีผู้ว่าราชการเมือง เป็นผู้บังคับบัญชา แต่เดิมที่สงขลาไม่มีปลัดเมือง เพิ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงศิริสมบัติ ออกไปเป็นปลัดเมืองเมื่อต้นปี ร.ศ. ๑๑๖ การบังคับบัญชาเหมือนกับที่เมืองนครศรีธรรมราช แต่เมืองสงขลาไม่มีพนักงานคลังเมือง เพราะมีคลังมณฑลอยู่แล้ว การเบิกจ่ายหรือส่งเงิน ส่งตรงมาถึงข้าหลวงคลังมณฑล^{๑๑}

ที่ว่าการอำเภอ เมืองนครศรีธรรมราช

อนึ่งธรรมเนียมเดิมของเมืองสงขลา ตำแหน่งปลัดยกกระบัตรรับตราตั้งจากผู้ว่าราชการเมือง ผู้ช่วยราชการรับสัญญาบัตร ผู้ช่วยราชการจึงตำแหน่งสูงกว่าปลัดยกกระบัตร ภายหลังจึงโปรดเกล้าฯ ให้งดการที่เจ้าเมืองออกหมายตั้งปลัดยกกระบัตรเสีย จึงคงเหลือแต่ตำแหน่งช่วยราชการ๑๒

เมืองพัทลุง ตั้งที่ว่าการเมืองที่หน้าวัดลุ่ม พระพิศาลสงครามข้าหลวงผู้ช่วย กับพระยาอภัยบริรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้บังคับบัญชา แต่ให้ปลัดเมืองไปรับตำแหน่งผู้พิพากษาด้วย เพราะเห็นว่าพัทลุงเป็นเมืองเล็ก มีพระพิศาลสงครามเป็นประธานอยู่คนหนึ่งแล้ว พอจะจัดราชการไปได้ วิธีการปกครองและการบังคับบัญชาเป็นอย่างเดียวกับที่นครศรีธรรมราชและสงขลา๑๓

ถึงแม้ว่าพระยาสุชนนัยวินิต ได้จัดการปกครองในเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง ตามระเบียบแบบแผนสมัยใหม่ ของรัฐบาลกลางแล้วก็ตาม แต่ก็ก็เป็นเพียงการเริ่มต้น และแก้ปัญหาได้เพียงแก้ไขระเบียบแบบแผนเก่า ๆ ที่เคยยุ่งเหยิงตลอดมาให้ดีขึ้นเท่านั้น การบริหารราชการระดับเมืองยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะควบคุมข้าราชการในท้องถิ่น และบริหารราชการให้เป็นไปตามเป้าประสงค์ของรัฐบาลกลางอย่างแท้จริง เพราะรัฐบาลกลางยังไม่กล้าดำเนินการที่จะให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโดยทันทีทันใด จนเจ้าเมืองและกรมการที่กำลังดำรงตำแหน่งอยู่ รู้สึกว่าเขาเสียผลประโยชน์และเดือดร้อน รัฐบาลกลางจึงดำเนินนโยบายแบบค่อยเป็นค่อยไป จนกระทั่งมั่นใจว่าสามารถควบคุมหัวเมืองต่างๆ ได้อย่างเข้มแข็ง และข้าราชการหัวเมืองเริ่มเข้าใจระเบียบแบบแผนการปกครองสมัยใหม่แล้วจึงดำเนินการปรับปรุงการปกครองระดับเมืองอีกครั้งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ในปี ร.ศ. ๑๑๗ กระทรวงมหาดไทยจึงได้ประกาศใช้ข้อบังคับปกครองหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ ซึ่งเป็นข้อบังคับที่เกี่ยวกับการจัดตั้งเมือง ข้าราชการประจำเมืองและการบริหารราชการระดับเมืองโดยตรง

ตามข้อบังคับฉบับนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเปลี่ยนชื่อหัวหน้าส่วนราชการระดับนี้เสียใหม่ จากคำว่า **เจ้าเมือง** เป็น **ผู้ว่าราชการเมือง**^{๑๔}

ทั้งนี้คงเป็นเพราะผู้ว่าราชการเมืองมีอำนาจน้อยกว่าเจ้าเมืองแบบเก่าและเพื่อที่จะเปลี่ยนความรู้สึกจากการเป็น **เจ้า** มาเป็นเพียงข้าราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคนหนึ่ง ซึ่งมีหน้าที่ปฏิบัติราชการเพื่อประเทศชาติและประชาชนเป็นสำคัญ

ผู้ว่าราชการเมืองเป็นตำแหน่งที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ดำริเลือกสรรแต่งตั้งและโยกย้าย จากบุคคลที่มีความรู้ความสามารถ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระหรือพระยา มีอำนาจบริหารราชการเมืองต่างพระเนตรพระกรณ ผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบในการบริหารราชการเมืองทุกอย่าง เว้นแต่อำนาจในการพิจารณาพิพากษาคดีความทางศาลอย่างแต่ก่อน แต่ยังคงมีส่วนเกี่ยวข้องในเรื่องอรรถคดีโดยมีอำนาจหน้าที่เป็น ผู้สั่งและอนุญาตให้พนักงานอัยการฟ้องความแผ่นดิน^{๑๕}

ส่วนการเมือง ซึ่งเป็นข้าราชการระดับรองลงมาจากผู้ว่าราชการเมือง ได้จัดแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ๆ หนึ่งเรียกว่ากรมการในทำเนียบ มีกรมการผู้ใหญ่ ๓ ตำแหน่ง คือ ปลัด ยกกระบัตร ผู้ช่วยราชการและกรมการผู้น้อย ๕ ตำแหน่ง คือ จำเมือง สัสดี แพ่ง ศุภมาตรา และสารเลวอีกประเภทหนึ่ง เรียกว่ากรมการนอกทำเนียบคือผู้ทรงคุณวุฒิหรือเป็นคฤหบดีในเมืองนั้น ซึ่งได้มีบรรดาศักดิ์เป็นกรมการ^{๑๖}

เพื่อให้การบริหารราชการและการบังคับบัญชาเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่ก้ำก่ายกันยุ่งเหยิงเหมือนสมัยก่อน ข้อบังคับฉบับนี้จึงได้กำหนดอำนาจ หน้าที่ และความรับผิดชอบของกรมการตำแหน่งต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจนดังนี้

ตำแหน่งปลัด เป็นผู้บังคับการมหาดไทยหัวเมือง และเป็นผู้แทนตัวผู้ว่าราชการเมือง มีสัสดีเป็นผู้ช่วย ทำหน้าที่บังคับบัญชา อำนาจ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเป็นผู้ปกครองท้องที่ การสำมะโนครัว การโยธา การพาหนะ และการธรรมการ^{๑๗}

ตำแหน่งยกกระบัตร เป็นผู้บังคับการรักษาราชการหัวเมือง มีตำแหน่งแพ่งเป็นผู้ช่วย ทำหน้าที่ไต่สวนสืบจับโจรผู้ร้าย การฟ้องและว่าความแผ่นดิน^{๑๘}

ตำแหน่งผู้ช่วยราชการ เป็นผู้จัดเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน มีตำแหน่งศุภมาตราเป็นผู้ช่วย ทำหน้าที่จัดการเก็บภาษีอากรและจัดการคลังเมือง^{๑๙}

ตำแหน่งจำเมือง เป็นเลขานุการสำหรับเมืองนั้น มีหน้าที่รับส่งจดหมายราชการ ทำบัญชีและเก็บรักษาจดหมายราชการ จดหมายเหตุราชการเมือง จดหมายเหตุการประชุมในที่ว่าราชการเมือง ทำบัตรหมายและเขียนคำสั่งผู้ว่าราชการเมือง และเป็นผู้ถือบัญชีและว่ากล่าวเสมียนพนักงาน ทั้งนี้การการโรงที่มีหน้าที่ทำการในศาลากลางนั้นด้วย^{๒๐}

สำหรับตำแหน่งสารเลขนั้น๒๑ เป็นเลขานุการส่วนตัวของผู้ว่าราชการเมือง และเป็นผู้ช่วยของจำเมือง๒๒

กรมการนอกทำเนียบ เป็นตำแหน่ง กรมการพิเศษ ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับตำแหน่งราชการประจำมณฑล หรือประจำเมือง แต่มีฐานะเทียบได้กับกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่เป็นตำแหน่งที่แต่งตั้งจากบุคคลผู้ทรงคุณวุฒิ หรือคฤหบดีที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองนั้นซึ่งเป็นประชาชนพลเมืองธรรมดา มิใช่เป็นข้าราชการที่ปฏิบัติราชการประจำเหมือนกรมการในทำเนียบมีหน้าที่เป็นเพียงที่ปรึกษาข้อราชการต่าง ๆ ในเมือง เช่น การนคราภิบาล เป็นต้น กรมการนอกทำเนียบอาจมีบรรดาศักดิ์เป็นที่พระ หลวง ขุน ตามสมควรแก่คุณานุรูป การที่จะเลือกสรรผลัดเปลี่ยนกรมการพิเศษนี้ อนุโลมตามเสมอชั้นกรมการผู้ใหญ่๒๓

กรมการนอกทำเนียบ เป็นตำแหน่งราชการที่ไม่เคยมีมาแต่ก่อน ความประสงค์ที่จัดให้มีขึ้นคงเป็นเพราะรัฐบาลต้องการให้ประชาชนในท้องถิ่นที่ได้มีส่วนร่วมในการปกครองบ้าง และยิ่งกว่านั้นรัฐบาลคงต้องการผูกมิตรกับบุคคลผู้มีฐานะดี หรือมีอิทธิพลในท้องถิ่น เพราะบุคคลเหล่านี้เป็นคนที่มีชื่อเสียงดีและได้รับการเคารพนับถือจากประชาชนทั่วไป บางคนมีอิทธิพลเป็นที่เกรงกลัวของประชาชน การแต่งตั้งเข้ามาร่วมในวงราชการจึงเป็นโอกาสให้เกิดความร่วมมือระหว่างรัฐบาลกับประชาชนในท้องถิ่นมากกว่าแต่ก่อนอย่างแน่นอน เพราะบางคนมีศรัทธาถึงกับสละทรัพย์เงินทองส่วนตัวให้แก่รัฐบาล เพื่อประโยชน์แก่สาธารณะอยู่เสมอๆ โดยที่รัฐบาลไม่ได้เสียผลประโยชน์อะไร เพราะไม่ต้องจ่ายเงินเดือนเป็นค่าตอบแทนแก่กรมการนอกทำเนียบเนื่องจากบุคคลเหล่านี้มีฐานะดีอยู่แล้ว รัฐบาลเพียงแต่ให้เกียรติในด้านอื่น ๆ เช่น ให้บรรดาศักดิ์หรือรางวัลพิเศษจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว การแต่งตั้งกรมการนอกทำเนียบจึงนับเป็นความก้าวหน้าของการบริหารของการบริหารราชการระดับเมืองอีกประการหนึ่ง

นอกจากตำแหน่งกรมการดังกล่าวแล้ว ข้าราชการหัวเมืองยังมีตำแหน่งรองกรมการอีก เช่น รองจำเมืองและรองแพ่ง เป็นต้น ตำแหน่งเหล่านี้มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนหรือหมื่น การที่จะเลือกสรรผลัดเปลี่ยน เป็นหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองจะนำเสนอต่อข้าหลวงเทศาภิบาล ๆ มีหมายตั้งได้๒๔

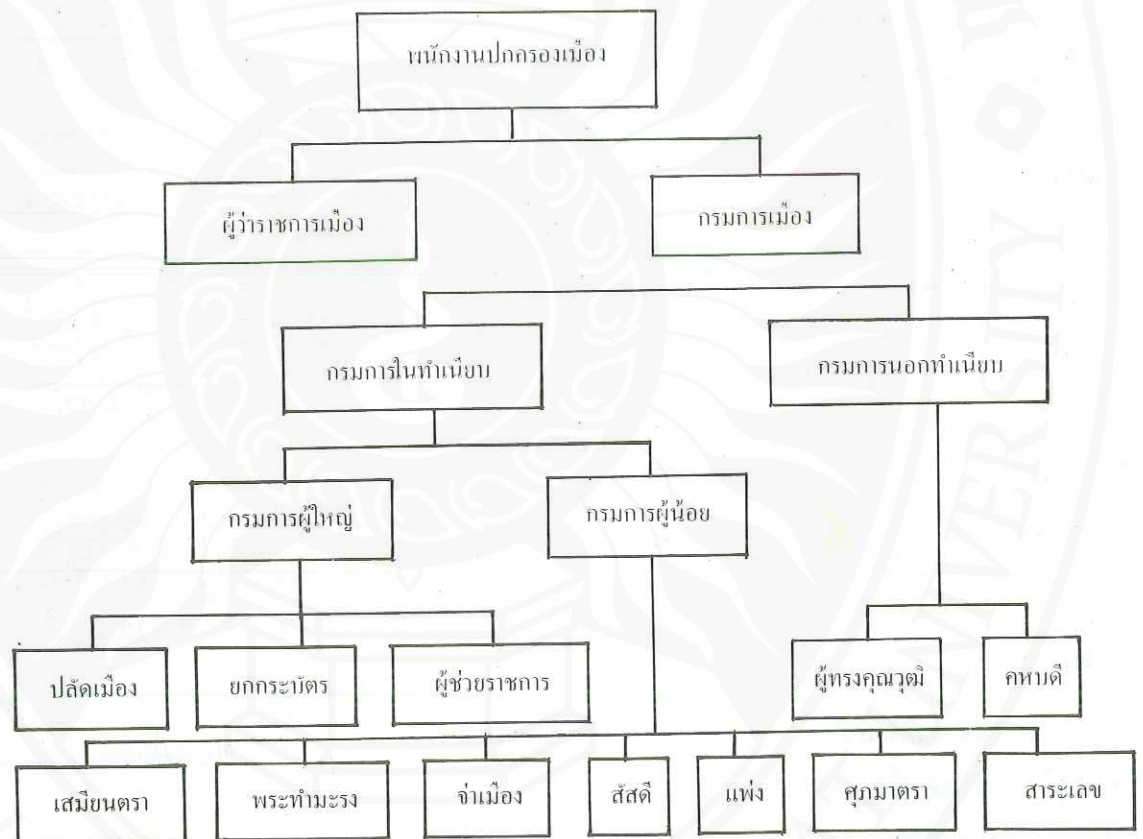
ส่วนตำแหน่งเสมียนพนักงานสำหรับรับราชการในหัวเมืองนั้น ผู้ว่าราชการเมืองมีอำนาจที่จะเลือกสรรแต่งตั้ง และผลัดเปลี่ยนได้โดยอนุมัติของข้าหลวงเทศาภิบาล๒๕

เมื่อทางรัฐบาลกลางได้ประกาศใช้ข้อบังคับปกครองหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ แล้ว การจัดการปกครองเมืองและการแต่งตั้งข้าราชการประจำเมือง ตลอดจนการกำหนดอำนาจหน้าที่ ความรับผิดชอบของข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ในเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง

ก็เป็นไปตามข้อบังคับฉบับนี้ตั้งแต่นั้นมา ซึ่งพระยาสุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล นครศรีธรรมราช ผู้รับนโยบายจากรัฐบาลกลางไปปฏิบัติ สามารถทำได้สำเร็จตามความประสงค์ ทุกประการ

จากการศึกษาเกี่ยวกับการจัดหน่วยราชการบริหารระดับเมือง ได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการ ของการปรับปรุงหน่วยราชการส่วนนี้หลายประการ เช่น ข้าราชการประจำเมืองทุกคน มีฐานะ ที่จะเป็นเครื่องมือบริหารและควบคุมการบริหารราชการตามนโยบายของรัฐบาลกลางได้อย่าง จริงจัง การจัดส่วนราชการและการกำหนดตำแหน่งก็เป็นไปโดยสอดคล้องและมีสภาพตรง กับสายการบังคับบัญชา ทำให้การบริหารราชการในระดับเมืองมีประสิทธิภาพสูงกว่าสมัยก่อน เป็นอันมาก

แผนภูมิที่ ๒
แสดงการแบ่งประเภทข้าราชการที่ประจำอยู่ในเมือง

ที่มา พระยามหาอำมาตยาธิบดี “ข้อบังคับปกครองหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๓” อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันพระลัทธิศาสนา
กระทรวงมหาดไทย ครอบรอบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ หน้า ๑๓๘-๑๔๒

๑.๓ การจัดการปกครองท้องถิ่น

๑.๓.๑ การจัดการปกครองอำเภอ

อำเภอเป็นหน่วยบริหารราชการที่ส่วนภูมิภาค ซึ่งขึ้นตรงต่อกระทรวงมหาดไทย ในฐานะเป็นหน่วยปฏิบัติราชการซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐ หน่วยสุดท้ายและอยู่เบื้องล่างสุด ซึ่งจะเป็นส่วนราชการสำคัญในการบริหารงานตามแนวใหม่ อำเภอจึงเป็น *จุดกระทบ* ระหว่างรัฐบาลกับประชาชน เพราะอำเภอเป็นผู้บริหารราชการในท้องที่ และให้บริการทุกอย่างตามนโยบายของรัฐแก่ประชาชน อำเภอจะเป็นเครื่องมือของรัฐในการปกครองประชาชนในประเทศให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

การปรับปรุงอำเภอได้เริ่มพิจารณาตั้งแต่การกำหนดอาณาเขตการปกครองของอำเภอ ด้วยความมุ่งหมายที่จะวางแบบแผนการปกครองท้องที่ภายในพระราชอาณาจักรซึ่งแต่เดิมมามีทั้งที่เป็นเมืองใหญ่ เมืองน้อย เมืองขึ้นบ้าง แขวงบ้าง ให้เป็นระเบียบแบบแผนอันเดียวกัน

ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖ จึงได้กำหนดอาณาเขตของอำเภอหนึ่ง ๆ ไว้ตามหลักเกณฑ์ดังต่อไปนี้

๑. ท้องทุ่งที่ราบที่มีพลเมืองมาก จำนวนพลเมืองราว ๑๐,๐๐๐ คน โดยประมาณ ให้กำหนดเป็นท้องที่อำเภอหนึ่ง

๒. ถ้าเป็นท้องที่อยู่ระหว่างป่าหรือภูเขา มีพลเมืองน้อย หรือตั้งบ้านเรือนแยกย้ายกันไปเป็นแห่ง ๆ ให้กำหนดโดยระยะทางที่จะเดินไปมาได้ตลอดท้องที่ราว ๑๒ ชั่วโมง เป็นอำเภอหนึ่ง

๓. ท้องที่ว่างซึ่งเป็นป่าพงดงเขา ที่ไม่มีทำเลบ้านเรือนราษฎรมากนักพอใด ถ้าอยู่ใกล้ชิดติดต่อกับท้องที่อำเภอใด ให้จัดเป็นท้องที่ฝากขึ้นอยู่ในอำเภอติดต่อกันกับที่ว่างนั้น

ตำแหน่งกรรมการอำเภอ

ข้าราชการประจำอำเภอหนึ่ง ๆ ประกอบด้วยข้าราชการที่เป็นกรรมการอำเภอ พวกหนึ่ง กับข้าราชการที่ไม่ใช่กรรมการอำเภออีกพวกหนึ่ง^{๒๔}

กรรมการอำเภอได้แก่นายอำเภอ ปลัดอำเภอ สมุหบัญชีอำเภอ

นายอำเภอ ถือศักดินา ๖๐๐ เป็นหัวหน้าส่วนราชการอำเภอ มีความรับผิดชอบในราชการบรรดามีในอำเภอทั่วไป

ปลัดอำเภอ ถือศักดินา ๔๐๐ มีกี่คนตามควรแก่ราชการ เป็นผู้ช่วยราชการนายอำเภอในการทั้งปวง เว้นแต่การเก็บภาษีอากร

สมุหบัญชีอำเภอ ถือศักดินา ๔๐๐ มีกี่คนตามควรแก่ราชการเป็นผู้ช่วยนายอำเภอในการเก็บภาษีอากร

ข้าราชการที่ไม่ใช้กรรมการอำเภอ ได้แก่ เสมียน พนักงานและสารวัตรอีกมากน้อยตามควร
แก่ราชการ

การแต่งตั้งกรรมการอำเภอ

การแต่งตั้งนายอำเภอนั้น ผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้คัดเลือกจากบุคคลที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในท้องที่อำเภอที่จะได้บังคับนั้น หรือเมื่อได้เป็นนายอำเภอสามารถจะไปตั้งบ้านเรือนในท้องที่อำเภอนั้นได้ ต้องเป็นบุคคลที่เคยเป็นกรรมการ มุลนาย หรือคฤหบดีและต้องเป็นคนในบังคับพระราชกำหนดกฎหมายไทย เมื่อคัดเลือกได้บุคคลที่มีคุณสมบัติดังกล่าวข้างต้นนี้แล้ว ให้ผู้ว่าราชการเมืองเสนอชื่อต่อข้าหลวงเทศาภิบาล อย่างน้อยอำเภอละ ๓ คน เพื่อเลือกสรรอีกชั้นหนึ่ง เมื่อคัดเลือกได้ผู้ใดแล้ว ข้าหลวงเทศาภิบาลก็มีหมายตั้งและมีใบบอกเข้าไปยังกรุงเทพฯ ๒๔

สำหรับการแต่งตั้งปลัดอำเภอและสมุหบัญชีอำเภอนั้นให้นายอำเภอเลือกสรรบุคคลที่มีคุณสมบัติเช่นเดียวกับคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นนายอำเภอ แล้วหารือต่อผู้ว่าราชการเมืองให้นำรายชื่อเสนอต่อข้าหลวงเทศาภิบาล ๆ เห็นสมควรตั้งบุคคลใดก็ได้ให้ออกหมายตั้งได้ ๓๐

อนึ่ง ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะถอดถอนผลัดเปลี่ยนและย้ายกรรมการอำเภอได้ทุกตำแหน่ง ๓๑

หน้าที่กรรมการอำเภอ

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ ได้กำหนดอำนาจหน้าที่ของกรรมการอำเภอไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน แต่ในที่นี้จะสรุปมากล่าวแต่โดยย่อดังนี้ คือ

๑. การรักษาความสงบเรียบร้อยในท้องที่ ได้แก่การสืบสวนตรวจตราเหตุการณ์ต่าง ๆ ในท้องที่ เพื่อมิให้มีเหตุการณ์ร้ายแรงเกิดขึ้นแก่ประชาชนและทางราชการ หากเกิดขึ้นก็มีหน้าที่ระงับเหตุร้ายนั้นเสีย เมื่อประชาชนในท้องที่ได้รับความเดือดร้อนมาขอความช่วยเหลือกรรมการอำเภอต้องช่วยเหลือให้เต็มกำลังความสามารถ

๒. การปกครองท้องที่ กรรมการอำเภอต้องตรวจตรา การปฏิบัติหน้าที่ราชการของกำนันผู้ใหญ่บ้าน เพื่อให้ปฏิบัติตามแบบแผนการปกครองที่วางไว้ หากกำนันผู้ใหญ่บ้านประสบปัญหา กรรมการอำเภอต้องช่วยเหลือแก้ไขให้ลุกล่วงไป ต้องดูแลมิให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และทางราชการ ซึ่งในการนี้ถือเป็นหน้าที่สำคัญของกรรมการอำเภอ ที่จะต้องออกตรวจตราท้องที่อยู่เสมอ

กรรมการอำเภอมีหน้าที่เป็นผู้รับผิดชอบในการทะเบียนท้องที่ เช่น การทำหนังสือสัญญา และหนังสือสำคัญ การทำบัญชีทุก ๆ อย่างที่ต้องใช้ในราชการ เช่น บัญชีกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน บัญชีบ้านเรือนและยานพาหนะ บัญชีปิ่น บัญชีอาราม เป็นต้น และหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ

การบังคับตามพระราชกำหนดกฎหมาย และการรายงานข้อราชการให้ผู้บังคับบัญชาทราบเป็นปกติ เพื่อที่หน่วยราชการเหนือขึ้นไปจะได้ทราบถึงความเป็นอยู่ของราษฎร

๓. การสืบจับโจรผู้ร้ายและการทางด้านอรรถคดี กรมการอำเภอมีหน้าที่สืบเหตุการณ์ด้วยตนเอง และตักเตือนกำนันผู้ใหญ่บ้านมิให้ละเลย กรมการอำเภอต้องให้ความสะดวกแก่พลตระเวน มีหน้าที่ไต่สวนที่เกิดเหตุ คุ่มขังนักโทษ หน้าที่จับกุมผู้กระทำความผิดตามกฎหมายและบังคับตามหมายสั่ง หน้าที่รับอายุติ ทำชั้นสูตรและตราสิน อำนาจหน้าที่ในการไต่สวนชั้นต้น คำนับเรือน ให้ประกันตัวผู้ต้องหา เปรียบเทียบความแพงราคาไม่เกิน ๒๐๐ บาท ซึ่งเกิดขึ้นในอำเภอนั้น หรือจำเลยอยู่ในอำเภอนั้น

๔. หน้าที่ในการรักษาผลประโยชน์แผ่นดิน กรมการอำเภอเป็นผู้จัดเก็บผลประโยชน์แผ่นดินในเขตอำเภอ เป็นผู้ประกาศพิภด การหวงห้ามและอนุญาตในภาษีอากร ภาษีอากรที่กรมการอำเภอเก็บ กรมการอำเภอจะต้องรักษาและนำส่งจนถึงพระคลัง เวลาเกิดเหตุการณ์อัคคีตขัดสน ต้องออกตรวจตราพร้อมกับรายงานเสนอขอผ่อนผันการเก็บภาษีอากรให้ผู้ว่าราชการเมืองทราบ

ในมณฑลนครศรีธรรมราช พระยาสุพรรณยวินต ข้าหลวงเทศาภิบาล ได้จัดการปกครองอำเภอ โดยจัดแบ่งเขตอำเภอและตั้งกรมการอำเภอ ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖ ทุกประการ ทั้งในมณฑลนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง

เมืองนครศรีธรรมราช

แต่เดิมเมืองนครศรีธรรมราช มี ๑๐ อำเภอ ครั้นวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเกาะสมุยไปขึ้นกับเมืองกาญจนดิษฐ์ มณฑลชุมพร๓๓ เมืองนครศรีธรรมราชจึงยังคงเหลืออำเภออยู่ ๙ อำเภอ เมื่อพระยาสุพรรณยวินตได้จัดแบ่งอาณาเขตอำเภอในเมืองนครศรีธรรมราชใหม่ ก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงอะไรมากนัก ส่วนใหญ่ยังคงยึดถือตามแนวอาณาเขตเดิม

อำเภอที่ได้จัดตั้งขึ้นใหม่ มีดังนี้คือ๓๔

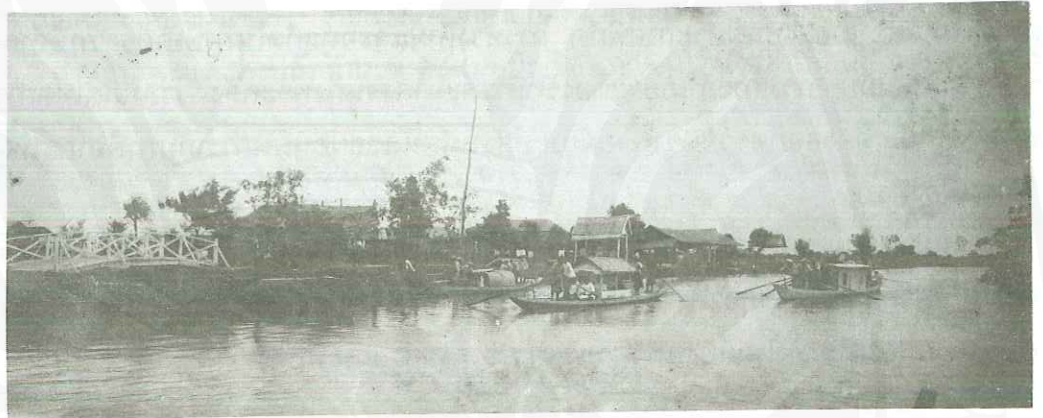
อำเภอกกลางเมือง เป็นแขวงชั้นใน หลวงระงับประจันตคาม ข้าหลวงผู้ช่วยว่าที่นายอำเภอ ตั้งที่ว่าการกลางเมืองนครศรีธรรมราช

อำเภอเบ็ญต๓๕ เป็นแขวงชั้นกลาง หลวงพิบูลย์สมบัติ ข้าหลวงผู้ช่วย ว่าที่นายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่แม่น้ำปากพนัง

อำเภอร่อนพิบูลย์ เป็นแขวงชั้นกลาง ขุนเกษตรพาหนะ เป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่ร่อนพิบูลย์

อำเภอกลาย เป็นแขวงชั้นกลาง นายจรัส เป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่ปากน้ำท่าสูง
อำเภอลีชล เป็นแขวงชั้นนอก นายบัว มหาดเล็ก บุตรเจ้าพระยาศรีธรรมราช เป็น
นายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านไชยกราบ

อำเภอลำพูน เป็นแขวงชั้นนอก นายเมก เป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านนา
อำเภอลาว เป็นแขวงชั้นนอก นายน้อย เป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านคลองตาล
อำเภอกู่สง เป็นแขวงชั้นนอก นายเที่ยง เป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านโคกชะ
อำเภอลำปางไกร เป็นแขวงชั้นนอก นายก้าน มหาดเล็ก บุตรพระยาดำรงเทวฤทธิ์
(กลุ่ม) เป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่ลำปางไกร (รูปที่ ๓)

ที่ว่าการอำเภอลำปางไกร

เมืองสงขลา ได้แบ่งอำเภอออกเป็น ๕ อำเภอ ดังนี้คือ ๓๖

อำเภอกกลางเมือง ขุนประสาธน์อักษรพันธ์ ข้าหลวงผู้ช่วยเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการ
กลางเมืองสงขลา

อำเภอปละท่า ต่อแดนเมืองนครศรีธรรมราช เมืองพัทลุง ขุนพรพิทักษ์ เป็นนายอำเภอ
ตั้งที่ว่าการที่บ้านจันทิพระ

อำเภอฝ่ายเหนือ ต่อแดนเมืองไทรบุรี เมืองปลิศ เดิมพระอนันต์สมบัติ เป็นนายอำเภอ
ภายหลังเปลี่ยนเป็น นายโชติ มหาดเล็ก บุตรหลวงอุดมภักดี (พัน) ตั้งที่ว่าการที่ท่าหาดใหญ่

อำเภอเมืองจะนะ ต่อแดนเมืองไทรบุรี เมืองปลิศ ขุนศรีสารกรรม เป็นนายอำเภอ ตั้ง
ที่ว่าการที่บ้านนาหวี

อำเภอเมืองเทพา ต่อแดนเมืองหนองจิก เมืองยะลา หลวงต่างใจเป็นนายอำเภอ อำเภอ
เมืองเทพานี้ได้รวมที่จะแทน ซึ่งแต่ก่อนเมืองสงขลาแยกไว้ส่วนหนึ่ง มีการเป็นผู้นำรักษาท้องที่
เข้าสมทบเป็นอำเภอเดียวกัน

อนึ่ง เมืองจะนะกับเมืองเทพา นั้น เดิมเป็นเมืองขึ้นของเมืองสงขลา พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้รับพระราชทานสัญญาบัตรฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้ว่าราชการเมืองจะนะ พระตำรวจเทวฤทธิ์ เป็นผู้ว่าราชการเมืองเทพา การบังคับบัญชาแต่ก่อนก็เหมือนหัวเมืองหนึ่งต่างหาก ต่อเมื่อใดขัดข้องหรือคดีความไม่ตกลงกัน จึงมีใบบอกมายังเมืองสงขลา เพิ่งมาตั้งเป็นอำเภอขึ้นตรงต่อเมืองสงขลา เมื่อปลายปี ร.ศ.๑๑๕ ให้ผู้ว่าราชการเมืองทั้งสองเป็นเหมือนจางวาง มีราชการอันใดก็ปรึกษาเป็นครั้งคราว เพราะมีอายุมากทั้งสองคน^{๓๗}

เมืองพัทลุง แบ่งเป็น ๓ อำเภอ คือ^{๓๘}

อำเภอกลางเมือง ต่อแดนเมืองตรัง หลวงวิจารณ์คดีราษฎร์เป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการกลางเมืองพัทลุง

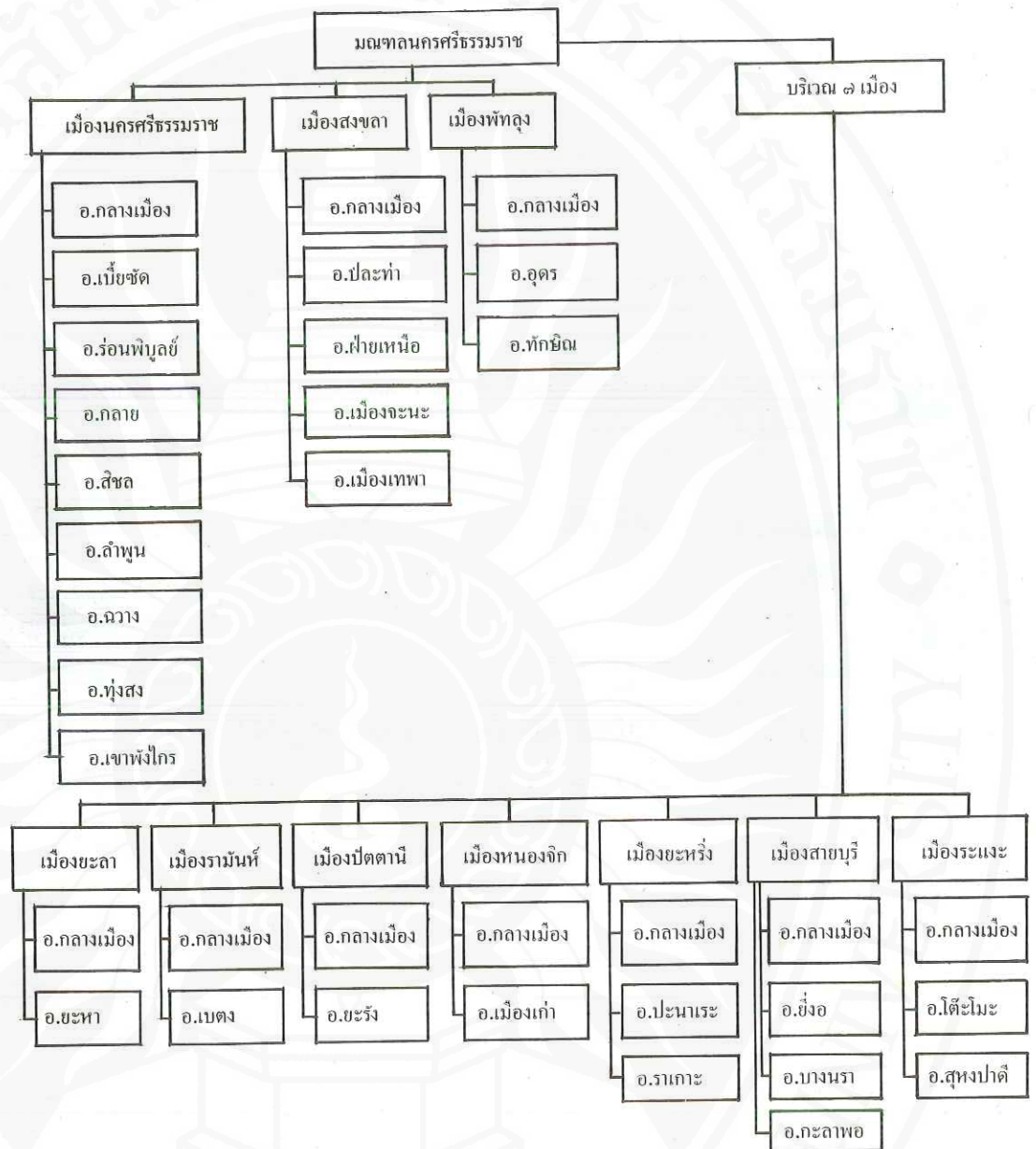
อำเภออุดร^{๓๙} ต่อกับเมืองนครศรีธรรมราช เดิมพระพลสงครามเป็นนายอำเภอ ภายหลังเปลี่ยนตัวพระพลสงครามเข้ามาอยู่กลางเมือง ให้หลวงรองราชมนตรีเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านควนขนุน

อำเภอทักษิณ^{๔๐} ต่อแดนเมืองสงขลา หลวงเทพภักดี ยกกระบัตรเป็นนายอำเภอ ตั้งที่ว่าการที่บ้านปากพูน

เป็นอันว่า พระยาสุทนต์ยวงวินิต ได้จัดการปกครองอำเภอตามแบบสมัยใหม่ได้สำเร็จทั้งในเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง รวม ๓ เมือง มีนายอำเภอ ๑๗ คน ทุกๆ อำเภอมีปลัดอำเภอ สมุหบัญชีอำเภอ และเสมียน พนักงาน ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ แต่ที่อำเภอกลางเมืองและอำเภอเบ็ญตึ๊ด เมืองนครศรีธรรมราช เป็นอำเภอใหญ่ มีราษฎรมาก จึงต้องมีผู้ช่วยเพิ่มขึ้นอีกอำเภอละคน^{๔๑} การปฏิบัติหน้าที่ราชการ และการใช้อำนาจของกรมการอำเภอได้ยึดถือตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ ดังกล่าวมาข้างต้น เป็นหลักทุกประการ

แผนภูมิที่ ๓

แสดงหัวเมืองในบังคับบัญชาของมณฑลนครศรีธรรมราชและอำเภอที่ขึ้นกับหัวเมืองนั้น ๆ

* อำเภอกะลาพอเป็นอิสระไม่ขึ้นกับเมืองใด แต่ราชการที่เกี่ยวกับประชาชนฝากขึ้นกับเมืองสาบบุรี นายอำเภอพึงบังคับบัญชาเจ้าเมืองสาบบุรี โดยอนุมัติของข้าหลวงใหญ่ประจำบริเวณ

ที่มา สรุปจากเรื่อง “การจัดการปกครองในมณฑลนครศรีธรรมราช” ซึ่งมีรายละเอียดในบทที่ ๓ การปฏิรูปการปกครองในมณฑลนครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง และบทที่ ๔ การปฏิรูปการปกครองบริเวณ ๙ หัวเมืองของปริญญานิพนธ์ เรื่อง การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราชในสมัยพระยาสุรเมธยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๔๕)

๑.๓.๒ การจัดการปกครองตำบลและหมู่บ้าน

สภาพของการจัดการปกครองตำบลและหมู่บ้านนั้น แตกต่างออกไปจากหน่วยบริหารราชการในระดับอื่น ๆ เพราะข้าราชการตั้งแต่ระดับอำเภอขึ้นไปอยู่ในฐานะเป็นตัวแทนของรัฐบาล ซึ่งจะต้องปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นประจำ มีกำหนดเวลาการทำงาน ข้าราชการระดับอำเภอเป็นข้าราชการพลเรือนที่รับเงินเดือนจากรัฐบาลเป็นสิ่งตอบแทนและเข้ามาบริหารราชการเป็นอาชีพ ด้วยมีความรู้ความสามารถทางการปกครองเป็นสำคัญ

ส่วนกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้น ไม่อยู่ภายใต้ข้อบังคับที่จะได้รับเงินเดือนเหมือนอย่างข้าราชการระดับอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน จึงต้องเป็นบุคคลที่มีอาชีพเป็นหลักฐานมั่นคงอยู่แล้ว และมารับใช้ทางราชการด้วยความเสียสละ แต่บุคคลเหล่านี้ก็มีความภาคภูมิใจที่ได้เป็นตัวแทนของประชาชนในท้องที่ เพราะถือว่าเป็นผลของการสร้างคุณความดี ส่วนรัฐบาลนั้นได้ตอบแทนคุณความดีของกำนันผู้ใหญ่บ้าน โดยให้ได้รับผลประโยชน์อย่างอื่น เช่น การได้ส่วนแบ่งจากค่าธรรมเนียม หรือได้รับการยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีอากรบางอย่าง เป็นต้น กำนัน ผู้ใหญ่บ้านจึงเป็นตำแหน่งที่สถาปนาขึ้น ให้เป็นตัวแทนของประชาชนในท้องที่เพื่อปฏิบัติงานเป็นสื่อกลางระหว่างรัฐบาลกับประชาชน คือเป็นผู้ช่วยประสานให้การบริหารราชการในระดับอำเภอ ประสบความสำเร็จได้ดีขึ้น ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงชี้แจงถึงวัตถุประสงค์ของการจัดการปกครองท้องที่ระดับตำบลและหมู่บ้านว่า

“ความมุ่งหมายในการจัดการปกครองชั้นตำบลนี้ จะให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งราษฎรเลือกสรรขึ้นด้วยความนิยม เอาเป็นธุระปรึกษาหารือช่วยกันรักษาบรรดาการในตำบล ให้เรียบร้อยตลอดตำบลนั้น และเป็นหูเป็นตาของรัฐบาลที่จะสอดส่องดูแลกิจสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้รู้เห็นได้ทั่วไป ตลอดจนช่วยนำเก็บภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดิน ซึ่งสมควรจะได้จากราษฎรโดยชอบธรรม ดังหน้าที่ที่มีอยู่กับกำนันนายตำบลทุกวันนี้...”๔๒

จึงเห็นได้ว่ากำนัน ผู้ใหญ่บ้าน มีบทบาทสำคัญมากในการที่จะช่วยให้การปกครองท้องที่ตามนโยบายของรัฐบาลกลาง ประสบความสำเร็จโดยเฉพาะในด้านการรักษาความปลอดภัยให้กับชีวิตและทรัพย์สินของประชาชนในชนบท และการเก็บภาษีอากร อันเป็นผลประโยชน์ของแผ่นดิน เพราะกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นคนในท้องที่ ย่อมรู้เห็นถึงเหตุการณ์และความเป็นอยู่ของประชาชนในท้องที่นั้น ๆ ดีกว่าใครอื่น

การเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้น ตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ ได้กำหนดให้ ราษฎรชายหญิงซึ่งตั้งบ้านเรือนหรือจอดเรือแพประจำอยู่ในหมู่บ้านนั้น ประชุมกันเลือกเจ้าบ้านผู้เป็นที่นับถือของตน เป็นผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่ง โดยวิธีเปิดเผย หรือวิธี

ลับก็ได้ ให้นายอำเภอเป็นประธาน พร้อมด้วยกำนัน ผู้ใหญ่บ้านคนอื่น ๆ ในตำบลนั้น (ถ้ามีอยู่บ้างแล้ว) เมื่อราษฎรจำนวนมากเลือกผู้ใดเป็นผู้ใหญ่บ้านแล้ว ให้นายอำเภอพาตัวผู้นั้นไปขอรับหมายตั้งจากผู้ว่าราชการเมือง^{๔๓}

ส่วนการเลือกกำนันนายตำบลนั้น ให้ผู้ใหญ่บ้านในตำบลเดียวกันเลือกกันเองระหว่างกลุ่มผู้ใหญ่บ้าน ยกขึ้นเป็นกำนันโดยมีนายอำเภอเป็นประธานในการเลือกและผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้ออกหมายตั้งเช่นเดียวกัน^{๔๔}

คุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้านนั้น ได้กำหนดไว้ว่า ต้องเป็นชาย อายุไม่ต่ำกว่า ๒๑ ปี ต้องเป็นคนในบังคับพระราชกำหนดกฎหมายไทย และไม่เป็นทหารที่ยังอยู่ในหน้าที่รับราชการประจำ^{๔๕}

จากการศึกษาถึงกฎเกณฑ์ในการเลือกตั้งกำนันผู้ใหญ่นั้น ทำให้เห็นถึง จุดเด่น ของการปฏิรูปการปกครองในระดับนี้ คือการให้ประชาชนได้ใช้สิทธิเลือกตั้งตัวแทนของเขาเองขึ้นเป็นหัวหน้าปกครองท้องที่ ถึงแม้ว่าตำแหน่งกำนัน ประชาชนจะเลือกตั้งโดยทางอ้อมก็ตาม นับว่าเป็นความก้าวหน้าทางการปกครองครั้งสำคัญยิ่งของเมืองไทยที่เปิดโอกาสให้ประชาชนได้ฝึกฝนการใช้สิทธิของตนเอง ก่อนที่จะได้รับสิทธิเสรีภาพมากขึ้นในภายหลัง

ส่วนการกำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ว่าต้องเป็นคนในบังคับพระราชกำหนดกฎหมายไทยนั้น คงเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งเสริมเฉพาะคนไทยเท่านั้น ขึ้นเป็นผู้นำในท้องที่ เพื่อผลประโยชน์ในการบริหารราชการต่อไปในภายหน้า และเป็นการป้องกันไม่ให้คนในบังคับฝรั่งมาเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพราะคนพวกนี้อยู่นอกเหนืออำนาจของกฎหมายไทย หากเกิดเรื่องราวขึ้นจะก่อปัญหายุ่งยาก

หน้าที่กำนันผู้ใหญ่บ้าน^{๔๖}

หน้าที่กำนันผู้ใหญ่นั้น พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ร.ศ.๑๑๖ ได้กำหนดไว้อย่างชัดเจนทั้งหน้าที่กำนันและหน้าที่ผู้ใหญ่บ้าน แต่ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะหน้าที่ในการปกครองตำบลซึ่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ต้องรับผิดชอบร่วมกัน ดังนี้คือ

“บรรดาการที่จะตรวจตรารักษาความปรกติเรียบร้อยในตำบลคือการที่จะคอยว่ากล่าวลูกบ้านให้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายก็ดี หรือการที่จะป้องกันภัยอันตรายแลรักษาความสุจริตของลูกบ้านก็ดี หรือการที่จะรับกิจสุขทุกข์ของลูกบ้าน ขึ้นร้องเรียนต่อผู้ว่าราชการเมือง กรมการ แลจะรับข้อราชการมาประกาศแก่ลูกบ้านก็ดี หรือที่จะจัดการตามพระราชกำหนดกฎหมาย เช่น การตรวจและนำเก็บภาษีอากรในตำบลนั้นก็ดี การทั้งนี้อยู่ในหน้าที่ของกำนันผู้เป็นหัวหน้า

ในตำบลและผู้ใหญ่บ้านทั้งปวงในตำบลนั้น จะต้องช่วยกันเอาเป็นธุระจัดการให้เรียบร้อยได้ตามสมควรแก่หน้าที่เมื่อมีการอันใดเกิดขึ้น กำนันเห็นสมควรจะปรึกษาหารือกันในระหว่างกำนันและผู้ใหญ่บ้านทั้งปวง กำนันก็มีอำนาจที่จะเรียกบรรดาผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้น มาประชุมปรึกษาหารือกัน และให้ออกเสียงโดยมากเป็นที่ชี้ขาด ตกลงในการที่ปรึกษาหารือกัน..."๔๗

จากข้อบัญญัตินี้แสดงให้เห็นว่า ในการปกครองตำบลนั้น กำนันและผู้ใหญ่บ้านจะต้องรับผิดชอบร่วมกัน เพื่อให้เกิดผลประโยชน์แก่ประชาชนและทางราชการอย่างแท้จริง และการบังคับให้กำนันต้องเรียกประชุมผู้ใหญ่บ้านมาปรึกษาหารือกันเพื่อตัดสินใจปัญหาต่าง ๆ นั้น ก็เพื่อป้องกันกำนันใช้อำนาจไม่เป็นธรรมแก่ประชาชน เพราะการให้กำนันปกครองตำบลตามลำพังอาจจะทำการผิดพลาด ก่อให้เกิดความเสียหาย หรือแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนได้ง่าย การมาร่วมประชุมกันจึงเท่ากับให้ผู้ใหญ่บ้านมาควบคุมการปฏิบัติงานของกำนันไว้ชั้นหนึ่ง

ที่เมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง พระยาสุหมณีนวินิตได้นำระเบียบการจัดการปกครองตำบลและหมู่บ้าน ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ ไปจัดการปกครองตำบลและหมู่บ้าน รวมทั้งได้ให้เลือกตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านขึ้นรวมทั้ง ๓ เมือง มีกำนัน ๒๓๒ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๒๖๖๔ คน^{๔๘}

การจัดการปกครองท้องที่ในเมืองทั้ง ๓ นี้ ไม่สู้จะลำบากอะไรนัก เนื่องจากธรรมเนียมการปกครองท้องที่แบบเดิมของหัวเมืองเหล่านี้คล้ายคลึงกับแบบที่จัดขึ้นใหม่อยู่แล้ว ผิดกันแต่การเรียกชื่อเท่านั้น

แต่อย่างไรก็ตาม การจัดการปกครองตำบล หมู่บ้าน ในเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง มิใช่จะไม่ประสบปัญหาเสียเลยทีเดียวในระยะแรก ๆ การประชุมราษฎรเพื่อเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้าน ก็มีปัญหายู้งายเหมือนกัน ดังพระยาสุหมณีนวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช รายงานว่า

"เพราะผู้ที่ราษฎรพร้อมใจกันเลือกให้เป็นผู้ใหญ่บ้านไม่ค่อยสมัครใจจะรับตำแหน่ง โดยที่เข้าใจผิดกันไปว่า จะรวมเป็นนายสิบ นายร้อย ไว้สำหรับใช้ในราชการ ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง บางที่ราษฎรเลือกถูก เสมียน ทนายแลคนใช้ของเจ้าเมือง กรมการ ก็พากันมาร้องขอจะไม่ให้ผู้นั้นเป็นผู้ใหญ่บ้าน..."๔๙

พระยาสุหมณีนวินิตจึงต้องชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจพระราชประสงค์ในการที่ให้ราษฎรเลือกผู้ใหญ่บ้านขึ้นปกครองหมู่บ้านเองว่า

"การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้จัดตั้งผู้ใหญ่บ้านขึ้นนั้น มีพระบรมราชประสงค์ จะให้ราษฎรทั้งหลายได้รับความผาสุกร่มเย็นเสมอหน้ากันด้วยการที่

ปกครองราษฎรหมู่หนึ่งมาก ๆ แล้วมีผู้ใหญ่ควบคุมอยู่แต่คนหนึ่งสองคนนั้น ดูแลตรวจตราทุกข์สุขของราษฎรไปไม่ตลอดทั่วถึง มิได้มีพระราชประสงค์ที่จะรวบรวมเข้าไว้ใช้ในราชการ ตามที่ราษฎรเข้าใจนั้นเลย...”๕๐

ส่วนในเรื่องที่มีมูลนายมาขอร้องไม่ให้บ่าวไพร่รับเป็นผู้ใหญ่บ้านนั้น พระยาสุโขมนัยวินิต ได้หาวิธีแก้ไขโดยออกเป็นข้อบังคับว่า

“ถ้าราษฎรพร้อมใจกันเลือกผู้ใดแล้ว ผู้นั้นต้องรับ จะบิดพริ้วไม่ได้ ที่สุดถึงว่าถ้าราษฎรเลือกข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ใหญ่บ้าน ข้าหลวง ๆ ก็มีความยินดีที่จะรับปกครองราษฎรหมู่บ้านนั้นด้วย...”๕๑

จากการแก้ปัญหาเรื่องการเลือกผู้ใหญ่บ้านของพระยาสุโขมนัยวินิตนี้แสดงให้เห็นถึงอุปนิสัยและนโยบายในการปกครองของท่าน ที่ใช้ทั้ง *ไม้อ่อน* และ *ไม้แข็ง* คือถ้าเป็นประชาชนที่ไม่เข้าใจระเบียบวิธีการปกครองสมัยใหม่ ท่านจะใช้ *“ไม้อ่อน”* โดยการชี้แจงให้ประชาชนเข้าใจระเบียบข้อบังคับ และพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อประชาชนเหล่านั้นจะได้ปฏิบัติตามแบบแผนการปกครองสมัยใหม่โดยไม่ขัดขึ้น แต่ถ้าเป็นพวกข้าราชการซึ่งเข้าใจระเบียบแบบแผนต่าง ๆ ดีอยู่แล้ว แต่พยายามขัดขึ้นเพื่อผลประโยชน์ของตน ท่านจะใช้ *“ไม้แข็ง”* โดยออกเป็นข้อบังคับให้ปฏิบัติตาม

เมื่อพระยาสุโขมนัยวินิต ได้ใช้สติปัญญาและไหวพริบของท่านแก้ปัญหาไปได้เช่นนี้ การจัดการปกครองท้องที่ในเมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง ก็สำเร็จเรียบร้อยไปได้ตลอด ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

อนึ่ง ด้วยเหตุที่พระยาสุโขมนัยวินิตได้ออกข้อบังคับว่า เมื่อราษฎรเลือกผู้ใดเป็นผู้ใหญ่บ้านแล้วผู้นั้นต้องรับ จะบิดพริ้วไม่ได้นี้เอง ผู้ใหญ่บ้านในมณฑลนครศรีธรรมราชในระยะนั้น จึงมีทั้งที่เป็นผู้พิพากษาและกรรมการชั้นผู้ใหญ่ ถึงเวลาประชุมต้องไปนั่งประชุมในหมู่พวกผู้ใหญ่บ้านแต่ให้นั่งแถวหน้าตามตำแหน่งและยศบรรดาศักดิ์๕๒

๒. การจัดศาลยุติธรรม

เมื่อได้เริ่มจัดระบบการปกครองส่วนภูมิภาคเป็นมณฑลเทศาภิบาลในปี ร.ศ. ๑๑๓ แล้ว ในปีรุ่งขึ้น คือปี ร.ศ. ๑๑๔ ก็ได้มีการประกาศใช้ พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๔ ขึ้น บรรดาณฑลต่าง ๆ ที่มีอยู่ในขณะนั้น ก็เริ่มจัดระบบการศาลตามแบบใหม่ แต่ก็ยังไม่สามารถเปลี่ยนแปลงอะไรได้มาก เพราะข้าราชการส่วนภูมิภาคในขณะนั้นยังไม่มีอำนาจเรื่องศาลแบบใหม่ การพิจารณาคดีจึงยังคงเป็นไปตามแบบเก่าเสียโดยมาก ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า

การพิจารณารรถคดีแลการโรงศาล เป็นต้นเคำของการขัดข้องทั้งปวง ข้าหลวงเทศาภิบาลทำได้ในเวลานี้ เพียงแต่จัดพนักงานเปรียบเทียบความแพ้ให้แล้วเสร็จกันไปโดยการประนีประนอมได้มาก แต่ก็ยังไม่พอที่จะให้ความทั้งปวงล่งแล้วไปทันจำนวนความที่เกิดขึ้นใหม่..."๕๓

เนื่องจากในขณะนั้น กระทรวงมหาดไทยต้องรับผิดชอบในเรื่องการศาลร่วมอยู่กับกระทรวงยุติธรรม แต่กระทรวงยุติธรรมในระบายนั้นมีงานที่จะต้องชำระสะสางความในกรุงเทพ ฯ ล้นมืออยู่แล้ว กระทรวงมหาดไทยเองก็ขาดผู้ชำนาญงานในเรื่องการศาล ที่จะอำนวยการจัดการศาลหัวเมืองได้ แต่จะปล่อยทิ้งไว้ก็ไม่ได้ เพราะความเรียบร้อยของราชการหัวเมืองนั้นเกี่ยวข้องกับกระบวนการยุติธรรมอยู่มาก ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงได้กราบบังคมทูลเสนอให้รัฐบาลตั้งข้าหลวงพิเศษขึ้นกองหนึ่ง เพื่อให้ออกไปจัดการแก้ไขระบบการศาลหัวเมืองให้ทั่วทุกมณฑล^{๕๔} ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย เพราะการที่ส่วนราชการต่างกระทรวงได้ร่วมมือกันปฏิบัติราชการนั้น ย่อมเป็นผลดีแก่การบริหารราชการและเป็นตัวอย่างอันดีแก่หน่วยงานอื่นที่จะ ประสานงาน กันเพื่อประโยชน์ของทางราชการต่อไป จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้ง กองข้าหลวงพิเศษ ขึ้น ทำหน้าที่จัดการแก้ไขธรรมเนียมศาลยุติธรรมหัวเมือง ลงวันที่ ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕ มีความตอนหนึ่งว่า

"ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าตั้งให้ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์ ๑ ขุนหลวงพระไกรสีสุภากิติศรีมณฑุราชอำมาตยคณาการ^๑ มิสเตอร์ อาร์ เอ เกิดปาตริก ๑ เป็นข้าหลวงพิเศษประจำการ รวม ๓ นาย ให้ทำการพร้อมด้วย ข้าหลวงพิเศษอีก ๒ นาย คือผู้เป็นเทศาภิบาลประจำมณฑล กับผู้รักษาเมืองใดเมืองหนึ่ง ในมณฑลที่ข้าหลวงพิเศษประจำการจะได้ตั้งทำการในเวลานั้น เพื่อจัดการแก้ไขธรรมเนียมศาลหัวเมืองทั้งปวงให้ดีขึ้นกว่าเดิม..."๕๕

กองข้าหลวงพิเศษที่จัดตั้งขึ้นนี้ มีหน้าที่สำคัญ ๒ ประการ คือ^{๕๖}

๑. ให้จัดการตั้งศาลยุติธรรมสำหรับพิพากษาคดี ขึ้นในหัวเมืองทั้งปวงให้ดีขึ้นกว่าเดิม
๒. ให้สะสางคดีความซึ่งบัดนี้ค้างอยู่ในศาลหัวเมืองให้หมดสิ้นไปตามที่เห็นทางที่ดีที่สุดที่จะกระทำได้

ในมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น ได้เริ่มจัดระบบศาลยุติธรรม ตามระเบียบใหม่ที่กำหนดไว้ในพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.๑๑๔ เมื่อปี ร.ศ.๑๑๖ โดยมีพระยาสุมนัวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นข้าหลวงพิเศษโดยตำแหน่ง ตามพระราชบัญญัติคนหนึ่ง และเสนาบดีกระทรวง

มหาดไทยได้เลือกพระยาศรีธรรมราช ผู้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราชเป็นข้าหลวงพิเศษตามพระราชบัญญัติอีกคนหนึ่ง๕๗

ตามบทบัญญัติแห่งพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.๑๑๔ นั้น ได้กำหนดว่าให้มีศาลสำหรับพิจารณาคดีตามหัวเมืองเป็น ๓ ชั้น โดยลำดับกัน คือ ศาลมณฑล ศาลเมือง และศาลแขวง๕๘ ศาลทั้ง ๓ ชั้นนี้ จะควรตั้ง ณ ที่ใด ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลพิจารณาเห็นสมควรกราบทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูล เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตและได้ประกาศให้มหาดชนทราบแล้ว ก็ให้ตั้งได้๕๙ สำหรับศาลพิเศษนั้น เมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลเห็นสมควรที่จะตั้งขึ้น ณ ที่ใดในมณฑลนั้นเป็นครั้งเป็นคราว เพื่อประโยชน์ในคดีรายหนึ่งรายใดที่ให้มีคำสั่งให้ตั้งได้ แต่ศาลพิเศษนั้นจะต้องจัดให้ถูกต้องแบบแผนตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.๑๑๔ และจะมีอำนาจยิ่งกว่าศาลเมืองไม่ได้๖๐

ส่วนคณะผู้พิพากษาที่จะออกไปประจำอยู่ตามมณฑลต่าง ๆ นั้น ตามพระธรรมนูญศาลยุติธรรมหัวเมือง ร.ศ.๑๑๔ ได้กำหนดไว้ว่า ศาลมณฑลต้องมีผู้พิพากษาประจำตำแหน่งคณะหนึ่ง คืออธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลคนหนึ่ง กับผู้พิพากษาคณะอื่นอีกรวมกันทั้งสิ้นไม่ต่ำกว่า ๓ นาย จึงจะเป็นองค์คณะที่จะพิจารณาและพิพากษาคดีได้เต็มอำนาจศาล ศาลเมืองก็ต้องมีผู้พิพากษาคณะหนึ่ง คืออธิบดีผู้พิพากษาศาลเมือง กับผู้พิพากษาอื่นรวมกันไม่ต่ำกว่า ๓ นาย จึงจะเป็นคณะ แลพิจารณาพิพากษาคดีได้เต็มอำนาจศาลเมือง แต่ศาลแขวงนั้นมีผู้พิพากษาศาลละ ๑ นาย๖๑

ในมณฑลนครศรีธรรมราชได้จัดตั้งศาลชั้นต่าง ๆ ขึ้นครบถ้วนตามพระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.๑๑๔ คือศาลมณฑล ตั้งที่ทำการที่เมืองสงขลา มีพระพิทักษ์เทพธานี เป็นอธิบดีผู้พิพากษา มีผู้พิพากษารอง ๒ นาย๖๒

ที่เมืองนครศรีธรรมราช เป็นที่ตั้งศาลเมือง มีหลวงบุรีบริบาลเป็นอธิบดีผู้พิพากษา มีผู้พิพากษารอง ๒ นาย และได้จัดตั้งศาลแขวง (ศาลอำเภอ) ขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราช ๔ ศาล๖๓

ที่เมืองสงขลามีเฉพาะศาลแขวง ๕ ศาล ไม่มีศาลเมือง เพราะเป็นที่ตั้งศาลอำเภออยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องตั้งศาลเมืองให้เปลืองงบประมาณอีก๖๔

ที่เมืองพัทลุงได้ตั้งศาลเมืองศาลหนึ่ง และศาลแขวง ๓ ศาล๖๕

นอกจากนี้ยังมีศาลพิเศษอีกศาลหนึ่ง ซึ่งมีพระยาสุชนวินวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล กับพระยาศรีธรรมราช เป็นกรรมการ๖๖

อำนาจศาล

เกี่ยวกับอำนาจในการพิจารณาพิพากษาคดีของศาลชั้นต่าง ๆ นั้น ได้กำหนดไว้คือ ศาลแขวง มีอำนาจที่จะพิจารณาและพิพากษาคดีเพียงเท่าอำนาจในตำแหน่งของผู้พิพากษาของศาลนั้น ได้แก่อำนาจที่จะออกหมายหรือสั่งให้จับผู้ต้องหาในคดีมีโทษหลวง มีอำนาจที่จะไต่สวนและบังคับส่งตัวจำเลยไปต่างแขวงตามสูตรนารายณ์ สามารถที่จะออกหมายหรือมีคำสั่งให้ค้นของกลางในคดีซึ่งมีโทษหลวง ออกหมายเรียกตัวจำเลยและพยานในคดีซึ่งตนมีอำนาจพิจารณาได้ มีอำนาจที่จะพิจารณาพิพากษาความแพ่งทุนทรัพย์ หรือเบี้ยปรับไหมไม่เกิน ๕๐ บาท ทั้งยังมีอำนาจพิจารณาพิพากษาคดีโทษหลวงชั้นละหุโทษ ซึ่งจำไม่เกิน ๑ เดือน หรือปรับไม่เกิน ๕๐ บาท๖๗

ศาลเมือง มีอำนาจทุกอย่างตามที่มิในศาลแขวงและมีอำนาจที่จะพิจารณาพิพากษาความแพ่งซึ่ง ทุนทรัพย์ไม่เกิน ๑,๐๐๐ บาท ส่วนคดีที่เป็นโทษหลวงนั้นมีอำนาจพิจารณาพิพากษาคดีที่มีโทษจำไม่เกิน ๗ ปี ปรับไม่เกิน ๑,๐๐๐ บาท และลงโทษเชี่ยนตีได้๖๘

ศาลมณฑล มีอำนาจที่จะพิจารณาและพิพากษาคดีทั้งปวงได้ทุกตัวบทกฎหมายและมีอำนาจที่จะพิจารณาพิพากษาความอุทธรณ์ ซึ่งมาจากศาลเมือง หรือศาลแขวงในมณฑลนั้น๖๙

สำหรับการลงโทษชั้นอุกฤษฏ์ เช่น โทษชั้นประหารชีวิตหรือริบทรัพย์สมบัติ เมื่อศาลมณฑลได้อ่านคำพิพากษาให้คู่ความฟังแล้ว จะต้องบอกส่งคำพิพากษานั้นเข้ามายังเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เพื่อนำขึ้นกราบบังคมทูลก่อน เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วจึงจะดำเนินการตามคำพิพากษานั้นได้๗๐

ส่วนคดีที่เป็นความแพ่งและวิวาทกันเล็กน้อย ทุนทรัพย์หรือเบี้ยปรับไม่เกิน ๑๐ บาท และเป็นความซึ่งไม่มีโทษหลวง ให้เป็นอำนาจของกำนันที่จะเรียกตัวจำเลยและพยานมาไต่ถามเปรียบเทียบให้แล้วต่อกันตามสมควร โดยไม่ต้องไปฟ้องศาล๗๑ แต่คดีดังกล่าวนี้ถ้ากำนันเปรียบเทียบไม่ตกลงกันหรือมีทุนทรัพย์หรือเบี้ยปรับเกิน ๑๐ บาท ไปถึง ๒๐ บาท ถ้าคู่ความฝ่ายใดพอใจจะให้เปรียบเทียบก็ให้นายอำเภอมีอำนาจที่จะเรียกคู่ความและพยานมาเปรียบเทียบให้แล้วต่อกันได้ตามสมควร๗๒

เมื่อพระธรรมนูญศาลหัวเมืองได้กำหนดอำนาจและหน้าที่ของศาลชั้นต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจนเช่นนี้ การพิจารณาคดีในมณฑลนครศรีธรรมราช ซึ่งยึดถือตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ก็เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นมาก ศาลชั้นต่าง ๆ ก็ปฏิบัติหน้าที่ไปตามอำนาจของตัวเอง เมื่อคู่ความไม่ตกลงกันหรือเป็นคดีที่เกินอำนาจของตนก็ส่งขึ้นไปยังศาลที่สูงกว่าตามลำดับ คือบรรดาคดีทั้งปวงที่เกิดขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น ถ้าศาลแขวงและศาลเมืองตัดสินไม่เป็นที่พอใจของโจทก์หรือจำเลย ก็ยื่นฟ้องอุทธรณ์ต่อศาลพิเศษ ๆ ก็ส่งมายังศาลมณฑล ถ้ายังไม่

พอใจคำตัดสินของศาลมณฑล ก็ร้องอุทธรณ์ต่อข้าหลวงพิเศษ ๆ ก็มีใบบอกส่งถ้อยคำสำนวน นั้นมายังสภานายกกรรมการศาลข้าหลวงพิเศษที่กรุงเทพ ฯ๗๓

เกี่ยวกับเรื่องร้องอุทธรณ์นี้ ในระยะแรก ๆ ปรากฏว่าประชาชนยังไม่ค่อยเข้าใจ ตามระเบียบที่วางไว้จึงมักทำกันไม่ถูกต้อง และยังสับสนวุ่นวายอยู่ ดังที่พระยาสุหมณย์วินิต ได้กล่าวไว้ในรายงานของท่านตอนหนึ่งว่า

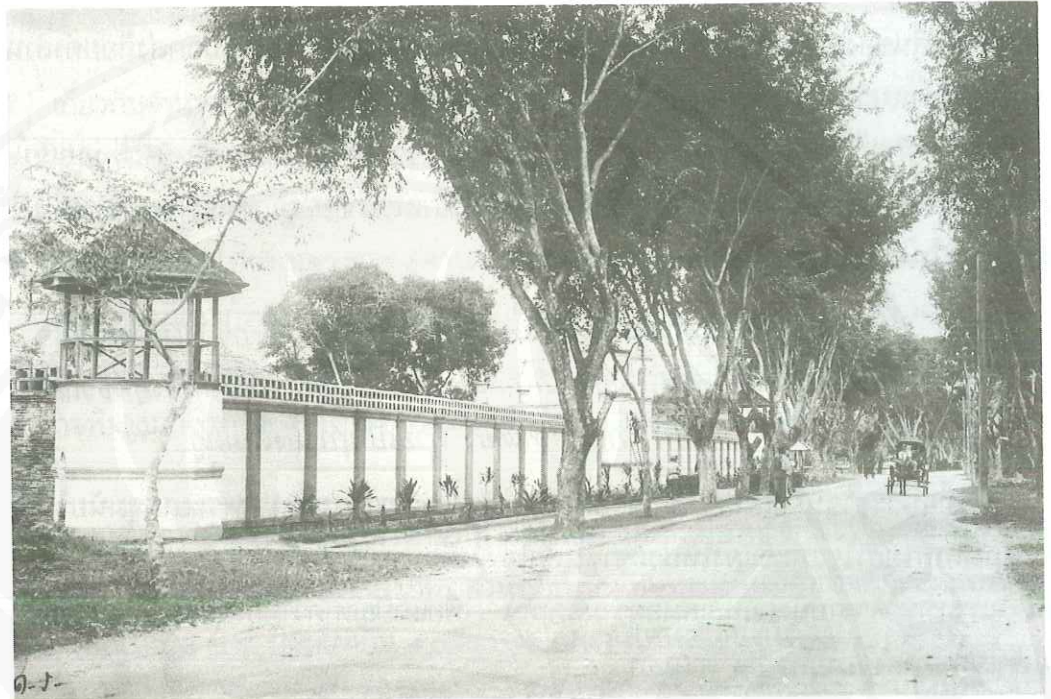
“แต่การที่ร้องอุทธรณ์คำตัดสินศาลอุทธรณ์นั้น ราษฎรยังไม่สู้จะเข้าใจ มักจะเป็นเรื่องราวยื่นต่อข้าหลวงเทศาภิบาลเสียบ้าง หรือเลยเข้ามาฟ้องอุทธรณ์ที่ ศาลยุติธรรมเสียบ้าง บางทีถึงถวายฎีกาทีเดียว ด้วยเป็นการยังไม่ค่อย... ”๗๔

เมื่อประชาชนยังไม่ค่อยเข้าใจวิธีการฟ้องร้องอุทธรณ์เช่นนั้น พระยาสุหมณย์วินิต ก็พยายามหาทางแก้ไขและชี้แจงให้ประชาชนเข้าใจ เมื่อนาน ๆ เข้าก็ค่อยเป็นระเบียบเรียบร้อย ขึ้น และท่านได้กราบบังคมทูลเสนอความคิดเห็น เพื่อแก้ปัญหาความยุ่งยากจากการที่ประชาชน ไม่เข้าใจการฟ้องร้องอุทธรณ์ ความว่า

“ในเรื่องอุทธรณ์คำพิพากษาศาลมณฑลต่อข้าหลวงพิเศษ ต้องส่งมากรุงเทพ ฯ นี้ ต่อไปจะทำให้ความคั่งค้างมากขึ้นทุกที ๆ ผู้แพ่งจะร้องไม่ยอมจนถึงที่สุด เห็นด้วย เกล็ด ๆ ว่าควรขีดชั้นทุนทรัพย์ ถ้าทุนทรัพย์เกินกว่านั้น จึงจะยอมให้อุทธรณ์ถึง ศาลข้าหลวงพิเศษ หรือมิฉะนั้นจะโปรดให้ศาลข้าหลวงพิเศษ ประจำอยู่หัวเมือง ๒ นาย พิจารณาตัดสินเสียชั้นหนึ่ง ไม่ต้องส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ...”๗๕

นอกจากจะแก้ไขในเรื่องการอุทธรณ์แล้ว พระยาสุหมณย์วินิตยังได้แก้ปัญหาเรื่องการ พิจารณาคดีในชั้นต้น เพื่อความสะดวก รวดเร็ว และเป็นประโยชน์แก่ทางราชการ ทั้งยังช่วย บรรเทาความเดือดร้อนของประชาชนในท้องที่ทางไกลด้วย คือการเพิ่มหน้าที่ของกรรมการ อำเภอบุคคลให้มีความคล้ายกับผู้พิพากษาชั้น ๓ โดยให้พิจารณาความแพ่งได้ทุนทรัพย์ไม่เกิน ๔๐ บาท แต่การเปรียบเทียบนั้นไม่กำหนด สุดแต่คู่ความจะยินยอม ความอาญามีอำนาจเพียง ๒ ส่วน ถ้าโทษเล็กน้อยส่งคำตัดสินไปยังศาลเมือง ศาลเมืองตรวจตราแก้ไขแล้วส่งคำตัดสิน นั้นคืนตัวคนจำขังไว้ที่แขวง ถ้าเป็นความอุกฉกรรจ์หรือมรยมโทษ ต้องส่งตัวคนร้ายและถ้อยคำ สำนวนมายังศาลเมือง ๆ พิจารณาตัดสิน หรือถ้าศาลเมืองเห็นว่า การพิจารณายังขาดตกบกพร่อง อยู่ ก็มีคำสั่งขึ้นไปให้ไต่สวนใหม่ ถ้าโจทก์ไม่พอใจจะว่ากล่าวต้องแต่งตั้งพนักงานฟ้องเป็นความ ผิดแผ่นดิน๗๖

ตุลาการในศาลแขวง บางแขวง ต้องใช้นายอำเภอ บางแขวงปลัดอำเภอ บางแขวง สมุหบาญชี แล้วแต่ผู้ใดจะมีความสามารถพอแต่อยู่ในความตรวจตราดูแลรับผิดชอบของ นายอำเภอ๗๗

เรือนจำจังหวัดนครศรีธรรมราช

เหตุที่ต้องให้กรมการอำเภอมีอำนาจในการพิจารณาพิพากษาคดี คล้ายกับเป็นผู้พิพากษา
ชั้น ๓ นี้ พระยาสุหมณย์วินิต ได้ให้เหตุผลว่า

“เพราะเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า มณฑลนครศรีธรรมราช เป็นมณฑลใหญ่มี
อาณาเขตกว้างขวาง แขวงชั้นนอกเดินทางถึง ๔ วัน ๕ วัน ก็มี ครั้นไม่ให้อำนาจเช่น
นั้น ก็เกรงด้วยเกล้าฯ ว่า จะเป็นทีเดือดร้อนแก่ราษฎรซึ่งมีคดีเล็กน้อย จะต้อง
ป่วยการท่ามาหากิน ลงมาฟ้องความถึงศาลใหญ่กลางเมือง...”๗๘

จากการที่พระยาสุหมณย์วินิตได้แก้ปัญหาเรื่องการฟ้องอุทธรณ์และได้ให้อำนาจกรม
การอำเภอในการพิจารณาพิพากษาคดีนี้ ทำให้การพิจารณาพิพากษาคดีในเมืองนครศรีธรรมราช
พัทลุง และสงขลา สะดวกรวดเร็วและเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นมาก และเป็นผลให้กรมการ
อำเภอใน ๓ เมืองนี้ต้องมีอำนาจและหน้าที่เป็นพิเศษ นอกเหนือไปจากอำนาจหน้าที่ประจำ
ของตน ทำให้แตกต่างกับกรมการอำเภอในหัวเมืองอื่นๆ ทั้งยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงลักษณะ
นิสัย และการปฏิบัติราชการของพระยาสุหมณย์วินิต ว่าเป็นคนสุขุมรอบคอบสมกับนามของ
ท่าน ก่อนจะตัดสินใจทำอะไรลงไป พระยาสุหมณย์วินิตจะต้องคำนึงถึงประโยชน์ของประชาชน
เป็นหลัก แต่ก็ไม่ได้ลืมพิจารณาถึงผลได้ผลเสียของทางราชการด้วย

แต่เนื่องจากการพิจารณาคดีในหัวเมืองยังบกพร่องอยู่บางประการ ทำให้การพิจารณาคดีไม่สะดวกเท่าที่ควร ทางกระทรวงยุติธรรมจึงคิดหาทางปรับปรุงแก้ไขใหม่ด้วยการประกาศใช้กฎที่ ๕/๑๒๐ ว่าด้วยให้ศาลเมือง มีอำนาจพิจารณาคดีที่เกินอำนาจศาลได้ แต่ห้ามไม่ให้ตัดสินและประกาศกฎที่ ๖/๑๒๐ ว่าด้วยเรื่องรับอุทธรณ์ส่งอุทธรณ์ เมื่อเดือนธันวาคม ปี ร.ศ. ๑๒๐๗๙

เหตุที่ต้องประกาศใช้กฎที่ ๕/๑๒๐ นั้น เพราะว่าเมื่อเกิดคดีความที่เกินอำนาจของศาลเมืองจะชำระได้นั้น จะต้องส่งความขึ้นมาชำระยังศาลมณฑลซึ่งจะต้องส่งตัวโจทก์ จำเลย และพยานหลายคนขึ้นมาด้วย เป็นการลำบากแก่ประชาชนทั้งหลาย ครั้นจะรอคอยให้ผู้พิพากษาศาลมณฑลลงไปยังศาลเมืองก็ชักช้าเสียเวลามาก เพราะการคมนาคมไม่ค่อยสะดวกจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออกกฎฉบับนี้ เพื่อให้ศาลได้มีโอกาสจัดการอันสมควรต่อไป ซึ่งมีข้อความในกฎที่ ๕/๑๒๐ ดังนี้ คือ

๑. ให้ศาลเมืองมีอำนาจชำระความเหล่านี้ได้เหมือนอย่างว่ามีอำนาจ แต่อย่าให้ศาลเมืองพิพากษา ให้ทำแต่ความเห็นขึ้นเสนอศาลมณฑล แลส่งสำนวนไปยังศาลมณฑลให้ศาลมณฑลพิพากษาลงมา

๒. ให้ศาลเมืองถามโจทก์และจำเลยว่าจะไปว่าความที่ศาลมณฑลหรือไม่ ถ้าฝ่ายใดอยากไปจึงให้ส่งไป

๓. ถ้าคู่ความฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดไปศาลมณฑลแล้ว ศาลมณฑลจะได้มีโอกาสถามผู้นั้นว่า จะโต้แย้งสำนวนประการใด แต่ถ้าเห็นสมควรแล้วจะสืบพยานคนเก่าซ้ำอีกก็ได้ ถ้าจะมีคำส่งอื่น ๆ ก็ได้ตามแต่ควร

๔. ถ้าในเมืองใดมีทั้งศาลเมืองแลศาลมณฑล ความที่เกินอำนาจศาลเมืองนั้นให้ศาลมณฑลชำระ

ส่วนในกฎที่ ๖/๑๒๐ นั้นได้กำหนดไว้ว่า

๑. ถ้าคู่ความขออุทธรณ์แล้ว ศาลควรต้องถามทั้งโจทก์และจำเลยว่าจะไปว่าฤาจะแต่งทนายไปที่ศาล ซึ่งจะรับอุทธรณ์ฤาไม่ ได้ความอย่างไรแล้วให้หมายเหตุไว้ที่ในปกสำนวนเพื่อศาลซึ่งรับอุทธรณ์นั้นจะได้รู้

๒. อนึ่ง ในการที่โจทก์ก็ดี จำเลยก็ดี ส่งใบอุทธรณ์ฎีกาต่อศาล ศาลควรต้องให้ทำมากกว่า ๑ ฉบับ เพื่อที่จะได้ส่งให้ผู้ที่ต้องอุทธรณ์ ต้องฎีกาไว้เหมือนอย่างฟ้อง ถ้าเขาจะมีหนังสือแก้ความอย่างไร จะได้รวมไว้ในสำนวนด้วย

๓. อนึ่ง เมื่อผู้อุทธรณ์ก็ดี ผู้ต้องอุทธรณ์ก็ดี ขอมว่าความในศาลซึ่งจะต้องพิจารณาคดีนั้น ควรให้แต่งทนายไว้ในเมืองของศาลซึ่งจะรับอุทธรณ์ เว้นไว้แต่ตนเองจะอยู่ในเมืองนั้น เพื่อที่ศาลจะได้ส่งหมายนัดได้ง่าย ๆ

เมื่อประกาศใช้กฎทั้งสองฉบับนี้แล้ว ศาลทุกแห่งในหัวเมืองก็ต้องยึดถือเป็นแบบฉบับอันเดียวกัน ศาลในมณฑลนครศรีธรรมราช ก็ต้องยึดถือและปฏิบัติตามนั้น ทำให้กระบวนการยุติธรรมในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นมาก การตัดสินคดีไม่ยุ่งยากวุ่นวายเหมือนเมื่อก่อน และได้พิจารณาถึงกฎทั้งสองฉบับนี้แล้ว จะเห็นว่าระบบการศาลของไทยในขณะนั้นได้ก้าวหน้าไปมาก การทำงานของศาลมีระบบและระเบียบรัดกุมขึ้น ได้มีการกำหนดสิทธิส่วนบุคคลให้โอกาสแก่โจทก์และจำเลย ในการแต่งตั้งทนายไว้ต่อสู้คดี ตามแบบแผนของกระบวนการยุติธรรมสมัยใหม่ เป็นการวางรากฐานอันมั่นคงให้แก่ระบบการศาลของไทย ซึ่งเป็นโอกาสให้ประเทศไทยสามารถหลุดพ้นจากลัทธิสภาพนอกอาณาเขตและอำนาจของศาลกงสุลได้ในรัชกาลต่อมา

๓. การภาษีอากร

ในสมัยก่อนการปฏิรูปการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น วิธีการเก็บภาษีอากร ยังมีข้อบกพร่องและมีการรั่วไหลมากมาย เนื่องจากรัฐบาลให้เอกชนรับผูกขาดการเก็บภาษีอากรเสียเป็นส่วนใหญ่ และอำนาจหน้าที่ในการเก็บเงินรายได้แผ่นดินก็มีกระทรวงรับผิดชอบถึง ๓ กระทรวง คือ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และกระทรวงเกษตราธิการ กระทรวงต่าง ๆ เมื่อรับเงินจากเจ้าภาษีนายอากรมาแล้ว ก็หักค่าใช้จ่ายออกเรียบร้อย จึงนำเสนอกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งมีจำนวนมากน้อยเท่าใด กระทรวงพระคลังมหาสมบัติก็ต้องรับไว้ ไม่มีสิทธิและอำนาจพอที่จะเรียกทวงหรือเร่งรัด ทำให้กระทรวงต่าง ๆ ตลอดจนหัวเมืองค้างภาษีอากรกันมาก

การที่ให้เอกชนประมูลรับผูกขาดการเก็บภาษีอากรนั้น นอกจากจะเป็นทางให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อนได้ง่ายแล้ว ยังทำให้รัฐบาลได้รับผลประโยชน์ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วยอีกด้วย เพราะผู้รับผูกขาดจะเอาแต่กำไร ไม่ได้คิดที่จะช่วยทะนุบำรุงทรัพยากรของชาติ มิหนำซ้ำเมื่อเจ้าภาษีนายอากรไม่สามารถจัดเก็บภาษีได้ทั่วถึง ก็มักจะลดเงินประมูลในปีต่อไปเสียอีก และรัฐบาลยังต้องให้ค่าป่วยการแก่กรมการเมืองเป็นค่าเก็บเงินผลประโยชน์เหล่านี้ด้วย นอกจากนี้การประมูลภาษีก็มีการทุจริต และมีการใช้อำนาจอิทธิพลอยู่เบื้องหลังได้โดยง่าย เพราะการควบคุมไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ เป็นเหตุให้เจ้าภาษีนายอากรเอาเปรียบรัฐบาลอยู่เสมอ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบดีในเรื่องนี้ และยังทรงตระหนักดีว่า การที่จะพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าขึ้นจะต้องใช้เงินเป็นจำนวนมาก จึงได้ทรงริเริ่มการปรับปรุงระบบภาษีอากรและการคลังของประเทศมาตั้งแต่ตอนต้นรัชกาล คือได้ตราพระราชบัญญัติหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ เพื่อปรับปรุงการเก็บผลประโยชน์ของรัฐให้รัดกุมขึ้น ในครั้งนั้นทรงสามารถรวมอำนาจการเก็บภาษีอากร และเลิกระบบการกระจายส่วน

อากรไปยังพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ได้สำเร็จ^{๗๒} แต่ในเรื่องที่ให้เอกชนผูกขาดการเก็บภาษีอากรนั้น ยังมีข้อให้เ็นทางรั่วไหลของเงินรายได้แผ่นดินอยู่มาก ด้วยเหตุนี้ในปี ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๕) จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติการภาษีอากร ร.ศ. ๑๑๑ ขึ้น ซึ่งมีผลบังคับใช้ทั่วพระราชอาณาจักร เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๒^{๗๓}

พระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้พยายามหาทางป้องกันการทุจริตต่อเงินผลประโยชน์แผ่นดิน และกำหนดกฎเกณฑ์การเก็บภาษีอากรให้รัดกุมยิ่งขึ้น เช่น กำหนดให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เป็นผู้กระทำการเก็บภาษีอากรบรรดามีพระราชบัญญัติพิกัดตั้งไว้ให้เก็บนั้น รายใดควรตั้งเจ้าพนักงานไปเก็บเอง หรือควรตั้งเจ้าภาษีนายอากรผูกขาดรับไปเก็บ แลภาษีอากรรายใดควรกำหนดให้ส่งเงินเป็นงวด แลกำหนดส่งเงินอย่างไร ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา เมื่อได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วเป็นผู้จัดต่อไป^{๗๔} และบรรดาบัญชีเงินภาษีอากรทั้งสิ้นให้มีเป็น ๒ บัญชี คือ กรมสารบัญชี มีบัญชีภาษีอากรทั้งสิ้นเจ้าจำนวนต่าง ๆ มีบัญชีภาษีอากรเฉพาะที่กรมนั้นได้อีกบัญชีหนึ่ง แลถ้าได้ตั้งกองมีเจ้าพนักงานไปเก็บภาษีอากร เจ้าพนักงานต้องมีบัญชีภาษีอากรเฉพาะรายที่เก็บนั้นด้วย^{๗๕}

พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ห้ามมิให้เจ้าพนักงานหรือเทศาภิบาล ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้องการภาษีอากร หาผลประโยชน์ใส่ตน รับผูกขาดหรือเข้าหุ้นส่วนและรับผูกช่วงภาษีอากร นอกจากมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้รับทำ^{๗๖} และยังได้กำหนดว่า เมื่อสิ้นเดือนครั้งหนึ่งจำนวนต้องทำการเรื่องส่งเงินงวดทั้งปวงให้สำเร็จตามพระราชบัญญัติ และข้อบังคับการภาษีอากรบรรดาขึ้นอยู่ในกรม แล้วทำรายงานแลบัญชีเงิน บัญชีสินค้านับเป็นงบเดือน เมื่อกำหนดสิ้นปียื่นต่อเสนาบดีพระคลังมหาสมบัติ เพื่อได้รวบรวมรายงานทูลเกล้าฯ ถวาย^{๗๗}

ส่วนเรื่องเอกชนที่จะไปประมูลรับผูกขาดเก็บเงินผลประโยชน์แผ่นดินนั้น ได้กำหนดว่าเมื่อว่าภาษีอากรตกลงเป็นของใครแล้ว ให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติกำหนดให้ส่งเงินล่วงหน้า ไม่เร็วกว่า ๑๕ วัน และไม่ช้ากว่า ๒ เดือน จำเดิมแต่ได้ลงชื่อในบัญชีว่าประมูลได้อากรไปแล้ว ถ้ามิได้ส่งล่วงหน้าตามกำหนด ให้ขายทอดตลาดภาษีอากร^{๗๘}

แต่อย่างไรก็ตาม ตราบใดที่รัฐบาลยังไม่เลิกรื้อให้เอกชนรับผูกขาดภาษีอากร ตราบนั้นทางรั่วไหลของเงินรายได้ของแผ่นดินจะต้องปรากฏอยู่เรื่อยไป เพราะเจ้าภาษีนายอากรคอยหาโอกาสที่จะเอารัดเอาเปรียบรัฐบาล และประชาชนผู้เสียภาษีอากรอยู่ตลอดเวลา ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะหาทางป้องกันอย่างไรก็ไม่สำเร็จ อย่างเช่นที่มณฑลนครศรีธรรมราช พระยาสุมนัยวินิต ได้รายงานถึงวิธีการเอาเปรียบรัฐบาลของเจ้าภาษีนายอากรในการประมูลภาษีอากรว่า

“ที่หัวเมือง ถ้ามีผู้เข้าสู้มากเงินขึ้นได้เต็มที่ ถ้ามีเพียง ๒ หรือ ๓ คน เงินไม่ค่อยจะขึ้น บางทีพวกที่มาว่านัดแนะกันมาเสีย แล้วทำด้วยกัน เพราะฉะนั้นเวลาเมื่อว่าภาษีอากรต่าง ๆ ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงจำเป็นที่จะต้องตั้งท่าที่จะทำภาษีเป็นรัฐบาล อยู่เสมอ หรือมิฉะนั้นก็ต้องเที่ยวชักชวนคนที่กำลังให้เข้าสู้ และรับจะช่วยเหลือหนุนผ่อนสั้นผ่อนยาวบ้างตามสมควร สุดแต่ให้เงินหลวงขึ้นได้สูงเป็นประมาณ...”

จากตัวอย่างที่ยกมานี้เพื่อแสดงให้เห็นถึงกลวิธีฉ้อฉลของเจ้าภาษีนายอากรวิธีหนึ่งเท่านั้น ที่จริงวิธีการที่คนพวกนี้จะเอาเปรียบรัฐบาลนั้นมีอยู่มากมาย สุดแต่จะคิดหากันมา แต่ที่ใช้กันอยู่มากแทบทุกมณฑลก็คือ ไปเก็บภาษีอากรไม่ทั่วถึง เพราะในท้องที่ธุรกันดารการคมนาคมลำบาก มีอันตรายและต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่เข้าไปเก็บจะเก็บเฉพาะประชาชนที่อยู่ใกล้ ๆ และเรียกเก็บเกินพิกัดอัตรา เพื่อชดเชยกับที่ซึ่งไม่ได้เข้าไปเก็บ เป็นการสร้างความเดือดร้อนให้แก่ประชาชนมาก และเจ้าภาษีนายอากรมักจะอ้างว่าขาดทุนเพื่อลดเงินหลวงอยู่เสมอ

เหตุการณ์เป็นอยู่เช่นนี้เรื่อยมา จนกระทั่งพระยาฤทธิรงค์ธนะเจท ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี ได้ไปพบเห็นถึงความเดือดร้อนของประชาชนและการที่เงินหลวงต้องรั่วไหลไปเพราะความไม่สุจริตของเจ้าภาษีนายอากรดังกล่าวแล้ว ท่านจึงนำเรื่องนี้มาอภิปรายในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ประจำปี พ.ศ. ๒๔๓๘ และท่านมีความเห็นว่า

“เทศาภิบาลมีกรมการอำเภอกับทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน ปกครองราษฎรอยู่ทั่วทุกแห่ง ถ้าเลิกวิธีให้เจ้าภาษีผูกขาดโอนการเก็บภาษีอากรมาให้เทศาภิบาลเก็บ จะได้เงินแผ่นดินเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมากโดยมิต้องเพิ่มพิกัดอัตราอย่างไร และราษฎรก็จะไม่เดือดร้อนเหมือนเช่นเจ้าภาษีอากรเก็บด้วย...” ๙๐

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นพร้อมด้วยกับความคิดของพระยาฤทธิรงค์ธนะเจท จึงได้นำขึ้นเสนอต่อกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งขณะนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนศิริธัชสังกาศ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี ทางกระทรวงพระคลังมหาสมบัติไม่เห็นชอบด้วย หากว่าเทศาภิบาลเก็บเงินไม่ได้จริงอย่างว่า จะเร่งเรียกอย่างเจ้าภาษีนายอากรไม่ได้๙๑ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะองค์เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัตียังไม่แน่ใจในประสิทธิภาพของระบบการปกครองส่วนภูมิภาคแบบใหม่ ว่าจะมีมาตรการควบคุมให้การปฏิบัติตามนโยบายประสบความสำเร็จตามจุดมุ่งหมายได้

แต่เมื่อพอสัณปีนั้น นายอากรค่าน้ำเมืองปราจีนร้องขาดทุน ขอลดเงินหลวงในปีต่อไป กระทรวงพระคลังจะหาคนรับทำเท่าจำนวนเงินปีก่อนไม่ได้ กลัวเงินแผ่นดินจะตกจึงหันมายอมให้พระยาฤทธิรงค์ธนะเจทเก็บอากรค่าน้ำมณฑลปราจีนทดลองดูสักปีหนึ่ง และยอม

ตกลงว่าถ้าเทศบาลเก็บอากรค่าน้ำได้เงินมากกว่าปีที่ล่วงมามากน้อยเท่าใด จะให้ใช้ในการเทศบาล พระยาฤทธิรงค์ธนะ ได้จัดการเก็บอากรค่าน้ำได้เงินมากขึ้นสักสองสามเท่าเกินความคาดหมายโดยมิต้องเพิ่มพิกัดอัตรา^{๔๒} แต่ทางกระทรวงมหาดไทยยังไม่เห็นที่จะได้ตกลงอย่างใดกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กรมขุนศิริธัชสังกาศก็ทรงพ้นจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยมาดำรงตำแหน่งแทน เสนาบดีองค์นี้ทรงเลื่อมใสในวิธีที่ให้เทศบาลเก็บภาษีเอง จึงทรงให้เลิกการที่เอกชนผูกขาดการเก็บภาษีอากร เปลี่ยนมาให้เทศบาลเก็บเหมือนกันทุกมณฑล และได้ทรงพระดำริให้ตั้งกรมสรรพากรนอก ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย กับกรมสรรพากรใน ขึ้นในกระทรวงนครบาล เป็นพนักงานจัดการเก็บภาษีอากรตั้งแต่นั้นมา^{๔๓}

สำหรับในมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น เมื่อได้จัดการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล ในปี พ.ศ. ๒๔๓๙ แล้ว ก็ได้ปรับปรุงวิธีเก็บภาษีอากรใหม่ โดยให้เทศบาลเป็นผู้จัดเก็บเอง แม้ว่าในปีแรก ๆ จะทำไม่ได้ครบถ้วนตามที่กระทรวงการคลังกำหนด ก็นับว่าดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กราบบังคมทูลเกี่ยวกับเรื่องการคลังในมณฑลนครศรีธรรมราช ความว่า

“การคลังในมณฑลนครศรีธรรมราช ยังจัดไม่ตรงกับแบบใหม่ของกระทรวงพระคลังทีเดียว กระทรวงพระคลังพึงจะส่งข้าหลวงคลังไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ แต่ที่ผิดกันก็ยังมีผิดกันด้วยกระบวนทำบัญชี แต่การที่จัดหรือทางที่จะจัดก็เป็นอย่างเดียวกับมณฑลอื่น ๆ กล่าวคือเลิกผูกขาดภาษีอากรทุก ๆ อย่าง ที่จะเลิกได้มาจัดทำเอง และแก้ไขวิธีเก็บให้สะดวกขึ้น ผลของการที่จัดก็ได้เป็นอย่างดี คือได้ผลประโยชน์แผ่นดินเพิ่มเติมขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก...”^{๔๔}

เพื่อสนับสนุนคำกราบบังคมทูลของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จึงขอนำรายงานการเก็บภาษีอากรและเงินผลประโยชน์ในมณฑลนครศรีธรรมราช ประจำปี ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ของพระยาสุโขมนัวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล มาเสนอไว้เพื่อเป็นหลักฐานยืนยันว่าการที่ให้เทศบาลจัดเก็บภาษีอากรเองนั้น สามารถเก็บเงินเข้ารัฐและให้ความเป็นธรรมแก่ประชาชนได้มากกว่าการให้เจ้าภาษีนายอากรผูกขาด

ในปี ร.ศ. ๑๑๖ นั้น เป็นปีแรกที่เทศบาลเข้าไปจัดเก็บภาษีอากรในมณฑลนครศรีธรรมราชเอง แต่ก็สามารถเก็บเงินภาษีอากรเข้ารัฐได้มากกว่าเมื่อให้เจ้าภาษีนายอากรเก็บอย่างไม่น่าจะเป็นไปได้ ดังตัวอย่างเงินภาษีอากรที่สำคัญบางชนิดที่เก็บได้เพิ่มขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา รวมกันทั้ง ๓ เมือง ดังรายละเอียดในตารางที่ ๔

ตารางที่ ๔ เปรียบเทียบเงินภาษีอากรที่เก็บได้เมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา ปี ร.ศ. ๑๑๕
กับปี ร.ศ. ๑๑๖^{๕๕}

ประเภทภาษีอากร	ปี ร.ศ. ๑๑๕		ปี ร.ศ. ๑๑๖		เพิ่มขึ้น	
	บาท	อัฐ	บาท	อัฐ	บาท	อัฐ
อากรสุรา	๒๓,๕๗๔	๒๔	๒๗,๔๔๘	๓๒	๓,๘๗๔	๘
อากรบ่อนเบี้ย	๑๖,๖๗๕	๒๔	๒๔,๔๗๗	๓๒	๗,๘๐๒	๘
ภาษีขาเข้าขาออก	๗๔,๑๕๔	๔๑	๑๒๕,๔๑๒	๕๖	๕๑,๒๕๘	๑๕
ค่าธรรมเนียม	๓๒,๐๔๒	๓๕	๗๕,๘๐๖	๓๗	๔๓,๗๖๔	๖๒
ภาษีที่ดิน	๒๐,๒๔๕	—	๒๓,๔๓๘	—	๓,๑๙๓	—
อากรค่านา	๗๒,๕๐๗	—	๑๔๔,๐๐๐	—	๗๑,๔๙๓	—
	๒๓๕,๖๔๗	—	๔๒๔,๕๘๓	๒๕	๑๘๘,๙๓๖	๒๕

นอกจากนี้ยังมีเงินภาษีอากรชนิดอื่น ๆ อีก ซึ่งเก็บได้ในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา เมื่อรวมกันแล้วในปี ร.ศ. ๑๑๕ เก็บได้เป็นเงิน ๓๔๕,๗๕๕ บาท $\frac{๔๑}{๒๕}$ อัฐ และในปี ร.ศ. ๑๑๖ เก็บได้ ๖๑๒,๙๘๕ บาท $\frac{๕๖}{๒๕}$ อัฐ เงินที่เก็บได้ในปี ร.ศ. ๑๑๖ จึงเพิ่มขึ้นมากกว่าในปี ร.ศ. ๑๑๕ ถึง ๒๖๗,๑๓๐ บาท $\frac{๔๑}{๒๕}$ อัฐ^{๕๖}

หลังจากปี ร.ศ. ๑๑๖ การเก็บภาษีอากรและเงินผลประโยชน์อื่น ๆ ในมณฑลนครศรีธรรมราช ก็ได้รับการปรับปรุงให้เป็นระเบียบรัดกุมและเหมาะสมขึ้นเป็นลำดับ เพื่อให้ได้เงินผลประโยชน์แผ่นดินมากขึ้น แต่ก็ไม่มีลืมห่วงคำนึงถึงความเดือดร้อนของประชาชนด้วย เพื่อไม่หวังแต่จะเก็บเข้ารัฐมากเกินไปจนประชาชนเดือดร้อน ด้วยเหตุนี้เงินผลประโยชน์บางอย่างถึงแม้จะทำได้ให้กับรัฐบาลเป็นอย่างดี แต่ถ้าเป็นเครื่องมอมเมาประชาชนและเป็นอุปสรรคต่อความเจริญของบ้านเมือง ก็ต้องยกเลิกไป เช่น อากรบ่อนเบี้ย เป็นต้น ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ตรัสไว้ในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อปี ร.ศ. ๑๑๖ ถึงเรื่องการเลิกบ่อนเบี้ยในมณฑลนครศรีธรรมราช

“หัวเมืองทางนี้ที่ดินก็บริบูรณ์ ผู้คนก็มาก แต่ราษฎรพื้นเมืองเป็นคนขัดสนยากจน ไม่มีทุนจะทำการเพาะปลูกให้สินค้าเจริญรุ่งเรืองขึ้น การที่รัฐบาลจะจัดการทุนบำรุงบ้านเมือง ก็คือจะต้องบำรุงการเพาะปลูก ทำมาค้าขายให้มากขึ้น ถ้าทุนของราษฎรไม่มีอยู่ตราบใด ก็คงไม่สามารถทำการให้เจริญได้ และถ้าบ่อนเบี้ยยังมีอยู่ตราบใด ก็ยากที่ราษฎรจะมีทุนได้ บ่อนเบี้ยเป็นข้าศึกตรงต่อประโยชน์ของบ้านเมือง จำเป็นต้องคิดเลิกให้จงได้...”^{๕๗}

จากการประชุมครั้งนี้ พระยาสุนทรวิจิตร ก็ได้รับรองว่าจะเก็บเงินภาษีอากรอย่างอื่นที่ยังขาดตกบกพร่องอยู่มาชดเชยเงินของรัฐที่ต้องขาดไป จึงได้ประกาศยกเลิกบ่อนเบี้ยใน

มณฑลนครศรีธรรมราชตั้งแต่ปี ร.ศ. ๑๑๗ เป็นต้นไป๑๘

ในปี ร.ศ. ๑๑๗ ได้มีการปรับปรุงเก็บเงินผลประโยชน์ในมณฑลนครศรีธรรมราชหลายชนิดเช่น ปรับปรุงการเก็บเงินค่าราชการ ซึ่งแต่เดิมเก็บไม่เท่ากันทุกคนมาเก็บเท่ากันทั้งหมด คือ เก็บจากชายฉกรรจ์ทุกคนที่มีอายุระหว่าง ๑๘-๖๐ ปี คนละ ๒ บาท๑๙ สำหรับคนที่ตั้งอยู่ในที่กัณฑ์การ ควรจะลดอัตราค่าราชการหรือเว้นการเก็บตามสมควร แต่ข้าหลวงเทศาภิบาลต้องบอกขอเป็นรายตำบล สำหรับคนอพยพมาจากที่อื่นให้ยกเว้นการเก็บเงินค่าราชการตามควรแก่เหตุการณ์ แต่ไม่เกิน ๓ ปี๑๐๐ ครั้งถึงปี ร.ศ. ๑๒๐ เมื่อได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ. ๑๒๐ แล้ว การเก็บเงินค่าราชการในมณฑลนครศรีธรรมราช ก็เป็นไปตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ คือกำหนดอัตราการเก็บอย่างสูงปีหนึ่งคนละ ๖ บาท แต่ถ้าที่ใดเสนาบดีเห็นสมควรจะเก็บลดลงก็ได้ หรือที่ใดการเก็บยังต่ำอยู่จะขึ้นอัตราก็ได้ เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ประกาศในราชกิจจานุเบกษาแล้วให้มีอำนาจที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงอัตราเงินค่าราชการนั้น ๆ ได้๑๐๑

ในปีร.ศ. ๑๑๗ ได้เรียกเก็บอากรเพิ่มขึ้นอีกชนิดหนึ่งในมณฑลนครศรีธรรมราชคือ อากรสวน โดยเรียกเก็บไร่ละสลึงเพียง๑๐๒ อากรชนิดนี้แต่เดิมไม่ได้เรียกเก็บทั้ง ๆ ที่ในมณฑลนครศรีธรรมราชมีการทำสวนมาก เมื่อเริ่มเก็บในปี ร.ศ. ๑๑๗ จึงทำให้เงินผลประโยชน์แผ่นดินจากมณฑลนี้เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก และในปี ร.ศ. ๑๑๗ นี้ พระยาสุโขมนัยวินิตได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตลดค่าภาคหลวงแร่ดีบุกในมณฑลนครศรีธรรมราช จากร้อยละ ๑๖ เหลือร้อยละ ๑๐๑๐๓ ทำให้ประชาชนทำแร่มากขึ้น จึงเก็บเงินผลประโยชน์ได้มากเช่นกัน

ส่วนด้านภาษีอากรนั้น ในมณฑลนครศรีธรรมราช มีท้องที่ซึ่งสินค้าผ่านเข้าออกมากแต่จำนวนภาษีไม่พอเสียหุ้ยที่จะไปตั้งด่านเก็บ จึงได้ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นคนเก็บโดยคิดส่วนลดให้ตามสมควร๑๐๔ สำหรับด่านตามลำน้ำที่ผ่านเมืองต่าง ๆ หลายเมืองนั้นให้เลิกหมด เก็บเฉพาะด่านที่ปากน้ำเพียงแห่งเดียวในทุก ๆ เมือง๑๐๕

ในปี ร.ศ. ๑๑๘ ได้มีการปรับปรุงการเก็บภาษีที่ดินในมณฑลนครศรีธรรมราชอีกครั้งหนึ่ง โดยเก็บภาษีที่ดินแบบนาคูโดยตลอด คือจะเป็นที่บ้าน ที่สวน หรือที่นา ก็ตามเก็บไร่ละสลึงเหมือนกันหมด และเลิกการเก็บภาษีต้นไม้และอัตราที่เก็บอากรอยู่แต่เดิม การเก็บค่านานี้ได้ลดให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ร้อยละ ๓ พนักงานเดินนาร้อยละ ๒ ๑๐๖

อนึ่ง การเก็บภาษีอากรในมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น พระยาสุโขมนัยวินิตได้เก็บตามสมควรแก่ท้องที่และความเหมาะสมในการประกอบอาชีพแต่ละอย่าง เพื่อไม่ให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อน ถึงแม้ว่าอัตราการเก็บภาษีในมณฑลนี้จะยึดพระราชบัญญัติพิภคภาษีภายใน ร.ศ. ๑๑๑ เป็นบรรทัดฐาน แต่ก็ไม่ได้เอามาใช้หมดทั้งเล่ม๑๐๗ของบางอย่างมีคำสั่งและ

ข้อบังคับให้เก็บก็ไม่ได้เก็บ แต่บางอย่างไม่มีกำหนดไว้ในพิกัตก็ได้จัดเก็บขึ้น ทั้งนี้เพราะเก็บตามความเหมาะสมดังกล่าวแล้ว อย่างเช่น พริกไทย พักแพง แดง น้ำเต้า เป็นพืชที่อยู่ในพิกัตให้เก็บภาษี แต่พระยาสุขุมนัยวินิตไม่ได้เก็บเพราะเป็นของมีน้อยเก็บจะไม่คุ้มในท้องตลาด ถ้าไปเก็บภาษีสิ่งเหล่านี้เขาก็เท่ากับป้องกันไม่ให้ประชาชนเพาะปลูกสิ่งเหล่านั้น๑๐๘ และน้ำมันมะพร้าวตามพระราชบัญญัติพิกัตภาษีภายใน ร.ศ. ๑๑๑ ให้เก็บเป็นน้ำมันร้อยละ ๑๐ แต่ในมณฑลนครศรีธรรมราช ไม่มีคนเคี้ยวน้ำมันมะพร้าวขาย ส่วนมากทำมะพร้าวแห้งส่งไปขายสิงคโปร์ จึงให้เก็บภาษีภายในมะพร้าวแห้งหาบละ ๒๔ อัฐ ๑๐๙ เป็นต้น

จากหลักฐานที่นำมากล่าวข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่าพระยาสุขุมนัยวินิต เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลที่กล้าตัดสินใจปฏิบัติราชการที่นอกเหนือคำสั่งของส่วนกลางเมื่อเห็นว่าการปฏิบัติเช่นนั้นอยู่ในขอบเขตของอำนาจและหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลที่จะกระทำได้ ซึ่งนับว่าเป็นประโยชน์แก่ทางราชการมาก เพราะรัฐบาลกลางไม่สามารถจะรู้สภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในท้องถิ่นได้ดีเท่าข้าหลวงเทศาภิบาล และเมื่อได้ปฏิบัติราชการอย่างใดไปแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิตก็จะไปชี้แจงเหตุผลที่ต้องปฏิบัติเช่นนั้นในที่ประชุมเทศาภิบาล ซึ่งที่ประชุมก็เห็นด้วยกับเหตุผลของท่าน ดังข้อความตอนหนึ่งที่พระยาสุขุมนัยวินิตได้ชี้แจงในที่ประชุมเทศาภิบาลเรื่องการเก็บอากรสมพัตสรในมณฑลนครศรีธรรมราชว่า

“มณฑลนครศรีธรรมราช ราษฎรเป็นคนขัดสนโดยมาก ต้นไม้ที่เข้าไปในพิกัตอากรสมพัตสรมีน้อยอย่าง ถึงผลไม้มีแลได้ซื้อขายแก่กันก็ได้ราคาเป็นผลประโยชน์แต่เล็กน้อยให้เปลี่ยนแลกเปลี่ยนกันรับประทานเสียโดยมาก ถ้าจะให้เก็บอย่างหัวเมืองขึ้นในแล้วราษฎรจะเดือดร้อน ฉะนั้นการเก็บอากรสมพัตสรในมณฑลนี้ ควรเก็บเฉพาะต้นไม้ที่มีราคามาก ๆ ถึงมาทว่าจะไม่มีในพิกัต แต่ถ้าได้ซื้อขายแก่กันเป็นราคาแล้ว ก็ควรเก็บได้...”๑๑๐

การที่พระยาสุขุมนัยวินิต ได้จัดเก็บภาษีอากรอย่างเป็นระเบียบรัดกุมนี้ ทำให้เงินภาษีอากรในมณฑลนครศรีธรรมราชเพิ่มขึ้นมาก และการที่ท่านไม่เก็บภาษีหมุ่หมิมจนเกินไป มีการยกเว้นภาษีอากรบ้างในการประกอบอาชีพบางอย่าง ซึ่งประชาชนพึงจะเริ่มทำ เท่ากับเป็นการส่งเสริมการทำมาหากินของประชาชนโดยตรง เมื่อประชาชนประกอบอาชีพเป็นหลักฐานมั่นคงแล้วจึงค่อยเก็บในภายหลัง เกี่ยวกับเรื่องเงินภาษีอากรที่เพิ่มขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราช สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ว่า

“เมื่อเจ้าพระยาธรรมราชเป็นพระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล ก็สามารถจัดเก็บอากรถั่วถั่วถั่ว ได้เงินหลวงในมณฑลนครศรีธรรมราชเพิ่มขึ้นกว่าที่จะต้องจ่ายใช้ในการตั้งมณฑลมาก กระทรวงพระคลังจึงเพิ่มรายจ่ายให้ท่านทำการโยธาต่าง ๆ และยอมให้สร้างกำปั่นไฟชื่อ “นครศรีธรรมราช” ขึ้นลำหนึ่ง สำหรับตัวท่านไปเที่ยวตรวจ

ราชการในมณฑล ได้ใช้สำหรับชนเงินแผ่นดินเข้ามากรุงเทพฯ ฯ และรับเสนาบดีไป
ตรวจราชการมณฑลชายทะเลด้วย...”๑๑๑

จากความสามารถในการจัดเก็บภาษีอากรของพระยาสุขุมนัยวินิตนี้เอง จึงทำให้เงิน
รายได้จากภาษีอากร ในมณฑลนครศรีธรรมราช เพิ่มขึ้นหลายเท่า งานปฏิรูปต่าง ๆ ตลอดจน
การก่อสร้างสิ่งสาธารณูปโภค จึงสำเร็จลงได้ด้วยดี เพราะมีงบประมาณเพียงพอ และพระยา-
สุขุมนัยวินิต ยังสามารถประหยัดเงินหลวงได้โดยวิธีขอความช่วยเหลือจากประชาชนในท้องที่
ทั้งกำลังกายและกำลังทรัพย์อีกด้วย

๔. การจัดการศึกษาและการศาสนา

๔.๑ การจัดการศึกษา

ความคิดที่จะจัดการศึกษาตามหัวเมืองให้เป็นระเบียบแบบแผนขึ้นนั้นเริ่มมีมาตั้งแต่
ครั้งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการคือในปี พ.ศ.
๒๔๓๓ พระองค์ได้ทำโครงการเกี่ยวกับการจัดตั้งโรงเรียนตามหัวเมืองขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และแจกจ่ายไปยังผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ มีสาระ
สำคัญพอสรุปได้ดังนี้ คือ๑๑๒

๑. โรงเรียนหลวงจะตั้งอยู่ริมจวนข้าหลวงในวัดที่อยู่ใกล้จวนข้าหลวง
๒. อาจารย์ผู้สอนจะมีเงินเดือน ๆ ละ ๑๕ - ๒๐ บาท
๓. ผู้เรียนต้องซื้อหนังสือเรียนเอง โดยกรมศึกษาธิการจะจำหน่ายให้ในราคาถูก
๔. นักเรียนชายและหญิงเรียนเปล่าโดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมใด ๆ
๕. ผู้ว่าราชการเมืองจะต้องเป็นธุระดูแลให้ครูตั้งใจสอนและแนะนำราษฎรให้ส่ง
บุตรหลานเข้ามาเล่าเรียน และส่งรายงานความเจริญก้าวหน้าของโรงเรียนแก่กรมศึกษาธิการ
ปีละ ๒ ครั้ง
๖. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชทานเงินให้ปีละ ๔ ชั่งหรือ ๓๒๐
บาท ต่อโรงเรียนเป็นอย่างสูง สำหรับเป็นเงินเดือนครูประมาณ ๑๘๐ - ๒๔๐ บาท ที่เหลือ
เป็นค่าบำรุงรักษาโรงเรียนหรือจ้างครูเพิ่มเติมเมื่อมีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้น
๗. โรงเรียนหลวงที่ตั้งขึ้นนี้ มุ่งเพื่อเป็นโรงเรียนตัวอย่างแก่โรงเรียนวัด หรือโรงเรียน
อื่นๆ ในเมืองนั้นด้วย

แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าโครงการอันนี้ไม่ได้นำมาปฏิบัติ เพราะในระยะเวลาที่สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงเตรียมการเพื่อรับเสด็จแกรนด์ ดุก ซาเรวิช (Tsarevich) รัชทายาทแห่ง

รัสเซีย และได้ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพเสด็จออกไปรับ แกรนด์ ดุก ซาเรวิช ที่สิงคโปร์ และระหว่างที่ แกรนด์ ดุก ซาเรวิช ประทับอยู่ในเมืองไทยนั้น สมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพยังทรงรับหน้าที่ตามเสด็จด้วยผู้หนึ่ง เพราะฉะนั้นในระหว่างนี้ทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพ จึงต้องเฝ้าพระอัฐีในการรับเสด็จ แกรนด์ ดุก ซาเรวิช มากกว่าเรื่องอื่น^{๑๑๓} ครั้นแกรนด์ ดุก ซาเรวิชเสด็จกลับแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพเป็นราชทูตพิเศษเสด็จไปรัสเซีย และยุโรป เพื่อเจริญทางพระราชไมตรี พร้อมกันนั้นทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพศึกษาแบบแผนการจัดการศึกษาของประเทศต่าง ๆ เพื่อนำมาดัดแปลงใช้ในประเทศไทยด้วย^{๑๑๔}

แต่เมื่อสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพเสด็จกลับจากยุโรปได้เพียง 7 วัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพราะเหตุผลทางการเมืองดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน ด้วยเหตุนี้โครงการตั้งโรงเรียนในกรุงเทพ ฯ และหัวเมือง พ.ศ. ๒๔๓๓ และแบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศต่าง ๆ ที่สมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพได้ทรงศึกษาและเห็นมา จึงไม่มีโอกาสนำออกมาใช้ และไม่มีการทูลเกล้าฯ ถวาย ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง ถ้าหากสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพได้ทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการอยู่อีกสักระยะหนึ่งก่อน ก็คงทำให้มีการวางรากฐานการศึกษาที่อาจจะมีคุณประโยชน์ยิ่งใหญ่มากกว่าที่ได้เป็นจริงในครั้งนั้น^{๑๑๕}

โครงการจัดการศึกษาหัวเมืองจึงชะงักงันมาตั้งแต่นั้น และได้มาคิดปรับปรุงขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่งในปี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้เสนอโครงการจัดการศึกษาหัวเมืองโดยให้รวมมณฑลต่าง ๆ ที่มีอยู่ขณะนั้นเข้าเป็นมณฑลการศึกษา ซึ่งจัดเป็น ๖ มณฑลการศึกษา คือ^{๑๑๖}

๑. มณฑลกลาง รวม มณฑลกรุงเทพ ฯ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครชัยศรี
๒. มณฑลเหนือ รวม มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลลาวเฉียง
๓. มณฑลตะวันออก รวมมณฑลนครราชสีมา มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลลาวพวน และมณฑลลาวกา
๔. มณฑลตะวันออกเฉียงใต้ รวม มณฑลปราจีนบุรี และมณฑลเขมร
๕. มณฑลตะวันตกเฉียงใต้ รวม มณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช
๖. มณฑลตะวันตก รวม มณฑลภูเก็ต มลายู และมณฑลไทรบุรี

ทุกมณฑลการศึกษา จะมีสารวัตรใหญ่ทางการศึกษา เพื่อตรวจสอบวางแผนการเล่าเรียน ทำรายงานประจำปี ทุกมณฑลให้แบ่งออกเป็นจังหวัด ๆ แบ่งออกเป็นอำเภอ ๆ

หนึ่ง ๆ ให้มีโรงเรียนตามสมควรแก่ชุมชนในอำเภอนั้นและให้มีสารวัตรสำหรับจังหวัดและอำเภอ เพื่อทำรายงานและตรวจสอบการเล่าเรียนตามลำดับชั้น ในเมืองที่เป็นศูนย์กลางมณฑลหรือเมืองอื่นใดที่สมควรให้มีโรงเรียนเบื้องกลาง (โรงเรียนมัธยม) และโรงเรียนฝึกหัดครู เพื่อผลิตครูไปทำการสอนตามโรงเรียนหัวเมืองในมณฑลนั้น ๆ ส่วนโรงเรียนบุรพบท ก ข นโม ควรจะตั้งในวัด เว้นแต่หมู่บ้านใดที่มีพลเมืองมาก มีวัดไม่พอก็ให้ตั้งโรงเรียนขึ้นได้การจัดหลักสูตรนั้นควรกำหนดให้เหมาะสมกับสภาพการทำมาหากินของประชาชน เช่น ลูกชวานาก็ให้มาเรียนแต่เวลาว่างนา ปีหนึ่งเพียง ๕ เดือน ให้ข้าราชการในมณฑลตั้งแต่ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน นายอำเภอ ตลอดจนไปจนถึงข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้รับผิดชอบสำหรับการศึกษาในแขวงอำเภอมณฑลนั้น ๆ ๑๑๗

แต่ความคิดเรื่องจัดการศึกษาหัวเมืองไม่ได้สิ้นสุดลงเพียงเท่านี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงปรึกษาหารือกับบุคคลอื่นอีก โดยเฉพาะกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระยาวิชิตานุวัตรส สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเรียบเรียง “ความเห็นเรื่องจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง” ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ และสมเด็จพระยาวิชิตานุวัตรสได้ทรงเรียบเรียงเรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่าง ๆ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ในวันที่ ๒๕ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นทั้งสองพระองค์ ได้มีความเห็นพ้องต้องกันในหลักการสำคัญว่า การจัดการศึกษาในหัวเมืองนั้นจะต้องอาศัยวัด เพราะเป็นประเพณีที่มีมาแต่เดิม๑๑๘ และต่อมาอีกวันหนึ่ง คือ ในวันที่ ๒๖ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการประชุมพิเศษ เรื่องการจัดการศึกษาทั่วประเทศ โดยมีพระองค์ทรงประทับเป็นประธาน และมีผู้เข้าร่วมประชุมคือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมติอมรพันธุ์ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ และเจ้าพระยาภาสกรวงษ์๑๑๙

เมื่อทรงเริ่มการประชุมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า

“การที่จะหาอุปการะนี้ คือว่าการโรงเรียนจะควรตั้งรูปลงอย่างไรให้เป็นการมั่นคงแลแพร่หลายต่อไปภายหลัง การในเมืองไทยนี้ก็ย่อมรู้อยู่ด้วยกันว่าสู้ประเทศอื่นเขาไม่ได้ เพราะเราจัดภายหลังเขามาก แม้แต่เมืองญี่ปุ่นซึ่งนับว่าได้จัดการบ้านเมืองมาในเวลาเท่า ๆ กับเมืองเรานั้นก็ผิดกันมาก แต่เพราะพื้นประเทศผิดกัน ด้วยการเล่าเรียนของญี่ปุ่นต่อมาจากจีน ซึ่งมีวิชาการสูงเป็นอย่างสูงมาแล้ว แลคนญี่ปุ่นก็มีพยายามมากด้วย การที่เมืองเราล้าหลังเขาอยู่ดังนี้ ก็เพราะเหตุที่หาคนที่มีความรู้ไม่ได้ ถ้าที่มีความรู้ก็ไม่มีพยายามทำการงานได้พอ ถ้ารวมใจความก็คือหาผู้รู้

ไม่ได้พอแก่การ การเล่าเรียนนี้มีข้อสำคัญอยู่ ที่จัดให้แล้วเร็วไม่ได้ ต้องตั้ง ๑๐ ปี ๒๐ ปี จึงจะได้ ถ้าไม่รีบคิดตั้งมูลรากลงไว้ให้เป็นหลักฐานแล้วอีกเยเนเรชั่น ๑ ก็ไม่พอ เป็นที่ป่วยกาลเวลานัก...”

หลังจากที่ได้มีการอภิปรายกันพอสมควรแล้ว ที่ประชุมได้ตกลงว่าการจัดการศึกษาหัวเมือง ให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นผู้ดำเนินการ ด้วยความอุดหนุนของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และข้าหลวงเทศาภิบาลทุกมณฑล ในการเบิกจ่ายเงินและตำราเรียนเป็นหน้าที่ของกระทรวงมหาดไทย ส่วนการสอบไล่เป็นหน้าที่ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสกับกระทรวงมหาดไทย คือมณฑลต่างๆ ไม่มีอะไรเกี่ยวกับกรมศึกษาธิการ ให้กรมศึกษาธิการจัดการศึกษาเฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น๑๒๑ ๒๑

การจัดการศึกษาครั้งนี้ นับเป็นการแยกการศึกษาออกจากกรมศึกษาธิการเป็นครั้งแรกของประเทศไทย โดยมอบการศึกษาหัวเมืองไปให้พระสงฆ์เป็นผู้จัด ด้วยความอุดหนุนของกระทรวงมหาดไทย

หลังจากที่ได้ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๒ พระองค์ ทรงร่วมกันจัดการศึกษาหัวเมืองแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ ดังนี้

“มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ให้ประกาศพะเดียงแก่พระภิกษุสงฆ์ทราบทั่วกันว่า ทรงรำพึงโดยพระราชจริยานุวัติ จะทำนุบำรุงความเจริญรุ่งเรืองให้เกิดทวีไปตลอดพระราชอาณาจักร เพื่อให้สมณพราหมณาจารย์และอาณาประชาราษฎรทั้งหลาย มีความสุขสำราญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริเห็นว่าความเจริญของคนทั้งหลายย่อมเกิดแต่ความประพฤติชอบและการเลี้ยงชีวิตชอบเป็นที่ตั้ง คนทั้งหลายจะประพฤติชอบและจะหาเลี้ยงชีวิตโดยชอบนั้นเล่า ก็ย่อมอาศัยการได้สดับฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบและการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ย่อมเยาว์ แลฝึกซ้อมสันทนให้น้อมไปในทางสัมมาปฏิบัติ แลเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่างๆ อันเป็นเครื่องประกอบการศึกษาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่ จึงได้ชื่อว่าเข้าสู่ทางความเจริญเป็นความจริงดังนี้

ก็แลประชาชนในสยามราชอาณาจักรนี้ ย่อมเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา โดยมาก พุทธศาสนิกชนในพระราชอาณาจักรย่อมได้สดับฟังพระสัทธรรมซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า บัญญัติสอนไว้เป็นวิถีทางสัมมาปฏิบัติ จากภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในพระสังฆารามทั่วพระราชอาณาจักรแลได้ฝากบุตรหลาน

เป็นศิษย์เพื่อรำเรียนพระบรมพุทโธวาทแลวิชาซึ่งจะได้บังเกิดประโยชน์กล่าวคือวิชาหนังสือ เป็นต้น ในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เป็นประเพณีสืบมาแต่โบราณกาลจนบัดนี้ นับว่าพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้กระทำประโยชน์แก่พุทธจักรแลพระราชอาณาจักรทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงการที่จะทำนุบำรุงประชาชนทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ แลให้อื้อเพื่อในการที่จะศึกษาวิชาอันเป็นประโยชน์ เพื่อจะให้ถึงความเจริญขึ้นโดยลำดับ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่มีทางอย่างอื่นจะประเสริฐยิ่งกว่าจะเกื้อกูลพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายโดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ ให้มีกำลังสั่งสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้แก่พุทธศาสนิกชนบริบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน บัดนี้การฝึกสอนในกรุงเทพฯ เจริญแพร่หลายมากขึ้นแล้ว สมควรจะจัดการฝึกสอนให้ทั่วเมืองเจริญขึ้นตามกันเพราะฉะนั้นได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตีพิมพ์หนังสือแบบเรียนหลวง ทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมปฏิบัติ แลวิชาความรู้ขึ้นเป็นอันมากเพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายไว้สำหรับฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป แลทรงอาราธนาพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ให้ทรงรับภาระอำนวยการให้พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติ แลมีวิชาความรู้โปรดให้บังคับการพระอารามในหัวเมือง ซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนาแลการศึกษาได้ทั่วในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ทั้งในมณฑลหัวเมืองตลอดจนพระราชอาณาจักรโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เป็นเจ้าหน้าที่จัดการอนุกุลในกิจที่ฝ่ายฆราวาสจะพึงทำ จัดการพิมพ์แบบเรียนต่าง ๆ ที่จะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ไปฝึกสอนเป็นต้น ตลอดจนที่จะเบิกพระราชทรัพย์จากพระคลังไปจ่าย ในการที่จะจัดตามพระบรมราชประสงค์นี้ แลโปรดเกล้าฯ ให้ยกโรงเรียนพุทธศาสนิกชนในหัวเมืองทั้งปวงมารวมขึ้นอยู่ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เพื่อจะได้เป็นหมวดเดียวกัน

ขอพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย จงเห็นพระพุทธานุภาพแลประชาชนทั้งปวงช่วยเอาการะธุระสั่งสอนกุลบุตรทั้งหลาย ให้ได้ศรัทธาเลื่อมใสพระรัตนไตรย์และมีวิชาความรู้อันเป็นสาระประโยชน์ยิ่งขึ้น ให้สมดังพระบรมราชประสงค์ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศอาราธนามาขึ้นทุกประการเทอญ

ประกาศ ณ วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๗ เป็นวันที่ ๑๐๕๕๕ ในรัชกาลปัตยุบันนี้... "๑๒๒

จากประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมืองนี้ จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงวางจุดมุ่งหมายทางการศึกษาไว้อย่างกว้างๆ ๒ ประการ คือ เพื่อให้มีความประพฤติชอบและเพื่อให้ประกอบอาชีพในทางที่ชอบ การที่จะให้บรรลุถึงจุดมุ่งหมายทั้ง ๒ ประการนี้ได้ นั้น พระองค์ได้ทรงฝากความหวังไว้กับพระสงฆ์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงอาราธนาให้เห็นแก่พระพุทธศาสนาและประชาชน โดยให้ตั้งใจสั่งสอนกุลบุตร เพื่อให้เกิดประโยชน์ในสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งหวังอย่างเต็มที่ เพื่อให้การศึกษาเล่าเรียนในหัวเมืองได้มีระเบียบแบบแผนและเจริญรุ่งเรือง แผ่ไพศาลไปทั่วพระราชอาณาจักร

เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ได้ทรงรับหน้าที่จัดการศึกษาในหัวเมืองแล้ว พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งพระราชาคณะออกไปเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษาในมณฑลต่างๆ ผู้อำนวยการมีหน้าที่ออกไปตรวจสอบสภาพการณ์ต่างๆ ที่เป็นอยู่ในมณฑลที่ตนรับผิดชอบ จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด และโรงเรียนซึ่งมีอยู่แต่เดิม นอกจากนี้ยังต้องให้คำแนะนำแก่พระสงฆ์และฆราวาส ให้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลที่อาจจะจัดตั้งได้ และจัดส่งพระภิกษุสามเณรเข้ามาเรียนต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับไปเป็นครูต่อไป๑๒๓

ผู้อำนวยการชุดแรกที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงแต่งตั้งมี ๔ รูป และต่อมาได้ทรงแต่งตั้งอีก ๔ รูป เป็น ๘ รูปดังนี้ คือ๑๒๔

พระธรรมไตรโลกาจารย์	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลกรุงเทพฯ
พระเทพกวี	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลกรุงเก่า
พระเมธาธรรมมรส	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลนครสวรรค์
พระราชาภิ	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลพิษณุโลก
พระอมรวิริกขิต	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลปราจีนบุรี
พระสุคุณคณาภรณ์	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลจันทบุรี
พระอมรโมลี	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลนครราชสีมา และ มณฑลราชบุรี
พระศาสนดิลก	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลชุมพร
พระมหานุนายก	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลภูเก็ต
พระราชาภิ	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลนครราชสีมา
พระสิริธรรมมุนี	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลนครศรีธรรมราช
พระญาณรักขิต	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลอีสาน
พระอุดรคณาภิ	เป็นผู้อำนวยการ	มณฑลบูรพา

พระบรมราชาบายในการจัดการศึกษาหัวเมืองที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ฝ่ายศาสนาและฝ่ายปกครองช่วยเหลือเกื้อกูลกันนี้ นับว่าได้ผลอย่างน่าพอใจ ทั้งนี้เพราะธรรมเนียมไทยแต่โบราณมาเรานิยมศึกษากันตามวัด ผู้ที่เป็นครูก็ได้แก่พระสงฆ์เป็นส่วนใหญ่ การจัดการศึกษาโดยเริ่มต้นไปจากวัด จึงเป็นการรักษาประเพณีนิยมแบบเดิมเอาไว้ ข้าราชการฝ่ายปกครองก็จะได้ช่วยสนับสนุนในการหาทุนทรัพย์และชักนำประชาชนให้หันมาสนใจในการศึกษาเล่าเรียนกันมากขึ้น

เมื่อพระสิริธรรมมุนีได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้อำนวยการจากการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช หลังจากที่ได้จัดการทางด้านการปกครองพระสงฆ์เรียบร้อยแล้ว ท่านก็ได้เริ่มงานทางด้านการศึกษาอย่างจริงจัง ด้วยความสามารถของท่านทำให้การศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราชเจริญขึ้นกว่าเมื่อก่อนมาก โดยเฉพาะที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้นก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว ประกอบกับข้าราชการฝ่ายปกครองก็ได้ให้ความร่วมมือและเข้าอุดหนุนเป็นอย่างดีโดยเฉพาะพระยาสุขมณีนวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งสนใจในเรื่องการศึกษาอยู่แล้ว ดังรายงานของพระสิริธรรมมุนีที่ได้กล่าวถึงคำปวารณาของข้าหลวงเทศาภิบาล ต่อหน้าที่ประชุมพระสงฆ์และข้าราชการเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ ๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘ ความว่า

“ข้าพเจ้าเป็นหัวหน้าข้าราชการ แต่งตั้งข้าหลวงผู้ช่วย เจ้าเมือง กรมการไปตลอดถึงราษฎรสามัญในมณฑลนี้ ขอปวารณาไว้ในที่เฉพาะหน้าพระสงฆ์ว่า ข้าพเจ้ามีความยินดีและเลื่อมใสเป็นที่สุด จะประกอบการอุดหนุนในการศึกษานี้จนเต็มกำลัง...”๑๒๕

นอกจากนี้พระยาสุขมณีนวินิต ยังได้มีตราคำสั่งถึงกรมการอำเภอทุกแห่งในมณฑลนครศรีธรรมราชให้พยายามอุดหนุนการศึกษาให้เจริญขึ้นทุกตำบลและท่านยังได้จัดการเรียกราษฎร ตลอดถึงผู้ว่าราชการเมือง ให้ช่วยกันออกทุนตามมากและน้อย เพื่ออุดหนุนโรงเรียนตามควรแก่กำลัง และพระยาสุขมณีนวินิตยังได้วางโครงการที่จะบำเหน็จรางวัลแก่นักเรียนที่สอบไล่ได้ตามหลักสูตรชั้นสามหรือชั้นสอง โดยลดเงินค่าราชการที่ต้องเสียคนละกึ่งตำลึง ลง ๓ จำนวน หรือ ๕ จำนวนตามภูมิความรู้ของนักเรียน

นโยบายที่ให้ข้าราชการทุกระดับตลอดจนประชาชนพลเมืองเข้ามาช่วยเหลือเกื้อกูลอุดหนุนการศึกษา และการลดเงินค่าราชการให้แก่แก่นักเรียนนี้ เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ประชาชนในมณฑลนครศรีธรรมราชหันมาสนใจการศึกษากันมากขึ้น ซึ่งพระสิริธรรมมุนีได้กล่าวว่า การอุดหนุนข้อนี้นับว่าเป็นการอุดหนุนอย่างอุกฤษฏ์ ถ้าการเป็นจริงได้ตั้งนี้แล้วเป็นเหตุจะให้โรงเรียนเจริญขึ้นโดยเร็วได้๑๒๗

การศึกษาเล่าเรียนในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา แต่เดิมนั้นเรียนกันอยู่ตามวัด คนที่ได้เล่าเรียนก็คือศิษย์วัด ใช้แบบเรียนปฐมมาลาเป็นพื้น หัดอ่านหัดเขียนไป

จนเขียนหนังสือไทย ขอมคล่อง แล้วเรียนเลขอย่างไทย พอทำโจทย์บวก ลบ คูณ ทหาร ได้ ก็นับว่าได้หนังสือดีแล้ว ภาษามอญ มีผู้เรียนกันอยู่บ้างแต่โดยทั่ว ๆ ไปแล้วความนิยมของมหาชนในการศึกษาเล่าเรียนยังมีน้อย๑๒๘

เมื่อพระสิริธรรมมุนีลงไปจัดการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราชขึ้น ท่านได้เริ่มดำเนินการที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน คือเมื่อลงไปถึงก็ได้ประชุมพระสงฆ์และข้าราชการเพื่อชี้แจงพระบรมราโชบาย ในเรื่องการจัดการศึกษาหัวเมือง แล้วท่านก็ออกเดินทางไปตามอำเภอและตำบลต่าง ๆ เพื่อตรวจสภาพวัดและพื้นเพของราษฎร เตรียมจัดตั้งโรงเรียนขึ้นให้ราษฎรได้รับการศึกษาตามแบบสมัยใหม่ วิธีการของท่านคือ ไปพบปะกับเจ้าอธิการและนัดประชุมในที่แห่งหนึ่ง ๆ คราวละ ๒๐ องค์บ้าง ๓๐ องค์บ้าง พร้อมด้วยนายอำเภอ ท่านนั้น ผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรเป็นอันมาก เพื่อชี้แจงข้อพระราชประสงค์และพรณนาคุณประโยชน์ของการศึกษาและการศาสนา ให้ประชุมชนเหล่านั้นมีความเลื่อมใส เพื่อระบความตื่นตัวของเขามีให้เข้าใจผิดไปอย่างอื่น และได้แจกแบบเรียนไว้ตามวัดที่ควรแจก ถ้าวัดใดควรจะมีโรงเรียนได้ ก็จัดขึ้นไว้ตามควรแก่ภูมิประเทศนั้น ๆ๑๒๙ เมื่อท่านลงไปถึงเมืองสงขลาและพัทลุงก็ได้ปฏิบัติทำนองเดียวกันกับที่นครศรีธรรมราช

เมื่อพระสิริธรรมมุนี เริ่มไปจัดการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราชใหม่ ๆ นั้นต้องประสบปัญหาสำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ การขาดแคลนครูผู้สอน ประการหนึ่ง และปัญหาที่แปลกกว่ามณฑลอื่น คือเสียงของพลเมืองแปร่ง ยกในการที่จะออกสำเนียงให้ชัดและกำหนดใช้วรรณยุกต์ไม้เอก ไม้โท ให้ถูกต้องได้๑๓๐ ปัญหาทั้ง ๒ ประการที่กล่าวถึงนี้ ปัญหาประการแรกคือการขาดแคลนครูผู้สอนนั้น เข้าใจว่าคงจะประสบเหมือนกันทุกมณฑล แต่ปัญหาประการที่ ๒ นั้นเป็นปัญหาเฉพาะของมณฑลนครศรีธรรมราช เพราะประชาชนในหัวเมืองเหล่านั้นพูดภาษาท้องถิ่นปักษ์ใต้ ซึ่งสำเนียงและถ้อยคำไม่เหมือนกับภาษาภาคกลาง และปัญหาในเรื่องภาษาที่เป็นอุปสรรคต่อการเรียนของเด็กทางปักษ์ใต้ นี้ ยังคงมีมาจนถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม ด้วยความสามารถของพระสิริธรรมมุนี และความอุปการะของบรรดาข้าราชการทั้งหลาย ทำให้การจัดการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราชลุกลงไปได้ด้วยดี โรงเรียนหลวงแห่งแรกของมณฑลนี้จึงได้จัดตั้งขึ้นที่วัดท่าโพธิ์ เมืองนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘ ตั้งชื่อว่า สุขุมภิบาลวิทยา มีพระยาสุขุมนัยวินิต เป็นผู้อุดหนุน พระมหาไวยป.เอก เป็นอาจารย์ที่ ๑ พระจอน เป็นอาจารย์ที่ ๒ มีนักเรียนประมาณ ๕๐ คน พระสิริธรรมมุนีได้เลือกพระเณรในวัดนั้นมาให้เล่าเรียนกับพระมหาไวย เพื่อจะได้แจกจ่ายไปสอนตามโรงเรียนที่จะเปิดขึ้นต่อไป๑๓๑

ด้วยนโยบายอันนี้ทำให้พระสิริธรรมมุนีสามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนครูในระยะแรกได้มากที่สุด และในปีต่อมาได้ส่งพระภิกษุ สามเณร จากเมืองนครศรีธรรมราชเข้ามาศึกษาในมหาวิทยาลัยด้วย ๑๓๒ เพื่อเป็นการเพิ่มพูนความรู้ให้แก่พระภิกษุ สามเณร เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งจะได้ออกไปเป็นกำลังในการช่วยจัดการศึกษาและการศาสนาในมณฑลนครศรีธรรมราชต่อไป

ในปี ร.ศ. ๑๑๘ พระสิริธรรมมุนี ผู้อำนวยการการศึกษาฯ ได้เปิดโรงเรียนขึ้นในมณฑลนครศรีธรรมราชดังนี้ คือ ๑๓๓

เมืองนครศรีธรรมราชได้เปิดโรงเรียนขึ้นเกือบทั่วทุกอำเภอ เป็นจำนวน ๑๑ โรงเรียน คือ

โรงเรียนสุขุมภิบาลวิทยา	ตั้งที่วัดท่าโพธิ์	อำเภอกกลางเมือง
โรงเรียนวัฒนาอนุกุล	ตั้งที่วัดหมาย	อำเภอกลาย
โรงเรียนไพบูลย์บำรุง	ตั้งที่วัดเสาชงทอง	อำเภอเบ็ญชะด
โรงเรียนราษฎรผดุงวิทยา	ตั้งที่วัดพระนคร	อำเภอกกลางเมือง
โรงเรียนเกษตรราภิรักษ์	ตั้งที่วัดร่อนนอก	อำเภอร่อนพิบูลย์
โรงเรียนนิตยาภิรมย์	ตั้งที่วัดโคกหม้อ	อำเภอทุ่งสง
โรงเรียนวิทยาคมนาคะวงษ์	ตั้งที่วัดวังม่วง	อำเภอฉวาง
โรงเรียนบรรจงอนุกิจติย์	ตั้งที่วัดสามพัน	อำเภอพระแสง
โรงเรียนน้อยประดิษฐ์ผล	ตั้งที่วัดบ้านนา	อำเภอลำพูน
โรงเรียนอุบลบริหาร	ตั้งที่วัดใหม่	อำเภอลีชล
โรงเรียนทัศนาศาครสโมสร	ตั้งที่วัดเขาน้อย	อำเภอลีชล

เมืองพัทลุง ได้เปิดโรงเรียนขึ้น ๓ โรงเรียน คือ

โรงเรียนนอภยานานิवास	ตั้งที่วัดวัง	อำเภอกกลางเมือง
โรงเรียนรองราชบุรีรักษ์	ตั้งที่วัดมะขามทอง	อำเภออุตร
โรงเรียนเทวภักดีพูนเฉลิม	ตั้งที่วัดห้วยลึก	อำเภอทักษิณ

เมืองสงขลา ได้เปิดโรงเรียนขึ้น ๓ โรง คือ

โรงเรียนมหาวชิราวุธวิทยา	ตั้งที่วัดมณีมาวาส	อำเภอกกลางเมือง
โรงเรียนภูมมาพิสมัย	ตั้งที่วัดทั้งพระ	อำเภอปละท่า
โรงเรียนทฤทัยวิทยา	ตั้งที่วัดน้ำขาว	อำเภอจะนะ

โรงเรียนต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองทั้ง ๓ นี้ ครูที่สอนเป็นพระเกือบทั้งหมด มีโรงเรียนที่ใช้ฆราวาสเป็นครูสอนเพียง ๒ โรงเรียนเท่านั้น คือที่วัดทนาย อำเภอกลยา เมืองนครศรีธรรมราช และที่วัดทั้งพระ อำเภอปละท่า เมืองสงขลา ส่วนแบบเรียนที่ใช้เป็นแบบเรียนหลวง แต่ตามวัดอื่นๆ ที่ยังไม่ได้เปิดโรงเรียนขึ้นก็ยังคงสอนกันอยู่ตามแบบเดิมทั้งสิ้น ๑๓๔

ปรากฏว่าโรงเรียนที่ได้ตั้งขึ้นในปี ร.ศ. ๑๑๘ นั้น ไม่สามารถเปิดเรียนได้ทุกโรงเรียน เพราะมีอุปสรรคต่างๆ นานา เช่น บางแห่งพอเปิดโรงเรียนขึ้นแล้วหาครูมาสอนไม่ได้ บางแห่งผู้อุปการะไม่เข้มแข็งพอโรงเรียนก็เปิดไม่ได้ บางแห่งถูกภัยธรรมชาติ โรคระบาด โรงเรียนก็ต้องล้มไป แต่พระสิริธรรมมุนีก็พยายามให้เปิดโรงเรียนที่อื่นขึ้นมาแทนเพื่อไม่ให้อัตราโรงเรียนต้องขาดไป ในเมืองนครศรีธรรมราชโรงเรียนที่ล้มในปีแรกตั้งคือ โรงเรียนวัดสามพัน อำเภอพระแสง ย้ายมาเปิดที่วัดนารายณ์ อำเภอกลยาเมือง โรงเรียนวัดบ้านนา อำเภอลำพูน ย้ายมาเปิดที่วัดสวนป่าน อำเภอกลยาเมือง และตามรายงาน ปี ร.ศ. ๑๑๙ ว่าเกิดโรคไข้ตาระบาด โรงเรียนวัดใหม่ อำเภอลีชล จึงล้ม แต่ในรายงาน ปี ร.ศ. ๑๒๒ ได้ปรากฏชื่อโรงเรียนปากแพรงขึ้นมาแทน ส่วนโรงเรียนวัดทนาย อำเภอกลยานั้น ในปีต่อมาได้ย้ายมาเปิดที่วัดท่าสูงอำเภอดีงกัน ๑๓๕

ส่วนที่เมืองพัทลุงนั้น เมื่อเปลี่ยนชื่ออำเภออุดรเป็นปากประและย้ายที่ว่าการอำเภอมาตั้งที่ตำบลบ้านบางมะกอกแล้ว ก็ได้ย้ายโรงเรียนจากวัดมะขามทองมาตั้งที่วัดวิหารสูงด้วย เพราะอยู่ใกล้ที่ว่าการอำเภอ และเมื่อได้เปลี่ยนชื่ออำเภอทักษิณเป็นปากพูน ก็ได้ย้ายโรงเรียนจากวัดห้วยลึก มาตั้งที่วัดปากพูน ซึ่งอยู่ใกล้อำเภอเช่นกัน ๑๓๖

อย่างไรก็ตาม จากรายงานของพระสิริธรรมมุนีนั้น ปรากฏว่าหลังจากที่ได้เริ่มเปิดโรงเรียนทำการสอนตามแบบใหม่ขึ้นในปี ร.ศ. ๑๑๘ แล้ว หลังจากนั้นจำนวนนักเรียนได้เพิ่มขึ้นทุกปี ถึงแม้ว่าบางแห่งนักเรียนอาจจะลดหรือบางแห่งโรงเรียนต้องล้มไปก็ตาม แต่เมื่อได้จัดตั้งโรงเรียนใหม่ขึ้นแทน และคิดอัตราเฉลี่ยแล้ว จำนวนนักเรียนยังคงเพิ่มขึ้นทุกปี ดังปรากฏจำนวนครูนักเรียน ของโรงเรียนต่างๆ ในมณฑลนครศรีธรรมราชประจำปี ร.ศ. ๑๑๘, ๑๑๙ และ ๑๒๑ ซึ่งพระสิริธรรมมุนีรายงานเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อต้นปี ร.ศ. ๑๑๙, ๑๒๐ และ ๑๒๒ ซึ่งจะได้นำมาเปรียบเทียบกัน ดังรายละเอียดในตาราง ๕

ตาราง ๕ เปรียบเทียบจำนวนครู นักเรียน ในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา ปี
ร.ศ. ๑๑๘, ๑๑๙ และ ๑๒๑-๑๓๗

	อำเภอ	โรงเรียนวัด	ร.ศ. ๑๑๘		ร.ศ. ๑๑๙		ร.ศ. ๑๒๑		หมายเหตุ
			นร	ครู	นร	ครู	นร	ครู	
เมืองนคร- ศรีธรรมราช	กลางเมือง	ท่าโพธิ์	๖๗	๒	๑๐๘	๓	๑๔๑	๔	ย้ายมาจากวัดบ้านนา ร.ศ. ๑๑๘ ไม่ได้เปิด ร.ศ. ๑๑๘ ไม่ได้เปิด ร.ศ. ๑๑๘ เปิดวัดใหม่ ร.ศ. ๑๑๘ เปิดที่วัดหมาย
	กลางเมือง	พระนคร	๒๓	๒	๒๗	๑	๓๐	๒	
	กลางเมือง	สวนป่า	—	—	๑๑	๑	๒๕	๑	
	กลางเมือง	นารายณ์	—	—	๒๒	๑	๒๘	๑	
	ร้อนพิบูลย์	พิศาลนฤมิตร	๑๐	—	๓๖	๑	๕๓	๒	
	ทุ่งสง	โลกหม้อ	๒๖	—	๓๕	๑	๒๔	๑	
	ลำพูน	บ้านนา	—	—	—	—	๓๐	๑	
	ฉวาง	วังม่วง	๕	๑	๑๓	๑	๒๕	๑	
	สหัส	ปากแพรก	๑๐	๑	๑๐	๑	๓๐	๑	
	สหัส	เขาน้อย	๑๘	๑	๑๑	๑	๒๖	๑	
	กลาย	ท่าสูง	๒๕	๑	๑๕	๑	๒๑	๑	
	ปากพนัง	เสาธงทอง	๒๑	๑	๒๑	๑	๒๐	๑	
	๘	๑๒	๒๐๕	๕	๓๑๓	๑๓	๔๕๔	๑๗	
เมืองพัทลุง	กลางเมือง	วัง	๒๐	๒	๕๕	๑	๖๒	๒	ร.ศ. ๑๑๘ เปิดที่วัด มะขามทอง ร.ศ. ๑๑๘ เปิดที่วัดห้วยลึก
	ปากประ	พิหารสูง	๒๐	๑	๑๖	๑	๒๐	๑	
	ปากพูน	ปากพูน	๑๕	๑	๑๕	๑	—	—	
	๓	๓	๕๕	๔	๘๖	๓	๘๒	๓	
เมืองสงขลา	กลางเมือง	มัสยิดมิมวาส	๑๒๗	๒	๖๗	๓	๕๗	๓	
	ปละท่า	ทั้งพระ	๑๘	๑	๑๘	๑	—	—	
	จะนะ	น้ำขาว	๑๕	๑	๒๒	๑	—	—	
	๓	๓	๑๖๔	๔	๑๐๗	๕	๕๗	๓	

จากตารางข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า การจัดการศึกษาในเมืองนครศรีธรรมราช เจริญก้าวหน้าไปรวดเร็วอย่างน่าพอใจ แต่ในเมืองพัทลุงและสงขลานั้น กล่าวได้ว่าการศึกษายังไม่เจริญขึ้นเลย นอกจากจะไม่เจริญขึ้นแล้วจำนวนโรงเรียนและนักเรียนในสองเมืองนี้ยังลดลงเสียอีก ในปี

ร.ศ. ๑๒๑ ที่เมืองพัทลุงโรงเรียนปากพูนล้มไป ที่เมืองสงขลายังคงเหลือแต่โรงเรียนวัดมัชฌิมาวาส โรงเรียนเดียว ที่ยืนเป็นหลักอยู่ได้ และมีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นกว่าเมื่อปี ร.ศ. ๑๑๙ ถึง ๓๐ คน สาเหตุที่ทำให้การศึกษาในเมืองพัทลุงและสงขลาไม่เจริญก้าวหน้าจนถึงกับโรงเรียนที่ตั้งขึ้นแล้วก็ต้องเสื่อมทรามลงจนต้องเลิกล้มไปนั้น พระสิริธรรมมุนี ได้รายงานว่าเป็นเพราะเหตุผลสำคัญ ๒ ประการ คือ ประการแรกอาจารย์ผู้สอนมีวุฒิไม่เต็มภูมิ ประการที่สอง ผู้จัดการเอาใจใส่ไม่แข็งแรง๑๓๘

เหตุผลทั้ง ๒ ประการที่พระสิริธรรมมุนีนียกมากล่าวนี้ ดูสมจริงอยู่มากเพราะเมื่อพิจารณาจากชีวิตความเป็นอยู่ การทำมาหากินและขนบธรรมเนียมประเพณีของประชาชนในเมือง นครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา แล้วก็มีสภาพคล้ายคลึงกันทั้ง ๓ เมือง และประชาชนทั้ง ๓ เมืองนี้ก็ไม่ค่อยตื่นตัวทางการศึกษามากนักในขณะนั้น เมื่อเริ่มจัดการศึกษาตามแบบใหม่ขึ้นพร้อม ๆ กันทั้ง ๓ เมือง จึงน่าจะก้าวหน้าไปพร้อม ๆ กันได้ และมีข้อน่าสังเกตอีกประการหนึ่ง คือเมื่อดูสถิติ จำนวนนักเรียนโรงเรียนวัดมัชฌิมาวาส ปี ร.ศ. ๑๑๘ ซึ่งเป็นปีแรกที่เปิดโรงเรียนขึ้น มีถึง ๑๒๗ คน แต่พอปีถัดมาคือปี ร.ศ. ๑๑๙ จำนวนนักเรียนเหลือเพียง ๖๗ คน ลดลงเกือบครึ่ง จึงน่าจะเป็นไปได้ว่านักเรียนออกจากโรงเรียนกันมากเพราะเสื่อมศรัทธาในตัวครู ในปี ร.ศ. ๑๑๙ พระสิริธรรมมุนี จึงให้เปลี่ยนครูในโรงเรียนวัดมัชฌิมาวาสเสีย คือให้พระเนย ซึ่งเคยเป็นอาจารย์ที่ ๒ ออกเอนายอาบมาเป็นแทน และเพิ่มพระหินเข้ามาช่วยสอนอีกคนหนึ่ง เป็นอาจารย์ที่ ๓ ส่วนพระใบฎีกาเอียดซึ่งเป็นอาจารย์ที่หนึ่ง นั้นยังคงอยู่ ๑๓๙ และพระสิริธรรมมุนีได้วางนโยบายไว้ว่า เมื่อนักเรียนในโรงเรียนวัดท่าโพธิ์ ซึ่งเป็นโรงเรียนหลักของนครศรีธรรมราช และนักเรียนโรงเรียนวัดมัชฌิมาวาส ซึ่งเป็นโรงเรียนหลักของสงขลา มีความรู้เจริญขึ้นมาแล้ว ก็จะได้แจกจ่ายให้เป็นอาจารย์ตามโรงเรียนต่าง ๆ และจะจัดการอุดหนุนเพิ่มเติมขึ้นตามสมควร๑๔๐

นโยบายอันนี้ที่จริงน่าจะแก้ปัญหาคาขาดแคลนครูได้ดี และจะได้ช่วยให้การจัดการศึกษาในหัวเมืองมณฑลนครศรีธรรมราชเจริญก้าวหน้าขึ้น แต่ไม่ทราบว่าเป็นเพราะเหตุใดอีกที่การจัดการศึกษาในเมืองพัทลุงและสงขลาในขณะนั้นไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควรซึ่งผิดกับที่เมืองนครศรีธรรมราช เพราะปรากฏว่าพอถึงปี ร.ศ. ๑๒๔ จำนวนโรงเรียน จำนวนครูและนักเรียนเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย คือมีโรงเรียนถึง ๑๙ โรง ครู ๒๖ คน นักเรียน ๘๔๔ คน และยังมีโรงเรียนฝึกหัดครูอีกโรงหนึ่ง มีนักเรียน ๒๒ คน ครู ๒ คน ส่วนที่เมืองพัทลุง และสงขลา ยังเป็นอยู่เหมือนเดิม๑๔๑

สถิติจำนวนโรงเรียน จำนวนครู และนักเรียนในเมืองนครศรีธรรมราช ตามรายงานของพระสิริธรรมมุนี ผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔ มีจำนวนดังปรากฏในตาราง ๖

ตาราง ๖ แสดงสถิติจำนวนโรงเรียน ครู และนักเรียนในเมืองนครศรีธรรมราช ปี ร.ศ. ๑๒๔๑๔๒

อำเภอ	ชื่อโรงเรียน	นร.	ครู
กลางเมือง	วัดท่าโพธิ์	๒๐๖	๕
กลางเมือง	วัดพระนคร	๔๕	๒
กลางเมือง	วัดสวนป่า	๘๐	๒
กลางเมือง	วัดนารายณ์	๔๒	๑
กลางเมือง	วัดวัง	๒๗	๑
กลางเมือง	วัดศรีมงคล	๒๖	๑
กลางเมือง	วัดป่าแก้ว	๔๐	๑
กลางเมือง	ฝึกหัดครู (วัดท่าโพธิ์)	๒๒	๒
ปากพนัง	วัดเสาชิงทอง	๒๑	๑
ปากพนัง	วัดปากแพรก	๒๐	๑
ปากพนัง	วัดบางพระ	๒๕	๑
ปากพนัง	วัดบ้านกลาง	๑๘	๑
เขาพังไกร	วัดท่าซอม	๓๔	๑
ร่อนพิบูลย์	วัดพิศาลนฤมิตร	๕๘	๒
ทุ่งสง	วัดโคกหม้อ	๓๓	๑
ฉวาง	วัดวังม่วง	๕๖	๑
ฉวาง	วัดยางค้อม	๓๐	๑
ลำพูน	วัดโพธิ์ท่าขนา	๒๖	๑
สิชล	วัดปทุมทวยการาม	๒๗	๑
สิชล	วัดคงคาวดี	๒๖	๑
๘	๒๐	๘๖๖	๒๘

จากสถิติจำนวนครู นักเรียนในเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งสรุปรวบรวมมาจากรายงานของพระสิริธรรมมุนีข้างต้นนี้ จะเห็นว่า ที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น นอกจากจำนวนครูและนักเรียนจะเพิ่มขึ้นอย่างมากมายและโรงเรียนต่าง ๆ ได้ตั้งกระจายไปเกือบทั่วทุกอำเภอ ซึ่งเป็นผลความก้าวหน้าของการจัดการศึกษาในเมืองนี้อย่างน่าพอใจแล้ว ปรากฏว่ายังมีความก้าวหน้าอีกชั้นหนึ่งของการศึกษาในเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งส่งผลไปถึงหัวเมืองอื่น ๆ ในมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย คือ การเปิดโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นที่วัดท่าโพธิ์ เพื่อทำการสอนนักเรียนที่จะออกไปเป็นครู เพื่อให้การเรียนการสอนในโรงเรียนต่าง ๆ ได้มีมาตรฐานดีขึ้น

มูลเหตุที่ได้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เนื่องจากในปี ร.ศ.๑๒๓ (พ.ศ.๒๔๔๗) พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ ได้ส่งนายอดุง นายเสาร์ ซึ่งเป็นครูชั้นประกาศนียบัตร ให้ออกไปเป็นครูประจำในเมืองนครศรีธรรมราช ครั้นร.ศ.๑๒๔ พระสิริธรรมมุนี จึงได้จัดให้นักเรียนซึ่งสอบไล่ได้ชั้นประถมหัวเมืองบ้างไล่ตักบ้างนักเรียนตามอำเภอและหัวเมืองอื่นๆ บ้าง ตั้งขึ้นเป็นโรงเรียนให้ชื่อว่า โรงเรียนฝึกหัดครูเมืองนครศรี-ธรรมราช อาศัยกุฏิพระในวัดท่าโพธิ์ เป็นที่พักเล่าเรียนชั่วคราว มีนักเรียน ๒๒ คน นายอดุง เป็นครูใหญ่ นายเสาร์เป็นครูผู้ช่วย เมื่อเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๒๔ พระสิริธรรมมุนี นายอดุง นายเสาร์ และครูในโรงเรียนทำการสอบไล่ครูฝึกหัด มีนักเรียนเข้าสอบ ๑๔ คน ได้ ๓ คน ตก ๑๑ คน วิชาที่สอบไล่ให้นักเรียนครูนั้นยังหละหลวมอยู่มาก๑๔๓

เมื่อพิจารณาจากจำนวนนักเรียนทั้งหมด ๒๒ คน เข้าสอบ ๑๔ คน และสอบได้เพียง ๓ คน ทั้งๆ ที่การสอบก็ไม่ได้เข้มงวดกวดขันเท่าไร แสดงให้เห็นว่าพื้นความรู้ของนักเรียนในท้องถิ่นยังต่ำอยู่มาก ไม่เข้าเกณฑ์มาตรฐานที่จะให้ออกไปเป็นครูได้ เพราะถ้าปล่อยไว้คนที่ไม่มีความรู้ความสามารถเพียงพอออกไปเป็นครูจะเป็นผลเสียมากกว่าผลดี ขณะที่เมืองพัทลุง และสงขลา ก็เป็นตัวอย่างอยู่ในขณะนั้น แต่การที่นักเรียนฝึกหัดครูมีพื้นฐานความรู้ต่ำนี้ ทางครูผู้สอนทราบดี จึงหาทางแก้ไขโดยพยายามสอนกันตั้งแต่ตอนต้นมาด้วย๑๔๔

ในรายงานฉบับเดียวกันนี้ พระสิริธรรมมุนีได้เสนอโครงการผลิตครูไว้อย่างน่าสนใจมาก คือท่านมีความคิดเห็นว่า

“ควรตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูขึ้น เพื่อจะได้ครูสอนและไม่มีใครเปลืองเงินรัฐบาลเหมือนส่งครูไปจากกรุงเทพ ฯ จัดระบบเงินเดือนสำหรับนักเรียนฝึกหัดครู คือผู้สอบไล่ได้จะได้เงินเดือน ๒๐ บาท เพื่อให้ผู้เล่าเรียนมีอุตสาหกรรมและจะเป็นหนทางให้ราษฎรชอบใจในทางเป็นครู เวลานี้ราษฎรमतลนมีความนิยมในทางที่จะทำราชการฝ่ายธุรการมาก เพราะจบประถมแล้วเรียนเพียง ๕-๖ เดือน ได้รับเงินเดือนในขั้นต้น ๑๕ บาท แต่นักเรียนครูต้องมาเล่าเรียนอยู่ปีหนึ่ง ถ้าสอบได้ก็จะได้เงินเดือนอย่างมาก ๑๕ บาท ด้วยเหตุนี้ทำให้โรงเรียนฝึกหัดครูไม่เจริญ ถ้าคิดแก้ไข จัดให้เป็นระเบียบ โรงเรียนฝึกหัดครูจึงจะเจริญได้...”๑๔๕

กล่าวโดยทั่วไปแล้ว การจัดการศึกษาในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา ในสมัยที่พระยาสุมนัยวินิต เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล และพระสิริธรรมมุนีเป็นผู้อำนวยการการศึกษา มณฑลนครศรีธรรมราชนั้น ประสบความสำเร็จอย่างน่าพอใจ แม้แต่ในเมืองพัทลุงและสงขลา ก็ปรากฏว่าในปี ร.ศ. ๑๒๕ ที่โรงเรียนวัดวัง เมืองพัทลุง มีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น ๑๐๒ คน มีครู ๒ คน และที่โรงเรียนวัดมัชฌิมาวาส มีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น ๑๗๒ คน มีครู ๓ คน๑๔๖ ถึงแม้

การจัดการศึกษาในเมืองพัทลุงและสงขลา จะไม่เจริญก้าวหน้าไปมากเท่ากับเมืองนครศรีธรรมราช ก็ตาม แต่ถ้ายึดกับการศึกษาที่เป็นอยู่ตามแบบเดิมเมื่อก่อนการปฏิรูปการศึกษา เข้าสู่แบบสมัยใหม่แล้ว นับว่าดีขึ้นมาก ทั้งนี้เป็นเพราะความสามารถและความตั้งใจที่จะปรับปรุงการศึกษาของชาติให้เจริญขึ้นอย่างจริงจังของท่านทั้งสองที่กล่าวนามมาข้างต้นนี้

๔.๒ การศาสนา

การปกครองคณะพระสงฆ์ ในมณฑลนครศรีธรรมราช แต่เดิมไม่สู้จะเรียบร้อยนัก ครั้นปี ร.ศ. ๑๐๘ พระเจ้าไฉนยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เสด็จออกไปตรวจการพระพุทธศาสนา ในหัวเมืองชายทะเลตะวันตก จึงได้ทรงแก้ไขการปกครองคณะพระสงฆ์ที่เมืองนครศรีธรรมราช ขึ้นก่อน เพื่อจะได้เป็นแบบอย่างแก่หัวเมืองอื่นๆ ต่อไป ในครั้งนั้นได้ทรงจัดแบ่งคณะสงฆ์ ในเมืองนครศรีธรรมราชออกเป็นเจ้าคณะใหญ่ และมีเจ้าคณะรองอีก ๔ มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุ ด้านต่าง ๆ ดังนี้

พระครูกาแก้ว เป็นเจ้าคณะรองของฝ่ายทักษิณ มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุฝ่ายตะวันออก มีวัดในคณะ ๑๘๓ วัด

พระครูกาชาติ เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายตะวันออก มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุฝ่ายปัจฉิม มีวัดในคณะ ๔๐ วัด

พระครูกาเดิม เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายปัจฉิม มีหน้าที่รักษาพระบรมธาตุฝ่ายอุดร มีวัดในคณะ ๒๓ วัด

พระครูการาม เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอุดร มีวัดในคณะ ๕๐ วัด

เจ้าคณะรองทั้ง ๔ นี้ ขึ้นอยู่กับพระครูเหมเจตยานุรักษ์ เจ้าคณะใหญ่ ๆ ขึ้นอยู่ในสมเด็จพระวรวรณรัตน์ เจ้าคณะฝ่ายใต้ กรุงเทพฯ ๑๔๗

ครั้นถึงปี ร.ศ. ๑๑๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระรัตนมุนี ๑๔๘ วัดชัยพฤกษ์ มาลา กรุงเทพฯ ๑ ออกไปเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองนครศรีธรรมราช และตรวจตราว่ากล่าวพระสงฆ์ สามเณร ในมณฑลนครศรีธรรมราชทั่วไป ๑๔๙ พระรัตนมุนีจึงได้จัดการแก้ไขการปกครองพระสงฆ์ สามเณร ในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลาเสียใหม่ โดยกำหนดให้มีเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการวัด และพระสงฆ์อันดับ บังคับบัญชากันตามลำดับชั้นทำนองเดียวกับทางฝ่ายบ้านเมือง ซึ่งมีจำนวนเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการวัด และจำนวนวัด ดังรายละเอียดในตาราง ๗

ตาราง ๗ แสดงจำนวนเจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง เจ้าอธิการวัด และพระสงฆ์ ในเมือง นครศรีธรรมราช สงขลา และพัทลุง ร.ศ. ๑๑๗๑๕๐

พระครูเจ้าคณะเมือง	เจ้าคณะแขวง	เจ้าอธิการวัด	พระสงฆ์อันดับ	รวม
เมืองนครศรีธรรมราช				
พระครูกาชาติ	๘	๕๔	๔๕๔	๕๕๖
พระครูกาเดิม	๓	๘๑	๔๓๐	๕๑๔
พระครูกาแก้ว	๓	๘๑	๓๓๘	๔๙๖
พระครูการาม	๓	๓๔	๓๒๒	๓๕๙
	๒๕	๓๓๐	๑๖๒๔	๑๙๗๙
เมืองสงขลา				
พระครูรัตนโมฬี	๑๑	๑๐๖	๑๐๖๒	๑๑๖๙
พระครูญาณโมฬี	๘	๘๑	๘๘๑	๙๖๙
	๑๙	๑๘๗	๑๙๔๓	๒๑๔๙
เมืองพัทลุง				
พระครูการาม	๖	๖๐	๒๘๑	๓๔๗
พระครูกาชาติ	๕	๕๔	๒๓๕	๒๙๔
	๑๑	๑๑๔	๕๒๐	๖๔๕

การที่พระรัตนมุนีได้จัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลนครศรีธรรมราช ขึ้นใหม่นี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงอธิบายเปรียบเทียบไว้ว่า เหมือนกับลักษณะปกครองท้องที่ของฝ่ายบ้านเมือง คือในตำบลหนึ่งให้บรรดาเจ้าอธิการวัด ซึ่งมีอยู่ในตำบลนั้น เลือกกันเป็นเจ้าคณะแขวงรูปหนึ่ง และหลายตำบลเช่นนี้รวมกันขึ้นเป็นพระครูรูปหนึ่ง ถ้าจะเทียบด้วยลักษณะปกครองท้องที่ เจ้าอธิการเหมือนผู้ใหญ่บ้าน เจ้าคณะแขวงเหมือนกำนัน และพระครูเหมือนนายอำเภอ ปกครองกันโดยลำดับ๑๕๑ วิธีการที่พระรัตนมุนีได้จัดทำไปนี้เป็นที่ยอมรับกันทั่วไป และท่านได้รับการยกย่องมาก ที่สามารถแก้ปัญหในการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยได้ จนกระทั่งกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเห็นพ้องต้องกันว่า เป็นแบบแผนอันดีที่ควรจะให้ผู้อำนวยการการศึกษาเข้าไปจัดให้ตลอดไปให้เหมือนกันทั่วทุกมณฑล๑๕๒

การที่พระรัตนมุนีสามารถใช้ความคิดริเริ่มของท่านแก้ปัญหาเรื่องการปกครองคณะสงฆ์ ในมณฑลนครศรีธรรมราชได้สำเร็จ และได้นำไปใช้เป็นแบบอย่างในการจัดในมณฑลอื่น ๆ เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์ได้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นทั่วพระราชอาณาจักรนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระราชหฤทัยมาก และได้ทรงยกย่องพระรัตนมุนี ไว้ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงตอบกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีความตอนหนึ่งว่า

“พระรัตนมุนีทำดี ด้วยความอุตสาหะเป็นอันมาก วิธีพระรัตนมุนีจัดนี้ได้ ทราบมานานแล้ว เข้าใจว่าเป็นคำสั่งจากกระทรวง บัดนี้ได้ความว่ากระทรวงเพ่งทราบก็ ยิ่งเป็นความดีของพระรัตนมุนีมากขึ้น เพราะตัดหางปล่อยวัดไปก็จัดการได้เรียบร้อย ควรจะเป็นแบบอย่างแก่หัวเมืองอื่น ๆ ต่อไป...” ๑๕๓

ด้วยเหตุนี้วิธีการปกครองคณะสงฆ์ที่พระรัตนมุนีได้ริเริ่มจัดขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช จึงได้นำไปใช้ในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร และยังคงใช้กันอยู่ตลอดมา จนบัดนี้ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างในรายละเอียด แต่หลักการใหญ่ ๆ คือการมีเจ้าคณะ ตำบล เจ้าคณะอำเภอ และเจ้าคณะจังหวัด ยังคงมีอยู่ นับเป็นเกียรติประวัติอันสำคัญของพระรัตนมุนี ที่ควรจะได้รับยกย่องตลอดไป

๕. การปรับปรุงการคมนาคมและการก่อสร้างสิ่งสาธารณ- ประโยชน์

๕.๑ การปรับปรุงการคมนาคม

เมื่อสมัยก่อนที่พระยาสุขุมนัยวินิต จะไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช นั้น การคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา ยังอยู่ในสภาพที่เป็นไปตามธรรมชาติโดยมาก เส้นทางคมนาคมทางบกส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นทางเดินหรือทางเกวียนมากกว่าที่จะเป็นถนนหนทาง ส่วนทางน้ำนั้นแม้จะมีแม่น้ำลำคลองมาก แต่ก็ขาดการเอาใจใส่ดูแล ลำน้ำหลายสายจึงตื้นเขิน ไม่สามารถใช้เดินเรือได้ตลอดปี ครั้นพระยาสุขุมนัยวินิตไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราชแล้ว ท่านได้พยายามออกตรวจท้องที่อย่างทั่วถึง จึงได้รู้เห็นสภาพของการคมนาคมที่ยังเสื่อมโทรมอยู่ และได้คิดทะนุบำรุงให้เจริญขึ้น เพราะถ้าการคมนาคมทางบก ทางน้ำใช้การได้สะดวกดีก็จะส่งผลมาถึงด้านการปกครอง และการเศรษฐกิจด้วยเพราะเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลสามารถออกไปตรวจราชการในท้องที่ได้ อย่างทั่วถึงทำให้ได้รู้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ การทำมาหากินตลอดจนปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดแก่ประชาชน และอาจช่วยบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ประชาชนได้อย่างรวดเร็วฉับพลัน ซึ่งเป็นผลดีในด้านการปกครองและการคมนาคมที่สะดวกยังช่วยให้ประชาชนสามารถส่งผลิตผลมา

จำหน่ายยังตลาดได้รวดเร็วขึ้น และแม่น้ำลำคลองยังช่วยส่งเสริมการประกอบอาชีพทางการเพาะปลูกของประชาชนด้วย ฉะนั้นบ้านเมืองใดที่การคมนาคมทางบก ทางน้ำ สะดวกจะเป็นเครื่องช่วยส่งเสริมให้เศรษฐกิจของบ้านเมืองนั้นเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างไม่มีปัญหา

ด้วยเหตุนี้ พระยาสุโขมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชจึงได้จัดการสร้างเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำขึ้นอย่างมากมายแต่ในที่นี้จะนำมากล่าวเฉพาะที่สำคัญ ๆ คือ ๑๕๔

การคมนาคมทางบก

ในเมืองนครศรีธรรมราช ได้สร้างถนนสายกลางเมืองจากท่าแพมาถึงประตูชัย ซึ่งเป็นถนนที่มีความยาว ๒๗๘ เส้น กว้าง ๘ วา ๒ ศอก จัดเป็นถนนสายใหญ่และสำคัญที่สุดในตัวเมืองนครศรีธรรมราช ปัจจุบันถนนสายนี้เรียกว่า ถนนราชดำเนิน เมื่อได้ตัดถนนสายกลางเมืองแล้วก็ได้ตัดถนนรอบกำแพงเมือง และตัดตรอกจากถนนสายกลางเมืองไปบรรจบกับถนนรอบกำแพงด้านตะวันตก ๕ ตรอก ด้านตะวันออก ๕ ตรอก

ถนนรอบกำแพงเมือง

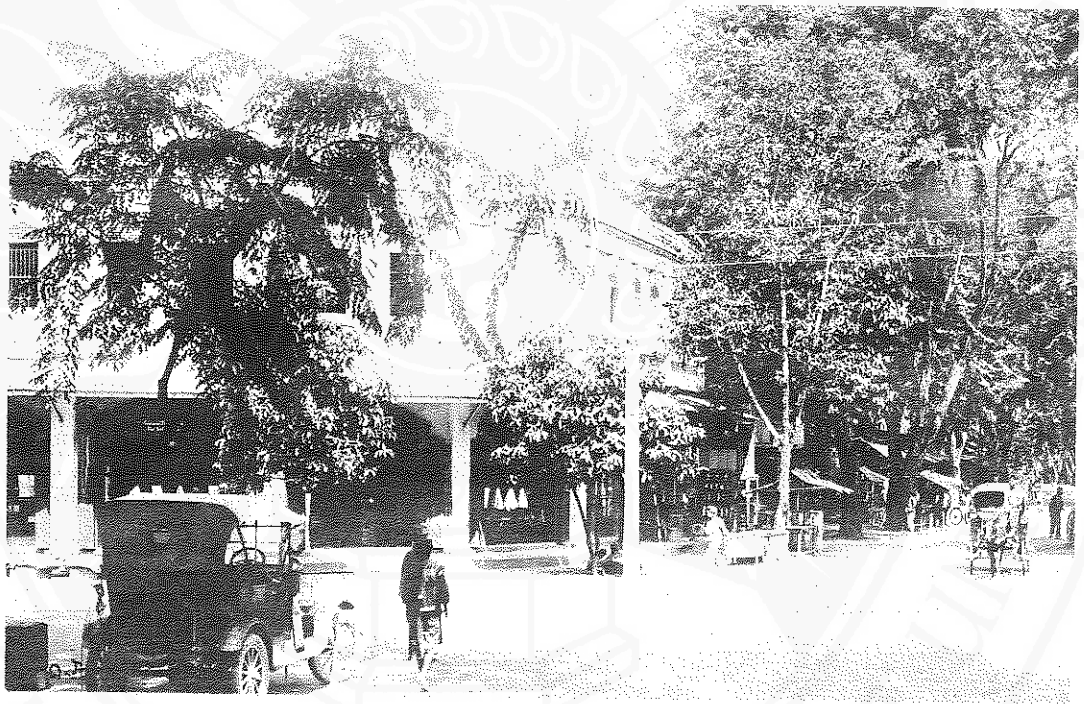
นอกจากนี้ได้ตัดถนนจากท่าแพลงไปตามลำคลอง จนถึงปากพูนเพื่อให้อำเภอกับท่าเรือที่สร้างขึ้นใหม่ที่นี่ เพราะน้ำลึกกว่าที่ท่าเรือเดิมซึ่งอยู่ที่ปากน้ำพญา

ที่อำเภอปากพนัง ได้ตัดถนนเลียบริมแม่น้ำปากพนังฝั่งตะวันออก ทางแม่น้ำ ๑ เส้น แล้วตัดตรอกแยกจากถนนใหญ่ลงแม่น้ำ ๗ ตรอก และตัดแยกไปทางตะวันตก ๔ ตรอก

ที่อำเภอกลای ได้ตัดถนนจากกลายสาย ผ่านทุ่งนามาทางตะวันออกถึงท่าศาลาจดกับคลองท่าสูง

ในเมืองสงขลา ได้ตัดถนนรอบกำแพงเมือง และถนนสายเล็ก ๆ อีกหลายสาย

ในเมืองพัทลุง ได้ตัดถนนใหญ่จากปากน้ำถึงวัดเปิด ยาว ๓๗ เส้น กว้าง ๑๑ คอกสายหนึ่ง กับถนนแยกลงคลองลำปำ ๓ สาย ยาวสายละ ๒ เส้น และได้ตัดถนนสายสำคัญอีกสายหนึ่ง คือถนนที่เชื่อมเมืองพัทลุง กับเมืองตรัง ซึ่งยังคงเป็นเส้นทางสำคัญอยู่จนกระทั่งปัจจุบันนี้

ตลาดท่าวัง จังหวัดนครศรีธรรมราช

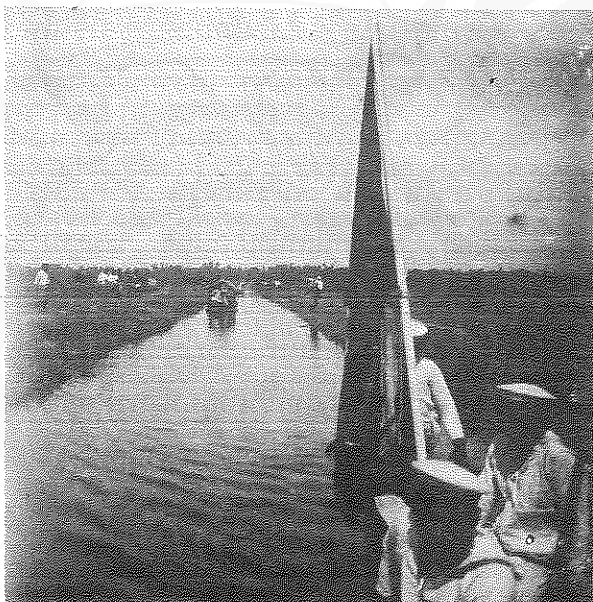
การคมนาคมทางน้ำ

พระยาสุหมณย์วินิตได้ให้ขุดคลองขึ้นหลายสาย เพื่อความสะดวกในการคมนาคม และส่งเสริมการทำมาหากินของประชาชน คือ

ในเมืองนครศรีธรรมราช ที่อำเภอกลางเมือง ได้ขุดคลองจากลำน้ำปากพญา ไปถึงลำน้ำปากนคร ตั้งชื่อว่า **คลองนครพญา** สายหนึ่ง ขุดคลองทำแพเพื่อให้เรือสินค้าเข้ามายังเมืองนครศรีธรรมราชได้สะดวก สายหนึ่ง และได้ขุดคลองชลประทานจากหน้าเมืองนครศรีธรรมราช ด้านตะวันออกไปออกลำน้ำปากนครสายหนึ่ง กับขุดคลองด้านหลังเมืองจากหัวท่าไปออกที่บางโฌม ลงลำน้ำปากนครอีกสายหนึ่ง คลองเหล่านี้ทำให้การไปมาติดต่อระหว่างลำน้ำปากนครลำน้ำปากพญา กับตัวเมืองนครศรีธรรมราชสะดวกขึ้นมากและยังช่วยให้พื้นที่การเพาะปลูกได้ผลดีขึ้นเป็นจำนวนหลายพันไร่

ในอำเภอปากพนัง พระยาสุหมณย์วินิต ได้ขอแรงราษฎรขุดคลองสายสำคัญที่สุดของเมืองนครศรีธรรมราช คือขุดคลองจากบางจากไปออกที่แม่น้ำปากพนัง มีความยาวถึง ๓๔๔ เส้น ๙ วา ขุดลึก ๕ ศอก กว้าง ๑๐ ศอก มีถนน ๒ ข้างคลอง ก่อนจะลงมือขุดพระยาสุหมณย์วินิตได้ให้กรมการอำเภอปากพนังทำการสำรวจ ทำแผนที่อย่างละเอียดจึงขุดได้ตรงมาก คลองนี้มีประโยชน์สำคัญ ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ ได้มีน้ำจืดไปใช้ที่ปากพนังเพราะที่แม่น้ำปากพนัง

น้ำเค็ม ประการที่ ๒ เมื่อคลื่นลมจัดลูกค้าพาณิชและประชาชนที่มาจากอำเภอกลางเมืองจะได้ใช้คลองนี้ไม่ต้องออกทะเล ประการที่ ๓ จะได้มีพื้นที่ทำนาทำสวนสองฝั่งคลองอีกหลายพันไร่ เมื่อขุดเสร็จแล้วสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้ประทานนามว่า **คลองสุขุม** ในการขุดคลองสายนี้พระยาสุขุมนัยวินิตต้องใช้ความพยายามเป็นอย่างมาก เพราะเป็นคลองใหญ่และระยะทางไกล ท่านจึงต้องใช้วิธีจูงใจประชาชนให้มาช่วยขุด โดยกำหนดว่า ถ้าผู้ใดขุดได้ยาวเท่าใด จะยกที่นาฝั่งคลองให้ตามมากและน้อย ห่างไปจากฝั่งคลอง ๔๐ เส้น และไม่เรียกเก็บค่านาในปีที่ ๑ และที่ ๒ ด้วยเหตุนี้ประชาชนจึงมาร่วมแรงร่วมใจกันขุดคลองสุขุมจนเสร็จ นับเป็นผลงานที่สำคัญชิ้นหนึ่งของพระยาสุขุมนัยวินิต ที่ยังคงเป็นอนุสรณ์อยู่จนกระทั่งทุกวันนี้

คลองนครพญา

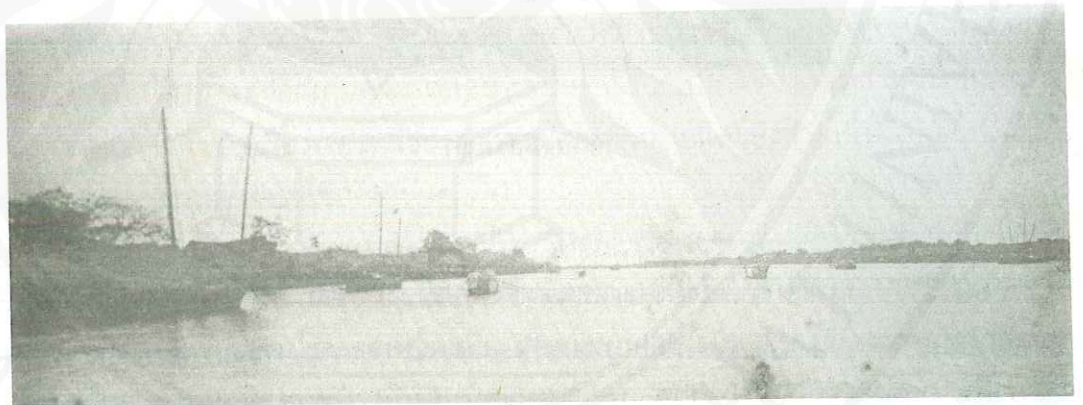
ในอำเภอเขาพังไกร ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับเมืองสงขลา พระยาสุขุมนัยวินิตได้ให้ขุดลอกคลองจากแม่น้ำปากพนังไปออกทะเลสาบ เรียกว่าคลองระโนด เป็นระยะทางประมาณ ๒๕๐ เส้น คลองนี้เรือเดินไปมามาก เพราะสามารถไปยังเมืองพัทลุงและเมืองสงขลาได้สะดวกกับได้ขุดคลองจากปลายคลองบางตะพานไปถึงเขาพังไกรอีกสายหนึ่งด้วย

ในอำเภอทุ่งสง ได้ขุดคลองอ้อมเขาไปออกเมืองตรัง เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองทั้งสอง

ในเมืองสงขลา ได้ขุดคลองลัดแหลมเกาะใหญ่ เรียกว่า *คลองเกาะใหญ่* สายหนึ่ง
ในเมืองพัทลุง ได้ขุดคลองชลประทานจากทะเลสาบ ขึ้นไปถึงตำบลคอกช้าง เรียกว่า
คลองคอกช้าง ยาว ๑๔๐ เส้น คลองนี้มีวัตถุประสงค์สำคัญเพื่อใช้น้ำในการทำนา

อนึ่ง ในสมัยที่พระยาสุหมณีนยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น
การคมนาคมทางน้ำมีความสำคัญมากกว่าทางบก เพราะสะดวกและปลอดภัยกว่า โดยเฉพาะ
การขนส่งสินค้าแล้วใช้ทางน้ำแทบทั้งสิ้น เว้นแต่ที่ซึ่งไม่มีแม่น้ำลำคลอง จึงใช้บรรทุกเกวียน
หรือบรรทุกช้าง ถ้าเป็นของเล็กๆ น้อยๆ ก็ใช้หาบหรือทุ่น สำหรับในตัวเมืองนครศรีธรรมราช
นั้น มีรถม้าวิ่งรับผู้โดยสาร และขนส่งสินค้าด้วย

นอกจากใช้เป็นเส้นทางคมนาคมแล้ว แม่น้ำลำคลองยังเป็นประโยชน์แก่อำชีพเกษตร-
กรรมด้วยดังกล่าวแล้ว และพระยาสุหมณีนยวินิตเป็นผู้ทำให้ประชาชนในเมืองนครศรีธรรมราช
พัทลุง และสงขลา ตื่นตัวในเรื่องการทำมาหากินขึ้นมาก และท่านได้ส่งเสริมให้ขุดคลองชลประทาน
ขึ้นหลายแห่ง บางแห่งคหบดีและประชาชนในท้องที่ร่วมมือกันขุดขึ้นเองเพื่อประโยชน์ในการ
ทำสวนทำนาของประชาชนในท้องที่นั้น เช่น จันทุนหงวน ขุดคลองชลประทานตั้งแต่คูหน้า
เมืองนครศรีธรรมราชด้านตะวันออก ไปออกที่ลำน้ำปากนคร ระยะทาง ๑๒๕ เส้น คลองกว้าง
๙ ศอก ลึก ๒ ศอกคืบ และมีคลองแยกจากคลองนี้อีก ๕ สาย ไปออกลำน้ำปากพญาแต่
ละสายกว้าง ๕ ศอก ลึก ๑ ศอก คลองนี้ขุดขึ้นเพื่อประโยชน์ในการทำนาโดยเฉพาะ เพราะ
ทางด้านตะวันออกของตัวเมืองนครศรีธรรมราชเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมอยู่เสมอ การทำนาจึงไม่ได้
ผลแต่เมื่อคลองสายนี้เสร็จ การทำนาได้ผลดีขึ้นมาก เพราะสามารถควบคุมน้ำธรรมชาติได้
เนื่องจากที่คลองสายหลักและคลองซอยมีประตุน้ำทุกคลอง ๑๕๕

ลำน้ำปากพญา

คลองอีกสายหนึ่ง หมิ่นศักดิ์ภักดี กำนันเป็นหัวหน้าชักชวนประชาชนมาขุดขึ้นแยกจากคลองปากพญาที่หัวท่า ไปออกคลองปากนครที่บางโหนด เป็นคลองยาว ๑๑๕ เส้น ๑๒ วา กว้าง ๔ ศอก ถึง ๒ ศอก ๓ คืบ คลองนี้ใช้เป็นประโยชน์ทั้งทางด้านการคมนาคมขนส่ง และทางด้านการทำนาทำสวน๑๕๖

สำหรับการขุดคลองสายอื่นๆ ที่ไม่ใช่ความคิดริเริ่มของประชาชน แต่เป็นดำริของข้าหลวงเทศาภิบาล หรือของทางราชการนั้น ถึงแม้จะขอแรงประชาชนให้มาช่วยเหลือกันเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม พระยาสุหมณีนวินิตก็พยายามตอบแทนคุณแห่งความเสียสละและความสามัคคีของประชาชน ด้วยการให้ที่ทำมาหากิน เช่นเดียวกับการขุดคลองสุขุมดังกล่าวมาแล้วบ้าง หรือตอบแทนอย่างอื่น เช่น การงดเว้นอากรสวน อากรนา หรือลดเงินค่าราชการบ้าง เป็นต้น ท่านจะพยายามไม่ขอแรงประชาชนมาใช้เปล่า ๆ แบบการเกณฑ์แรงงานในสมัยก่อนด้วยเหตุนี้การทำงานโยธาในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลาในสมัยที่พระยาสุหมณีนวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล จึงสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยไม่ต้องใช้จ่ายเงินหลวงมากนัก

๕.๒ การก่อสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์

การก่อสร้างสิ่งสาธารณะเพื่อเป็นประโยชน์ของทางราชการและประชาชนนั้น ในสมัยที่พระยาสุหมณีนวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราช มีมากมายไม่สามารถจะนำมากล่าวในที่นี้ได้หมด จึงขอกล่าวถึงเฉพาะที่สำคัญ ๆ เพียงบางส่วน เพราะความมุ่งหมายสำคัญในการกล่าวถึงการก่อสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์นี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความสามารถของพระยาสุหมณีนวินิต ในการเข้าถึงประชาชนและการรู้จักใช้ทรัพยากรกำลังคนให้เป็นประโยชน์กับทางราชการ

ในเมืองนครศรีธรรมราช การก่อสร้างที่สำคัญที่สุดในสมัยที่พระยาสุหมณีนวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล เห็นจะได้แก่ การปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ วัดนี้เป็นวัดที่เก่าแก่และเป็นที่ประดิษฐานของพระบรมธาตุ ซึ่งประชาชนในหัวเมืองปักษ์ใต้ตลอดลงไปถึงหัวเมืองมลายูเคารพนับถือมาก ในขณะนั้นวัดพระบรมธาตุชำรุดทรุดโทรมมาก จึงมีพระรูปหนึ่งชื่ออาจารย์ปาล ซึ่งตอนหลังได้รับแต่งตั้งเป็นพระครูเทพมุณี ศรีสุวรรณอุปนายกบาล เป็นประธานชักชวนประชาชนซึ่งมีจิตศรัทธาร่วมกันทำการบูรณะวัดพระบรมธาตุ โดยเริ่มมาตั้งแต่วันที่ ๒๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๓ มาจนถึง ร.ศ. ๑๑๖ รายการที่ได้ปฏิสังขรณ์เช่น พระระเบียงรอบฐานองค์พระบรมธาตุ วิหารพระม้า วิหารเขียน พระธรรมศาลา พระธรรมรูจี ที่สามจอม ที่โพธิ์ลังกา พระระเบียงรอบนอก โรงพระสังฆาจารย์ กำแพงรอบนอก ศาลารายริมกำแพงชั้นนอก และพลับพลาที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว๑๕๗

การปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุในครั้งนั้น ได้มีประชาชนผู้มีจิตศรัทธาให้ความร่วมมือกันอย่างดียิ่ง เพราะมีประชาชนชายหญิงตั้งแต่เมืองหลวงสวน เมืองไชยา ตลอดจนไปจนถึงเมืองปัตตานี เมืองไทรบุรี พวกกันมาช่วยพระปาลเป็นจำนวนหลายหมื่นคน มีคนมาทำงานในวัดวันละพันบ้าง ทกร้อย เจ็ดร้อยบ้าง แต่อย่างต่ำมีคนมาทำงานวันละห้าร้อยทุกวัน คนที่มาช่วยนั้นแล้วแต่ศรัทธา มีเงินก็ให้เงินช่วย คนที่ไม่มีเงินก็จะตัดไม้ หาชของป่ามาให้ หรือแม้แต่เสบียงอาหารก็นำมาช่วยได้ ๑๕๘

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า คนนับถือพระปาลในครั้งนั้นเป็นทำนองเดียวกับนับถือพระครูบาศรีวิชัย ในมณฑลพายัพเมื่อภายหลัง ๑๕๙

พระบรมธาตุ นครศรีธรรมราช

วัดพระธาตุ

พระยาสุโขมนัยวินิต ได้ให้ความเห็นว่า ที่พระครูเทพมุณี (ปาล) สามารถทำการได้ใหญ่โตถึงเพียงนั้น เป็นเพราะประชาชนทั้งไทย จีน แขก ในแหลมมลายู มีความเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระบรมธาตุประการหนึ่ง และด้วยความเลื่อมใสศรัทธาในตัวพระครูเทพมุณี (ปาล) เอง ซึ่งเป็นผู้เฉลียวฉลาด ประกอบด้วยความประพฤติที่มักน้อย สันโดษ และเป็นผู้มีหลักฐานมั่นคงมีความอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง อีกประการหนึ่ง ๑๖๐

เมื่อศรัทธาของประชาชนที่มีต่อองค์พระบรมธาตุและพระครูเทพมนี (ปาล) มารวมอยู่ในที่เดียวกันเช่นนี้ พระครูเทพมนี (ปาล) จึงสามารถทำการได้ใหญ่โตอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน และเมื่อตอนที่พระยาสุขุมนัยวินิตไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช นั้น อาจารย์ปาล มีกิตติศัพท์โด่งดังและกำลังทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุอยู่แล้ว เมื่อพระยาสุขุมนัยวินิตไปพบกับอาจารย์ปาล แทนที่จะแสดงความรังเกียจทางการเมือง ท่านกลับเข้าคบหาวิสาสะช่วยเหลือจนอาจารย์ปาลให้ความนับถือในตัวท่าน๑๖๑ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราช อาจารย์ปาลรับช่วยพระยาสุขุมนัยวินิต ชักชวนพวกราษฎรที่มาทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุนั้นเอง มาช่วยกันสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ช่วยหาบขสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งคนเหล่านั้นก็เต็มใจไม่มีใครรังเกียจ พระยาสุขุมนัยวินิตให้พาดสายโทรศัพท์จากจวนของท่านไปยังวิหารน้อยที่อาจารย์ปาลอยู่ จะต้องการแรงงานเมื่อใดก็พูดโทรศัพท์ไปถึง อาจารย์ปาลก็จะส่งคนมาให้ และในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จทอดพระเนตรโรงงานของอาจารย์ปาล ทรงอนุโมทนาแล้วโปรดให้ตั้งอาจารย์ปาลเป็นพระเทพมนี ตำแหน่งพิเศษในคณะสงฆ์เมืองนครศรีธรรมราช๑๖๒

ตั้งแต่นั้นมาอาจารย์ปาลและพระยาสุขุมนัยวินิตก็สนิทสนมกันมากขึ้น ช่วยกันปฏิบัติงานเพื่อประโยชน์ของทางราชการและประชาชนเป็นอันมาก อาจารย์ปาลได้ช่วยสร้างศาลาที่พักตามระยะทางสัญจรไปมาของประชาชนอีกหลายแห่ง และช่วยสร้างสะพานข้ามคูหน้าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งชำรุดทรุดโทรมมากขึ้นใหม่ เป็นสะพานใหญ่ถาวรซึ่งงดงามและแข็งแรงมาก เมื่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จไปเห็นได้ประทมนามว่า สะพานพระครูปาล๑๖๓

ที่เมืองสงขลาก็มีสิ่งก่อสร้างที่คหบดีและประชาชนได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นสาธารณประโยชน์หลายอย่าง เช่น จีนโปหวัด ได้สร้างศาลาเป็นสาธารณประโยชน์ขึ้นที่ทำเรือจ้างพาคนแล่นสนหลังหนึ่งราคา ๗๐๐ เหรียญ จีนเซ่งเสียน ได้สร้างศาลาที่พักและถนนจากท่าเรือจ้างไปถึงวัดสุวรรณคีรี สองข้างถนนถมด้วยหินให้มั่นคงแข็งแรง ราคาประมาณ ๑,๐๐๐ เหรียญ และชักชวนให้ประชาชนมาตั้งบ้านเรือนประมาณ ๔๐ หลังคาเรือน ๑๖๔

จากตัวอย่างการก่อสร้างต่าง ๆ ที่นามากล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าพระยาสุขุมนัยวินิต เป็นนักการปกครองและนักพัฒนาอย่างแท้จริง ท่านมีอุปนิสัยเป็นคนสุภาพอ่อนโยน แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเข้มแข็งเอากานเอการ จึงสามารถเข้ากับคนได้ทุกชั้น และท่านมีความเฉลียวฉลาดในการบริหารราชการ เพื่อความเจริญของบ้านเมือง และความผาสุกของประชาชน ท่านจึงสามารถปฏิบัติราชการให้ลุล่วงไปด้วยดีได้ทุกอย่าง และสามารถแก้ปัญหาซึ่งอาจจะร้ายให้กลายเป็นดีได้อย่างเช่นกรณีอาจารย์ปาล เป็นต้น

นอกจากการก่อสร้างที่เป็นสาธารณประโยชน์ดังกล่าวแล้ว พระยาสุขุมนัยวินิตได้ให้ก่อสร้างสถานที่ราชการขึ้นใหม่ทุกเมือง ในมณฑลนครศรีธรรมราช ที่เมืองสงขลามีกว้างที่สุด เพราะเป็นที่ตั้งมณฑล ส่วนในเมืองนครศรีธรรมราชและพัทลุง ได้มีการสร้างสถานที่ราชการ เช่น ที่ว่าการอำเภอ ที่ว่าการอำเภอบางแห่ง ที่ทำการศาล ที่พักพลตระเวนโรงภาษีของรัฐบาล ฯลฯ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการสร้างตลาดเพื่อให้ประชาชนได้ซื้อขายสินค้ากันได้สะดวกทุกเมือง และยังสร้างในอำเภอใหญ่ ๆ บางอำเภอ เช่น อำเภอปากพนังด้วย การก่อสร้างสิ่งเหล่านี้ใช้แรงนักโทษทั้งสิ้น เว้นแต่งานช่างที่ต้องใช้ฝีมือประณีต เช่น ช่างปูน หรือการเข้ากรอบประตูหน้าต่าง ต้องจ้างช่างมาทำ๑๖๕ การน่านักโทษมาทำงานก่อสร้างต่าง ๆ นี้ เป็นการช่วยประหยัดเงินหลวงได้มาก แต่มีผลเสียอยู่ประการหนึ่ง คือนักโทษหนีได้ง่าย ซึ่งพระยาสุขุมนัยวินิตได้ชี้แจงว่า นอกจากให้ทำการโยธาแล้วก็ไม่เห็นมีการอื่นที่จะให้นักโทษทำพอคุ้มกับค่าอาหารที่ต้องเลี้ยงอยู่ทุกวัน๑๖๖

จึงเห็นได้ว่าพระยาสุขุมนัยวินิตเป็นนักปกครองที่มีความสามารถจริง ๆ ท่านสามารถนำบุคคลในท้องถิ่นทุกระดับตั้งแต่พระภิกษุ ข้าราชการ พ่อค้าคหบดี ประชาชน และแม้กระทั่งนักโทษมาร่วมมือกันปฏิบัติงานเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองและความอยู่เย็นเป็นสุขของประชาชน นับว่าท่านเป็นนักปกครองคนสำคัญที่รู้จักใช้ทรัพยากรกำลังคนให้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาชาติบ้านเมืองได้อย่างแท้จริง ซึ่งเป็นผลงานที่ได้รับการยกย่องและเป็นเกียรติประวัติอย่างหนึ่งของพระยาสุขุมนัยวินิต

อนึ่ง ในสมัยที่พระยาสุขุมนัยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช นั้น นอกจากได้ทำการปฏิรูปในด้านต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว กิจการด้านอื่น ๆ ในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา เช่น การไปรษณีย์โทรเลข การสาธารณสุข การตำรวจ ภูธร (ตอนแรกเรียกพลตระเวน) ก็ได้จัดดำเนินการขึ้นและมีความเจริญก้าวหน้าไปมากเช่นกัน แต่ไม่ได้นำมากล่าวไว้เพราะจะเป็นรายละเอียดมากเกินไป

๖. ปัญหาอุปสรรคและผลของการปฏิรูปการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา

การกล่าวถึงการปฏิรูปการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา ในหัวข้อนี้จะได้พยายามรวบรวมปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิรูปการปกครองในเมืองทั้ง ๓ นี้ เท่าที่มีหลักฐานปรากฏ และพร้อมกันนั้นก็จะได้พยายามที่จะตอบว่า เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น พระยาสุขุมนัยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ได้มีวิธีการแก้ไขปัญหานั้นอย่างไรบ้าง และประสบผลสำเร็จหรือไม่เพียงใด

ปัญหาต่าง ๆ ที่พระยาสุขมณีนวินิตต้องประสบเมื่อไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล นครศรีธรรมราช นั้น มีทั้งด้านประชาชนและด้านข้าราชการในท้องถิ่น อันได้แก่ผู้ว่าราชการ เมืองและกรมการทั้งหลาย

๖.๑ ปัญหาทางด้านประชาชน ปัญหาเรื่องนี้พอจะแยกเป็นประเด็นสำคัญ ๆ ได้ ๓ ประการ คือ

๖.๑.๑ ประชาชนส่วนใหญ่ยากจน ขาดการศึกษา และมัวสุมอยู่กับ การพนัน

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระยาสุขมณีนวินิตได้กล่าวไว้ในรายงานของท่านว่า ราษฎรไม่มีใคร ทำมาหากินสักเท่าใด ทำพอรับประทานไม่คิดถึงกับจะค้าขายให้เป็นอาณานิคมต่อไป จึง เป็นคนที่ยากจนโดยมาก การแต่งตัวแล่งห่มก็เลวทราม ดูเหมือนหนึ่งเป็นคนชื้ออยู่เสมอ ๑๖๗ ที่เป็นเช่นนี้เพราะประชาชนส่วนใหญ่เป็นชาวชนบทที่ยังใช้ชีวิตความเป็นอยู่แบบสังคม สมัยเก่าอยู่กันแบบพอมีพอกินไปวันหนึ่ง ๆ ประกอบการคมนาคมก็ไม่สะดวก ประชาชนไม่ สามารถส่งผลิตผลต่าง ๆ มาจำหน่ายยังตลาดในเมืองได้ และประชาชนส่วนใหญ่ก็ประกอบ อาชีพทำนา ทำสวนเหมือน ๆ กัน เมื่อถึงฤดูผลไม้ชนิดใดแล้วก็มีแต่ผลไม้ชนิดนั้นเต็มตลาด ไปหมด ทำให้ราคาผลิตผลต่ำมาก เมื่อนำมาขายแล้วได้ราคาไม่คุ้มกับที่ลงทุนลงแรงเพาะปลูก และหาบคอนมาส่งยังตลาด ด้วยเหตุนี้ประชาชนจึงขาดความกระตือรือร้นในการทำมาหากิน เมื่อมีเวลาว่างมักหันเข้าหาการพนัน ซึ่งในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา มีเล่นกัน แทบทุกชนิด ตั้งแต่ชนโค ชนไก่ กัดปลา บ่อนเบี้ย ไป ไฟ่ ฯลฯ เป็นต้น

ในปัญหาเรื่องนี้พระยาสุขมณีนวินิตแก้ปัญหาได้ถูกจุด เพราะท่านเข้าใจปัญหาดี ท่าน แก้โดยการเริ่มปรับปรุงการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำให้ดีขึ้น เพื่อให้ประชาชนสามารถส่ง สินค้ามาจำหน่ายยังตลาดในเมืองได้สะดวก และส่งเสริมการชลประทานเพื่อช่วยให้เกษตรกร ได้มีน้ำใช้ในการทำสวน ทำนา และพระยาสุขมณีนวินิตยังได้พยายามแนะนำสั่งสอนประชาชน ให้รู้จักปรับปรุงอาชีพของตนให้เจริญก้าวหน้าขึ้น เพื่อจะได้มีผลิตผลเหลือกินเหลือใช้ส่งไป จำหน่าย เป็นรายได้และเป็นทุนต่อไป ทั้งยังได้สั่งสอนให้ประชาชนมีความสามัคคีกันรู้จัก เสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม และร่วมมือร่วมใจกันทะนุบำรุงท้องถิ่นให้เจริญก้าวหน้า ซึ่ง จะเป็นผลดีแก่ชาติบ้านเมืองและแก่ตัวของประชาชนเองด้วย ซึ่งประชาชนก็เข้าใจ และให้ ความร่วมมือเป็นอันดี เกี่ยวกับการวิธีการเข้าถึงประชาชน เพื่อชี้แจงให้มีความสามัคคีและ ร่วมมือกันทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมของพระยาสุขมณีนวินิต นั้น สมเด็จพระกรมพระยา ดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวยืนยันไว้ว่า

“พอท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว เวลาไปตรวจท้องที่ต่าง ๆ ขอบสั่งสอน ราษฎรตามท้องที่คล้ายกับพวกมิชชันนารีสอนศาสนา ผิดกันแต่ท่านสอนให้เป็น

สามัคคีช่วยทำนุบำรุงกันและกัน และช่วยรัฐบาลทำนุบำรุงบ้านเมืองให้มีความสุข ใครได้พบประสบทนากับท่าน จะเป็นพระตามวัดก็ดี พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ดี ตลอดจนราษฎรและชนชาติอื่นที่อยู่ในเมืองก็พากันเลื่อมใส ท่านจะทำการอันใด เป็นแต่ชี้แจงประโยชน์ของการที่จะทำนั้นให้เข้าใจ คนก็เต็มใจช่วยมิพักต้องกะเกณฑ์ จับกุม..."๑๖๘

การที่พระยาสุทนต์ยวงวิมิตต์มีคุณสมบัติพิเศษที่สามารถเข้าถึงประชาชนได้เป็นอย่างดีนี้เอง ทำให้การจัดการปกครองบ้านเมืองในมณฑลนครราชสีมาเป็นไปโดยสะดวกและได้รับความร่วมมือจากประชาชนเป็นอย่างดี เมื่อประชาชนหันมาสนใจและกระตือรือร้นในการทำมาหากินมากขึ้น การเล่นการพนันก็ลดน้อยลงและพระยาสุทนต์ยวงวิมิตต์ได้มองเห็นว่า ตราบใดที่ยังมีการเล่นการพนันกันอยู่มาก ประชาชนย่อมไม่มีโอกาสที่จะสะสมทุนเพื่อประกอบอาชีพ ท่านจึงได้ให้เลิกการเล่นการพนันบางชนิด เช่น บ่อนไก่ และบ่อนเบี้ย ซึ่งมีอยู่ทั่วไปทั้งเมืองนครราชสีมา พัทลุง และสงขลา ถึงแม้จะไม่สามารถเลิกบ่อนการพนันได้ทั้งหมด แต่ก็เบาบางลงมาก จึงอาจกล่าวได้ว่าพระยาสุทนต์ยวงวิมิตต์ เป็นบุคคลแรกที่ไปปลูกประชาชนชาวเมืองนครราชสีมา พัทลุง และสงขลา ให้ตื่นตัวในเรื่องการทำมาหากิน และหันมาดำเนินชีวิตตามแบบสมัยใหม่แทนที่จะอยู่กันแบบพอมีพอกินไปวันหนึ่งๆ เหมือนสมัยก่อน ทำให้ระบบเศรษฐกิจและสังคมในเมืองทั้ง ๓ นี้ เปลี่ยนแปลงไปมาก

๖.๑.๒ โจรผู้ร้ายชุกชุมและคนดีไม่ค่อยรับเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน

ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายเป็นปัญหาเรื้อรังที่มีอยู่คู่กับสังคมมนุษย์ตั้งแต่สมัยโบราณมาถึงปัจจุบันและเป็นปัญหาที่ไม่มีใครแก้ได้ เว้นแต่ยุคใดสมัยใดที่บ้านเมืองมีผู้ปกครองที่มีความสามารถ ก็อาจจะทำให้โจรผู้ร้ายลดลง หรือสงบไปได้เป็นครั้งคราว เรื่องโจรผู้ร้ายนั้นไม่ว่าบ้านเมืองไหนทั้งชนชั้นปกครองและประชาชนไม่ยากให้มิทั้งสิ้น แต่ทุกคนก็หาสาเหตุที่แท้จริงเพื่อจะกำจัดโจรผู้ร้ายให้เด็ดขาดไม่ได้ พระยาสุทนต์ยวงวิมิตต์จัดอยู่ในประเภทนักปกครองที่มีความสามารถในการปราบปรามโจรผู้ร้ายคนหนึ่ง เพราะในสมัยที่ท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา นั้น โจรผู้ร้ายในมณฑลนี้สงบราบคาบลงเป็นอันมาก นโยบายของท่านนั้นใช้ทั้งวิธีป้องกันและปราบปราม

ในการป้องกันโจรผู้ร้าย พระยาสุทนต์ยวงวิมิตต์ใช้วิธีการที่สำคัญ ๒ อย่าง คือ

- (๑) ส่งเสริมการทำมาหากินให้ประชาชนอยู่ดีกินดีขึ้น ดังได้กล่าวมาแล้ว
- (๒) ส่งเสริมคนดีให้ได้เป็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน

เมื่อก่อนจะประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖ นั้น เจ้าเมืองเป็นคนแต่งตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน ทำให้เจ้าเมืองมีความรู้สึกว่าการนี้ ผู้ใหญ่บ้านเป็นแต่คนสำหรับใช้

อะไรๆ ก็จะไม่เอาแต่กำนันผู้ใหญ่บ้านตลอดไป ท่านอง *ไม่แลเห็นอก* คนดีก็พากันหลีกเลี่ยง ไม่รับเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน๑๖๙ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านสมัยก่อนจึงมักแต่งตั้งจากผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นเสียเป็นส่วนมาก เพราะเชื่อว่าผู้มีอิทธิพลสามารถควบคุมดูแลลูกบ้านให้อยู่ในความสงบได้ แต่กำนันผู้ใหญ่บ้านบางคนใช้อำนาจกดขี่ข่มเหงประชาชนและเป็นหัวหน้าช่องโจรเสียเองก็มีอยู่ไม่น้อย จึงทำให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อนมาก แต่พระยาสุหมณย์วินิต ได้เปลี่ยนแนวความคิดใหม่ โดยพยายามขอร้องให้คนดี ๆ ที่ประชาชนเคารพนับถือมารับเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน และยกย่องเอาใจกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ให้รู้สึกว่าเป็น *ความดี* อยู่ที่ปกครองลูกบ้านให้เป็นสุข

เหตุใดกำนันที่เป็นคนดีจึงป้องกันโจรผู้ร้ายได้ ในเรื่องนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า ธรรมดาราษฎรไม่มีใครอยากให้มีโจรผู้ร้ายทั้งนั้น ถ้ามีหัวหน้าที่นับถือราษฎรก็เต็มใจช่วย เช่น กระจิบบอกให้รู้ตัวว่าพวกโจรปล้นสะดมได้เตรียมป้องกันแต่ก่อนเหตุ หรือมิฉะนั้นเมื่อเกิดเหตุแล้ว ก็พากันช่วยสืบเสาะจับกุมโดยเต็มกำลัง กำนันเช่นว่ามานี้ราษฎรในตำบลมักเรียกว่า *คุณพ่อ* และกำนันในมณฑลนครศรีธรรมราชนั้น พระยาสุหมณย์วินิตสามารถหาคนขึ้น *คุณพ่อ* ได้เป็นพื้น และรู้จักเอาอกเอาใจด้วยอัธยาศัยของท่านอยู่เสมอ จึงได้ว่าโจรผู้ร้ายสงบลงตั้งแต่สมัยยังไม่ได้ตั้งกรมตำรวจภูธร๑๗๐

ในการปราบปรามโจรผู้ร้ายในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา พระยาสุหมณย์วินิตได้ใช้วิธีการสำคัญ 3 ประการ คือ

(๑) การตั้งกองพลตระเวน กองพลตระเวนนี้ไม่ได้ตั้งขึ้นทุกอำเภอ แต่ให้มีเฉพาะในอำเภอใหญ่ ๆ ที่มีประชากรมาก และมีธุรกิจการค้าขายคับคั่ง พลตระเวนที่จัดตั้งขึ้นแรกมี ๑๐๒ คน คือที่อำเภอกกลางเมืองนครศรีธรรมราช ๓๖ คน อำเภอกกลางเมืองสงขลา ๔๒ คน อำเภอกกลางเมืองพัทลุง ๑๒ คน อำเภอปากพนัง ๑๒ คน๑๗๑ มีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยในท้องถนนหลวง ตามตรอกและตามละแวกบ้าน๑๗๒ วิธีคัดเลือกคนมาเป็นพลตระเวนนั้น เลือกเอาคนที่อยู่ใกล้ ๆ กับกลางเมือง โดยให้ผู้ใหญ่บ้านส่งบัญชีลูกบ้านว่ามีชายฉกรรจ์เท่าใด เมื่อได้บัญชีแล้วก็เอาพวกเหล่านี้มาจับฉลาก ว่าใครจะถูกเข้าเวรก่อนและหลัง ใครถูกก่อนเข้าเวร ๒ เดือน ถึงเวรหลังเอาพวกที่เหลือมาจับฉลาก เป็นงวด ๆ ไป เรื่อย ๆ จนกว่าจะหมดคนจึงเริ่มต้นใหม่ ตอนแรกให้เงินเดือน ๘ บาท ไม่ค่อยมีคนมาสมัคร ครั้น ร.ศ.๑๑๗ เพิ่มเงินเดือนให้เป็น ๑๐ บาท คนสมัครได้มาก ตัวนายร้อยเป็นคนที่ไปจากกรุงเทพฯ ให้มีการฝึกหัดอาวุธอย่างทหารและได้ฝึกซ้อมอยู่เสมอ แต่ต้องเรียกว่าพลตระเวน เรียกทหารไม่ชอบ๑๗๓ เครื่องแต่งตัวเดิมใช้ผ้าดำขลิบแถบแดง ภายหลังเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยโปรดเกล้าให้เปลี่ยนใหม่ ใช้กางเกงขาสั้น ใช้หมวกอย่างกลาสีกรมทหารเรือ แต่ผ้าอย่างเดียว

กับเสือ ทางเกงคาดฝ้ายโม้ได้เข็มขัด แต่สีฝ้ายคงใช้อย่างเก่า๑๗๔

การตั้งกองพลตระเวนขึ้นทำให้ความสงบเรียบร้อยในอำเภอต่าง ๆ ที่มีพลตระเวนดีขึ้นมาก

(๒) การปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด การปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัดเป็นวิธีการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่ได้ผลอีกวิธีหนึ่ง เพราะเมื่อเจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองไม่เห็นแก่อาμισลินจ้าง ไม่เข้าข้างคนผิด พิจารณาคดีไปตามความยุติธรรม ไม่เห็นแก่หน้าผู้ใด ไม่ว่าผู้นั้นจะร่ำรวยหรือมีอิทธิพลแค่ไหน ในเรื่องนี้พระยาสุหมณย์วินิตก็ไม่เกรงกลัวอิทธิพลเหล่านั้น และผู้ที่ร่ำรวยก็เอาเงินมาซื้อความผิดไม่ได้ ท่านตัดสินไปตามกฎหมายอย่างเช่น กรณีเงินชุนสวดจ้างคนฟันเงินในตลาดกลางเมืองสงขลา ไม่มีใครคิดเลยว่าจะจับตัวได้ เพราะเป็นคนมั่งมีอยู่ในเมืองสงขลา มีคนเกลียดคนกลัวมาก แต่พระยาสุหมณย์วินิตก็จับเอาตัวมาชำระได้ เมื่อเงินชุนสวดถูกจับพอตามาวังเด็นจะให้เงิน ๑๐๐๐ เหรียญ พระยาสุหมณย์วินิตไม่ยอม บอกว่าหมื่นหนึ่งก็ไม่เอา ในที่สุดถูกตัดสินจำคุก ๖ เดือน ใช้งานหนัก หลวงนิกรจีนพิบาลซึ่งเป็นพี่ชายเงินชุนสวด มาอ้อนวอนขออย่าให้ใช้งานหนัก พระยาสุหมณย์วินิตไม่ยอม บอกว่าคนอื่นเขาทำอะไรต้องทำเหมือนกัน เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้ชาวบ้านมีความยินดีมาก แต่ก็มีคนเป็นห่วงว่าเมื่อเงินชุนสวดออกมาแล้วจะอาฆาตพยาบาท พระยาสุหมณย์วินิตบอกว่าไม่เป็นเช่นนั้นแน่ เพราะได้ทำสัญญาหักทบกันไว้แข็งแรงแล้ว แต่ถ้ายังไม่ละพยศขึ้นทำอีกคราวนี้จะชัง ๓ ปี๑๗๕

การที่ท่านเอาคนผิดมาลงโทษโดยไม่เกรงกลัวอิทธิพลของผู้ใดและไม่เห็นแก่อาμισลินจ้างนี้ สร้างความพอใจให้กับประชาชนมาก เพราะสุจริตชนทุกคนย่อมไม่ยากให้ผู้มีอิทธิพลมากดขี่ข่มเหงตน แต่เมื่อก่อนประชาชนไม่กล้าพูดเพราะเกรงกลัวอิทธิพล จะหันไปพึ่งเจ้าเมืองกรมการก็มักเข้าด้วยกับผู้ที่มีอิทธิพล หรือคนที่มั่งมี เมื่อพระยาสุหมณย์วินิตเอาจริงเอาจังขึ้นเช่นนี้ ประชาชนส่วนใหญ่ก็สนับสนุนท่าน มีเหตุการณ์อะไรก็มาบอกเล่าให้ฟัง ผู้มีอิทธิพลทั้งหลายก็เกรงกลัวท่านมาก โจรผู้ร้ายในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา จึงสงบด้วยวิธีการดังกล่าวนี้ อีกประการหนึ่งด้วย

(๓) การใช้สูตรนารายณ์ในการจับกุมโจรผู้ร้าย เนื่องจากเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา มีอาณาเขตติดต่อกัน แต่ในสมัยก่อนเมื่อผู้ร้ายจากเมืองหนึ่งหนีไปยังอีกเมืองหนึ่ง เจ้าหน้าที่บ้านเมืองไม่สามารถตามเข้าไปจับกุมได้ต้องบอกไปยังเมืองที่ผู้ร้ายหนีไปอยู่นั้นให้ช่วยจับส่งมาให้ ซึ่งมักจะไม่ทันการ ผู้ร้ายหนีได้เสมอ พระยาสุหมณย์วินิตจึงได้ให้เปลี่ยนวิธีการใหม่ โดยให้เจ้าหน้าที่บ้านเมืองติดตามผู้ร้ายที่หนีข้ามแดนเข้าไปยังอีกเมืองหนึ่งได้ เมื่อจับได้แล้วให้จองจำไว้ที่บ้านกำนันหรือที่ว่าการอำเภอก่อน แล้วค่อยแจ้งให้ผู้ว่าราชการ

เมื่อนั้นทราบที่หลัง แล้วจึงเอาตัวผู้ร้ายมาชำระคดียังเมืองที่เกิดเหตุ๑๗๖ วิธีการนี้ทำให้การปราบปรามและจับกุมโจรผู้ร้ายได้ผลดีขึ้นมาก และสามารถจัดอิทธิพลของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และกรรมการบางคนที่อยู่ตามชายแดน แล้วช่องสุ่มโจรส่งเข้าไปลักขโมยหรือปล้นในอีกเมืองหนึ่งแล้วหนีเจ้าหน้าที่ข้ามแดนมายังเมืองของตนอยู่เสมอ ๆ นั้น ลงได้เป็นอันมากเช่นกัน

จากวิธีการป้องกันและปราบปรามโจรผู้ร้ายดังกล่าวมาข้างต้นนี้ ทำให้พระยาสุหม-
ณัณวินิตสามารถแก้ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายซุกซมได้สำเร็จ จากรายงานของท่านปรากฏว่าที่เมือง
สงขลานั้น พวกกรรมการ นายแขวง ถึงกับทำทนายว่า โศ กระบือ ปล่อยได้ไม่มีใครขโมย และ
ประชาชนก็พูดจาทำนองเดียวกัน แต่กระนั้นพระยาสุหมณัณวินิตยังไม่ไว้วางใจ ได้ส่งคนสอด
แนมออกตรวจตราตามอำเภอต่าง ๆ อยู่เสมอ๑๗๗ ส่วนที่เมืองนครศรีธรรมราชและพัทลุง
นั้น พระยาสุหมณัณวินิตรายงานว่า การปล้นหรือดีชิงจะมีอยู่บ้างเฉพาะในแขวงชั้นนอกที่
อยู่ห่างไกล แขวงชั้นในไม่มีปล้นเลย จะมีอยู่บ้างก็เป็นการย่องเบาของเล็ก ๆ น้อย ๆ และจับ
ได้อยู่เสมอ๑๗๘ นอกจากรายงานของพระยาสุหมณัณวินิตเองแล้ว สมเด็จพระยาดำรง-
ราชานุภาพ ก็ได้ทรงยืนยันในเรื่องที่พระยาสุหมณัณวินิตสามารถป้องกันและปราบปรามโจร
ผู้ร้ายได้สำเร็จนี้ว่า ตลอดเวลาที่ท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครศรีธรรมราชอยู่
๑๐ ปีนั้น โจรผู้ร้ายสงบมิได้กำเริบทั่วทั้งมณฑล๑๗๙

๖.๑.๓ การที่ประชาชนเกรงกลัวอำนาจของผู้ว่าราชการเมือง กรมการ มากเกินไป

ปัญหาเรื่องประชาชนเกรงกลัวอำนาจของผู้ว่าราชการเมือง กรมการนี้ มีอยู่ทั้งใน
เมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา และเป็นปัญหาที่แก้ยากที่สุด เพราะเป็นความรู้สึก
ที่ติดมากับระบบการปกครองแบบเก่า และโดยเฉพาะในหัวเมืองเหล่านี้ ในสมัยก่อนเจ้าเมือง
กรมการมีอำนาจเหนือประชาชนมากเหลือเกิน ผู้ว่าราชการเมือง กรมการจะทำการอย่างใดก็
ได้ตามอำเภอใจ เพราะอยู่ไกลหูไกลตาเมืองหลวง เมื่อพระยาสุหมณัณวินิตไปเป็นข้าหลวงเทศา
ภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชใหม่ ๆ ปัญหาเรื่องนี้เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติงานของท่าน
มาก เพราะประชาชนเกรงกลัวอำนาจของผู้ว่าราชการเมืองมากกว่าข้าหลวงเทศาภิบาล และแม้
แต่กรมการเมือง กรมการอำเภอ ในระยะแรก ๆ ก็เป็นเช่นนั้น ที่เมืองนครศรีธรรมราช
ประชาชนที่ได้รับความเดือดร้อนเมื่อมาหาข้าหลวงเทศาภิบาล ถ้าเห็นพระยาศรีธรรมราชผู้ว่า
ราชการเมืองนั่งอยู่ด้วยก็ต้องถอยกลับ ที่เมืองพัทลุงและสงขลา ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน

พระยาสุหมณัณวินิตได้แก้ปัญหาเรื่องนี้โดยการพยายามเข้าถึงประชาชน ตลอดจน
กำนันผู้ใหญ่บ้านและกรรมการทั้งหลาย และแสดงให้เห็นบุคคลเหล่านั้นเห็นว่า อำนาจของข้าหลวง
เทศาภิบาลนั้นยิ่งใหญ่กว่าผู้ว่าราชการเมือง ถ้าหากกรมการหรือคนของผู้ว่าราชการเมืองทำ

ความผิดก็ต้องเอาตัวมาลงโทษตามกฎหมายของบ้านเมืองและนโยบายอีกประการหนึ่งของพระยาสุหมณย์วินิตเพื่อแก้ปัญหารื่องประชาชนเกรงกลัวอำนาจของผู้ว่าราชการเมือง กรมการคือท่านฝึกคนในท้องถิ่นขึ้นมารับราชการ โดยชักชวนคนชาวเมืองที่เห็นว่ามีแววดี ตั้งแต่ลูกหลานของเจ้าเมือง กรมการ ตลอดจนลูกพ่อค้าคหบดีและประชาชน เข้ามาฝึกหัดทำราชการ๑๘๑ ข้าราชการรุ่นใหม่จะปฏิบัติราชการตามแนวทางพระยาสุหมณย์วินิตเป็นผู้กำหนดให้ การที่บุคคลในท้องถิ่นได้มาเป็นข้าราชการมาก ๆ ทำให้มีความใกล้ชิดกับประชาชนและเข้าถึงประชาชนได้ดี เพราะบุคคลเหล่านั้นรู้จักพื้นเพภูมิหลังของประชาชนได้ดี และชนชั้นปกครองก็ไม่ผูกขาดเป็นอยู่แต่เฉพาะบุตรหลานของผู้มีอำนาจในบ้านเมืองเท่านั้น เมื่อข้าราชการทั้งหลายได้ใกล้ชิดกับประชาชน ความรู้สึกเกรงกลัวของประชาชนที่มีต่อเจ้าเมือง กรมการ ก็ค่อย ๆ ลดน้อยลง ประกอบกับพระยาสุหมณย์วินิตเองก็ได้ออกตรวจท้องที่และชี้แจงให้ประชาชนฟังอยู่เสมอ จึงสามารถแก้ความรู้สึกในเรื่องนี้ลงได้เป็นอันมาก ถึงแม้ว่าจะต้องใช้เวลานานก็ตาม

๖.๒ ปัญหาทางด้านผู้ว่าราชการเมือง กรมการ

ปัญหาเรื่องนี้ได้สร้างความหนักใจให้แก่พระยาสุหมณย์วินิตมาก เพราะเป็นโอกาสให้เกิดการแตกสามัคคีกันได้ง่าย และไม่เป็นผลดีต่อราชการบ้านเมือง เพราะราชการที่ต้องไปปฏิบัติแบบวิธีการสมัยใหม่ตามนโยบายของรัฐบาลกลางนั้น ถ้าจะให้ เป็นประโยชน์ต่อทางราชการก็ต้องขัดใจกับผู้ว่าราชการเมือง ถ้าจะอะลุ่มอล่วยกันไปก็เสียราชการ๑๘๒ ซึ่งพระยาสุหมณย์วินิตได้กราบทูลปัญหาเรื่องนี้ต่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่า

“ความหนักใจในราชการหัวเมืองมณฑลนี้ มิใช่ยากลำบากในการปราบโจรผู้ร้ายหรือจัดราชการบ้านเมืองเลย ถ้าจะว่าราชการว่าง่ายเป็นที่สุด จะให้ทำอะไรทำหมดทุกอย่าง ไปยากอยู่ที่ต้องถนอมน้ำใจเจ้าเมือง ซึ่งเป็นการยากที่จะถนอมได้ เพราะเคยมีอำนาจเต็มตัวมานานแล้ว...” ๑๘๓

การที่ผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา มีอำนาจอย่างล้นเหลือ และใช้ตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวกันอยู่ตลอดมานั้น ทางเมืองหลวงเข้าใจดีและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงเข้าพระทัยในเรื่องนี้ดี ดังนั้นเมื่อพระยาสุหมณย์วินิต (เมื่อครั้งเป็นพระวิจิตรวรสาส์น) ออกไปจัดราชการในเมืองสงขลา พระองค์จึงมีพระราชดำริว่า การเมืองสงขลาเป็นใหญ่อยู่ในความประพฤติของพระยาวิเชียรคีรี ถ้าพระยาวิเชียรคีรีตั้งใจจะทำโดยสุจริตจริง ๆ ก็ยอมทำให้ได้ดีได้๑๘๔ พระยาวิเชียรคีรีคนนี้มีอิทธิพลเป็นที่เกรงกลัวของชาวเมืองสงขลามาก ได้ใช้อำนาจกดขี่ข่มเหงประชาชน ขูดรีดเก็บเงินส่วยและภาษีอากรจากประชาชนอย่างรุนแรง แล้วเบียดบังมาเป็นประโยชน์ส่วนตนและปกครองประชาชนอย่างโหดร้าย จน

ถูกหลวงอุดมภักดี กรมการเมืองสงขลา ถวายฎีกาเข้ามายังเมืองหลวง และเจ้าพระยาเทเวศร์-
วงษ์วิวัฒน์ ได้ลงไปสอบสวน แต่เจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์มีความเห็นว่า หลวงอุดมภักดี
เป็นกรมการเมืองมีตำแหน่งในราชการเมืองสงขลา เห็นการเสื่อมเสียอย่างไรชอบแต่จะดักเตือน
พระยาวิเชียรคีรีจันเพื่อนข้าราชการโดยทันที เมื่อดักเตือนไม่ฟังก็ชอบแต่จะมีใบบอกเข้ามา
กรุงเทพฯ โดยทันทีอย่าให้เสียราชการ ที่เพิกเฉยสะสมไว้หลายปี เมื่อจะถวายฎีกาจึงค่อยเขียน
เรื่องราวเก่าใหม่รวบรวมกันมาฟ้องร้องเช่นนี้ ดูประหนึ่งจะตั้งใจล้างผลาญกันในส่วนตัวมาก
กว่าจะรักษาราชการบ้านเมือง๑๘๕๕ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย พระยา
วิเชียรคีรีจึงพ้นผิดไป จากเหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่า พระยาวิเชียรคีรีเป็นคนเฉลียวฉลาด
รู้จักเอาตัวรอด และรู้ว่าตัวเองเคยมัวหมองในทางราชการมาก่อน เมื่อพระยาสุขุมนัยวินิตลง
ไปจัดราชการในเมืองสงขลา จึงให้ความร่วมมืออย่างดี ท่านองจะฝากเนื้อฝากตัว ดังที่พระยา
สุขุมนัยวินิตได้รายงาน ว่า ขอร้องให้ทำอะไรหรือเปลี่ยนแปลงอะไรไม่ได้ขัดข้องเลยสักอย่าง
เดียว๑๘๖๖ ทำให้การจัดราชการต่าง ๆ ในเมืองสงขลาก้าวหน้าไปได้รวดเร็วเกี่ยวกับความประพฤติ
ของพระยาวิเชียรคีรีซึ่งเปลี่ยนแปลงไปนี้ สมเด็จพระราชปิตุลาธิราชวชิราลงนามได้ทรงวิจารณ์ว่า

“พระยาวิเชียรคีรีนี้อาจจะทำได้ดีและชั่ว บางทีกุศลทนหลังของพระยา-
วิเชียรคีรีจะมาช่วยคำจุนจะกลับตัวหาความชอบแลวสนาข้างหน้าต่อไปได้ยี่ดื่น
ดอกกระมัง...”๑๘๖๗

ด้วยเหตุนี้ราชการในเมืองสงขลาจึงได้รับความร่วมมือจากผู้ว่าราชการเมืองดีกว่าเมือง
อื่น ๆ แต่ทางรัฐบาลกลางก็ต้องให้เงินเดือนตอบแทนผลประโยชน์ที่ผู้ว่าราชการเมืองต้องเสีย
ไปให้คุ้มกัน ดังเช่น ผู้ว่าราชการเมืองสงขลาที่เคยได้ผลประโยชน์ถึงปีละ ๓๕,๙๐๐ บาทเศษ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงปรึกษากับสมเด็จพระราชปิตุลาธิราชวชิราลงนามว่าจะ
ให้เงินเดือนเท่าใด จึงจะเป็นที่พอใจไม่ต้องกระสับกระส่ายเบียดแฉ๑๘๖๘

จึงเห็นได้ว่ารัฐบาลกลางได้พยายามเอาอกเอาใจพระยาวิเชียรคีรีมาก เพราะรู้ว่าท่าน
ผู้นี้มีอำนาจอิทธิพลมาก ไม่เพียงแต่ในเมืองสงขลาเท่านั้น แต่ครอบคลุมไปถึงบริเวณ ๗ หัวเมือง
ด้วย ถ้าเกิดแข็งข้อขึ้นมาจะสร้างความหนักใจให้แก่รัฐบาล

ในเมืองพัทลุงนั้น ปัญหาอยู่ที่พระยาจางวาง และพระยาพัทลุง เป็นคนมีความคิดอย่าง
เก่า ๆ ราชการในเมืองพัทลุงจึงเป็นที่หนักใจของพระยาสุขุมนัยวินิตมาก เพราะกรมการผู้ใหญ่
ไม่ไปก็ผืน ไม่ผืนก็สุรา และประพฤติกันซึ่ง ๆ หน้าไม่ปิดบัง๑๘๖๙ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าไม่ได้มี
ความเกรงใจในตัวข้าหลวงเทศาภิบาลเลย เมื่อผู้ว่าราชการเมือง กรมการ มัวเมาอยู่กับอบายมุข
เช่นนี้ การปกครองบ้านเมืองก็เหลวแหลก มีแต่การกดขี่ขูดรีดประชาชนหาผลประโยชน์ใส่
ตน เช่นการเก็บภาษีเกินพิกัด ออกใบเสร็จด้านอย่างหนึ่ง แล้วเก็บเงินอีกอย่างหนึ่ง เก็บค่า

ตามได้ตามไฟจากนักโทษ ผู้คนโทษตายในตาราง ฯลฯ เป็นต้น เรื่องต่างๆ เหล่านี้ได้มีผู้มา ร้องเรียนต่อพระยาสุหมณีนยวินิตมา๑๙๐ ท่านจึงแก้ไขโดยการพูดจากับพระยาอภัยบริรักษ์ ผู้ว่าราชการเมือง แต่โดยดีก่อนโดยบอกว่าบาปเก่าบาปใหม่ควรจะกันไว้คนละตอน อย่าให้ ประปนกันและอย่าเพิ่งตอกตกใจเกินไป ถ้าไม่จำเป็นก็จะไม่พูดถึงเรื่องเก่าๆ ขึ้นเป็นแน่๑๙๑ และพระยาสุหมณีนยวินิตมีหลักฐานการทุจริตต่างๆ ของผู้ว่าราชการและกรมการเมืองพัทลุง ไว้ในกำมือมาก ท่านจึงสามารถบีบบังคับให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ เลิกความประพฤติเก่าๆ เสียได้ เพราะถ้าไม่ปฏิบัติตามท่านพูดคุยเมื่อไรคนเหล่านั้นก็ต้องรับพระราชอาญา

เรื่องปัญหาผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมืองพัทลุงนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า ผู้ว่าราชการ กรมการ จะทำการอันใดตามแต่ใจรัก ถือว่าราษฎรเหมือนกับบ่าว มี บารมีสร้างสมเกิดมาให้ใช้สอยตามอำเภอใจ ผู้ว่าราชการ กรมการยังไม่เคยถูกบังคับกวดขัน เอาจริงเอาจังมาแต่ก่อน เคยใช้แต่ว่าจากอำนาจเงินเป็นอาวุธ๑๙๒ เมื่อพระองค์ทรงทราบ ปัญหาดีเช่นนี้จึงได้มีบัญชาไปยังพระยาสุหมณีนยวินิต ว่า

“ถ้ากล่าวโดยเทศนาภาฎิหารไม่พอ เอาพระยาพัทลุงกับกรมการมาขังเสีย

บ้างก็ได้...”๑๙๓

ด้วยเหตุนี้ผู้ว่าราชการและกรมการเมืองพัทลุงซึ่งเข้าใจสถานภาพของตนเองดีจึง หันมาให้ความร่วมมือกับข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นอย่างดี

ในเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อพระยาสุหมณีนยวินิต ข้าหลวงเทศาภิบาลรับอำนาจและ นโยบายจากรัฐบาลกลาง เพื่อไปจัดการบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าทันสมัยต้องไปพบอุปสรรค และเกิดความขัดแย้งกับผู้ว่าราชการเมืองหลายครั้งหลายหน เพราะไปกระทบกระทั่งอำนาจ และผลประโยชน์ของเจ้าเมืองและกรมการซึ่งเคยได้รับอยู่ ดังนั้นเมื่อพระยาสุหมณีนยวินิตมา ถึงเมืองนครศรีธรรมราช จึงถูกพระยาศรีธรรมราชผู้ว่าราชการเมืองขอร้องว่าการอะไรที่จะ จัดจะทำทั้งปวง ขอให้เอ็นดูอย่าให้เรื้อนนักกลับที่เดียวในทันที ซึ่งจะทำให้พระยาศรีธรรมราช ได้รับความอับอายแก่ชาวเมืองนครศรีธรรมราช ด้วยธรรมเนียมที่เป็นมาแล้วผิดกับเมืองอื่นมา๑๙๔ ซึ่งพระยาสุหมณีนยวินิตก็รับปากว่าได้ตั้งใจอยู่เสมอที่จะรักษาอำนาจของพระยาศรีธรรมราชไว้ ตามทางที่ชอบที่ควร๑๙๕

ที่จริงเมื่อตกลงกันไว้เช่นนั้นแล้ว ก็ไม่น่าจะมีปัญหาอะไรอีก แต่เหตุการณ์ไม่เป็นไป เช่นนั้น ปัญหาความขัดแย้งได้เกิดขึ้นอีกหลายครั้ง เช่น เรื่องทำสารกรมธรรม์ เรื่องตีบุก แต่ที่พระยาสุหมณีนยวินิตไม่พอใจมากคือเรื่องจับช้าง๑๙๖ เหตุเกิดขึ้นเมื่อต้นปี ร.ศ. ๑๑๖ เมื่อ พระยาสุหมณีนยวินิตได้จัดตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และกรมการอำเภอ ครั้นจัดตั้งออกไปแล้ว กรมการ อำเภอที่ไม่มีกำลังพาหนะช้างร้องขอพาหนะที่จะไปมา เพราะหนทางไกลกันดารเดินสามคืน

สี่คืนก็มี พระยาสุหมณย์วินิตก็ได้จัดหาให้แต่กว่าจะได้ลำบากมาก ครั้งหนึ่งไปเยี่ยมช้างของพระยา
ศรีธรรมราชให้พันวิเชียรจักร แต่ความช้างไปทิ้งเสียครึ่งทาง เมื่อความลำบากในเรื่องพาหนะ
เป็นอย่างนี้ พระยาสุหมณย์วินิตจึงได้สั่งกรมการอำเภอทุ่งสง จวาง ลำพูน ให้จับช้างสำหรับใช้
ในราชการ เพราะช้างป่าเหล่านั้นเป็นช้างสำหรับแผ่นดิน มิได้เป็นของผู้ใด กรมการอำเภอจวางเริ่ม
จับช้างได้ ๒๖ เชือก และพระยาสุหมณย์วินิตได้สั่งให้จับต่อไปอีกรวมทั้งกรมการอำเภออื่น ๆ
ที่กล่าวแล้วด้วย และคิดจะจับอย่างนั้นต่อไปทุก ๆ ปี เพื่อจะได้ช้างมาใช้ในราชการตลอดทั้ง
มณฑล แต่ในระหว่างที่กรมการอำเภอได้รับคำสั่งให้ไปจับช้างนั้น พระยาศรีธรรมราชได้ลักลอบ
แต่งคนให้ไปจับอีกพวกหนึ่ง กรมการอำเภอเจ้าของท้องที่ได้ห้ามปรามผู้ที่ไปจับนั้นไว้ ภายหลัง
พระยาศรีธรรมราชมีหนังสือส่งถึงกรมการอำเภอเป็นการส่วนตัวให้ยอมให้จับ พวกที่ไปจับ
ได้ช้าง ๑๓ เชือก พระยาสุหมณย์วินิตจึงสั่งให้พนักงานอัยการฟ้องผู้ที่ไปจับเพื่อส่งช้างมาเป็น
ของหลวง และลงโทษผู้จับตามกฎหมาย ๑๔๗ เรื่องที่เกิดขึ้นนี้พระยาสุหมณย์วินิตไม่พอใจพระยา
ศรีธรรมราชเป็นอย่างมาก เพราะการที่พระยาศรีธรรมราชมีหนังสือสั่งการส่วนตัวถึงกรมการ
อำเภอเช่นนี้เป็นการไม่ชอบด้วยราชการ พระยาสุหมณย์วินิตจึงได้มีใบบอกเล่าเหตุการณ์ที่
เกิดขึ้นและการตัดสินใจแก้ปัญหาของท่านให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงทราบ มีความตอนหนึ่งว่า

“ช้างหลวงในเมืองนครศรีธรรมราชไม่มีใช้ในราชการเป็นกำลังพาหนะ มี
แต่ช้างของพระยาศรีธรรมราชตั้งร้อย กรมการอำเภอจะเข้าหรือเยี่ยมพระยาศรีธรรมราชก็
ไม่มีใครจะให้ ครั้นข้าหลวงสั่งให้กรมการอำเภอจับ พระยาศรีธรรมราชแอบแต่งคน
ไปแย่งจับเอามาเสียก่อน แลแอบอ้างเอาอำนาจในราชการไปใช้การส่วนตัวดังนี้ จำเป็น
ต้องชำระกันให้แตกหัก ไม่เช่นนั้นก็จะเป็นอย่างแก้ราชการอื่น ๆ ต่อไป...” ๑๔๘

เมื่อพิจารณาสภาพการเมืองและฐานะของพระยาศรีธรรมราชในครั้งนั้นแล้ว เหตุการณ์
ที่กล่าวข้างต้นนี้ไม่น่าจะเกิดขึ้น เพราะพระยาศรีธรรมราชถูกลองโทษมาอยู่กรุงเทพฯ เสียหลายปี
เพิ่งจะกลับออกไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อปี ร.ศ. ๑๑๓๑๔๙ จึงน่าจะรู้เห็น
ถึงความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง เพราะขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่ม
โครงการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินขึ้นแล้ว และเมื่อครั้งที่พระยาสุหมณย์วินิตยังเป็นพระ
วิจิตรวรสาส์น ข้าหลวงตรวจราชการเมืองสงขลา พระยาศรีธรรมราชได้มีหนังสือไปเชื้อเชิญ
ให้ไปตรวจราชการที่เมืองนครศรีธรรมราชด้วย ๒๐๐ ซึ่งแสดงว่าท่านมีความยินดีที่จะเปลี่ยน
แปลงราชการต่าง ๆ ในเมืองนครศรีธรรมราชเข้าสู่แบบสมัยใหม่ จึงไม่น่าจะเกิดเหตุขัดแย้ง
กันขึ้น และอาจจะเป็นไปได้ว่า การกระทำครั้งนี้พระยาศรีธรรมราชไม่ได้รู้เห็นเป็นใจด้วย
แต่ผู้ดำเนินการเป็นผู้มีอิทธิพลคนอื่น หรือไม่ท่านก็อาจจะถูกกรมการที่มีผลประโยชน์และ

อิทธิพลอยู่ครอบงำ แต่ก็มีข้อที่อาจเป็นไปได้อีกประการหนึ่งเหมือนกัน คือเมื่ออยู่กรุงเทพฯ พระยาศรีธรรมราชอาจจะได้รับความลำบาก เมื่อกลับออกไปอยู่เมืองนครศรีธรรมราช อำนาจวาสนาบารมีและผลประโยชน์เก่า ๆ ก็กลับคืนมา และอาจจะถูกกรมการซึ่งใช้ตำแหน่งหน้าที่ ทาผลประโยชน์ส่วนตนอยู่นั้นยุบปลุกปั่นเข้า จึงอาจทำให้เห็นผิดเป็นชอบ ประกอบกับพระยาสุขุมนัยวินิตเป็นขุนนางรุ่นใหม่ที่มิได้เป็นเชื้อพระวงศ์หรือมีเชื้อสายขุนนางผู้ใหญ่มาแต่ก่อน ทั้งอายุยังน้อยกว่าพระยาศรีธรรมราชขนาดชั้นลูกหลาน จึงมีความรู้ลึกว่าถ้าต้องอยู่ได้ บังคับบัญชาของเด็ก ตนเองจะได้รับความอภัยต่อชาวเมือง จึงพยายามแสดงอำนาจบารมีให้ปรากฏแก่กรมการและประชาชน

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้พระยาศรีธรรมราชจะรู้เห็นด้วยหรือไม่ก็ตาม แต่ในฐานะที่เป็นผู้ว่าราชการเมือง จะต้องรับผิดชอบและเหตุการณ์ครั้งนี้แสดงให้เห็นว่าได้มีการ “ลองดี” ต่ออำนาจของข้าหลวงเทศาภิบาลขึ้นแล้ว และการกระทำนั้นเป็นการกลั่นแกล้งให้พระยาสุขุมนัยวินิตได้รับความลำบากใจในการปฏิบัติราชการ ถ้าหากไม่มีความเข้มแข็งอดทนและไม่สามารถจริงใจแล้วก็คงทนอยู่ไม่ได้ต้องกลับหรือไม่ก็ทำการไม่สำเร็จ เพื่อให้ทางกรุงเทพฯ เห็นว่าข้าหลวงเทศาภิบาลอ่อนแอ แล้วอาจจะเรียกตัวกลับไป พวกที่เคยมีอำนาจมีผลประโยชน์อยู่ก็จะได้ กดขี่ขูดรีดประชาชนกันต่อไป

แต่พระยาสุขุมนัยวินิตนั้น ถึงแม้จะมีอหิยาศรัยอ่อนโยนและเข้ากับคนได้ง่ายทุกระดับ แต่ท่านก็มีความเข้มแข็ง เด็ดขาด ซื่อสัตย์สุจริต และตั้งใจปฏิบัติหน้าที่เพื่อผลประโยชน์ของทางราชการและประชาชนเป็นที่ตั้ง ท่านจึงทำงานโดยไม่เกรงกลัวอิทธิพลของผู้ใด เรื่องการจับช้างนี้ถ้าดูอย่างผิวเผินก็อาจจะเห็นว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ที่จริงแล้วเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะถ้าผู้บริหารตัดสินใจผิดพลาดแล้ว อาจจะทำให้การปฏิบัติงานไม่ประสบความสำเร็จตามเป้าหมายก็ได้ โดยเฉพาะพระยาสุขุมนัยวินิต ถ้าท่านไม่แสดงความเด็ดขาดให้เห็นก็จะทำให้ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการไม่เกรงกลัว และจะมีการขัดแย้งคำสั่งของข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่เรื่อยไป การปฏิบัติราชการก็จะสำเร็จลงได้ยาก ดังนั้นการที่ท่านตัดสินใจสั่งให้พนักงานอัยการฟ้องผู้ที่เป็นไปจับช้างเพื่อลงโทษตามกฎหมายจึงเป็นการกระทำที่ถูกต้องแล้ว

การตัดสินใจของพระยาสุขุมนัยวินิตในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงสนับสนุน เพราะพระองค์เข้าพระทัยในเหตุการณ์ดี ด้วยเหตุนี้เมื่อพระยาราชวราณกุลพลัดพลอลงกระทรวงมหาไถย กราบบังคมทูลว่า ที่พระยาสุขุมนัยวินิตสั่งให้พนักงานอัยการฟ้องผู้ลอบจับช้าง เพื่อทำโทษตามกฎหมายนั้นไม่ควร^{๒๐๑} พระองค์จึงไม่ทรงเห็นด้วยและทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาราชวราณกุลว่า

“เข้าใจว่าการที่พระยาสุหมณีนิตจะต้องประสบปัญหาและอุปสรรคนานาประการทั้งทาง
ด้านประชาชนและด้านเจ้าเมืองกรมการทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจและผลประโยชน์อยู่ตาม
หัวเมืองมากมาย แต่ด้วยสติปัญญาความสามารถอันสุขุมคัมภีรภาพของท่านและการได้รับการ
สนับสนุนเป็นอย่างดีจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึง
ทำให้การแก้ปัญหาต่าง ๆ ลุล่วงไปด้วยดี การจัดการราชการต่าง ๆ ในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง
และสงขลา จึงประสบความสำเร็จตามความมุ่งหมายของรัฐบาลกลางทุกประการ

จากการที่ได้ศึกษาถึงการปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราช โดยเฉพาะใน
เมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา ในช่วงระยะเวลา ๑๐ ปี ที่พระยาสุหมณีนิตเป็น
ข้าหลวงเทศาภิบาล คือจาก พ.ศ. ๒๔๓๓ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๓ จะเห็นได้ว่าได้เกิดการเปลี่ยนแปลง
ขึ้นอย่างกว้างขวางในหัวเมืองเหล่านี้ พระยาสุหมณีนิตเป็นบุคคลแรกที่ไปทำให้ประชาชนใน
เมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลาเปลี่ยนแปลงสภาพชีวิตความเป็นอยู่จากสังคมแบบ
เดิมมาเป็นสังคมสมัยใหม่ ประชาชนคนสามัญได้ตื่นตัวจากการประกอบอาชีพแบบพอกินพอ
อยู่ มาเป็นการประกอบอาชีพที่ต้องมีการเก็บสะสมทุน เริ่มสนใจในการค้าขาย การลงทุนทาง
ด้านอุตสาหกรรมและการเกษตรแบบการค้า จึงทำให้ระบบเศรษฐกิจในหัวเมืองทั้ง ๓ ที่กล่าว
นี้มั่นคงขึ้นมากและพระยาสุหมณีนิตได้จัดระบบการศาลยุติธรรมแบบสมัยใหม่ โดยได้จัด
ตั้งศาลตั้งแต่ระดับศาลอำเภอ ศาลเมือง และศาลมณฑล ทั้งยังได้ให้อำนาจแก่กำนันและกรมการ
อำเภอได้รับผิดชอบในการพิจารณาคดีตามควรแก่ตำแหน่งด้วย ทำให้การพิจารณาคดีในเมือง
นครศรีธรรมราช พัทลุงและสงขลา สะดวกรวดเร็วและให้ความเป็นธรรมแก่ประชาชนได้
อย่างไม่เคยมีมาก่อน และผลงานที่ดีเด่นของพระยาสุหมณีนิตที่ยังคงเป็นมรดกตกทอดมา
ถึงปัจจุบัน คือการปฏิบัติตนเป็นนักปกครองที่ดี โดยออกตรวจตราท้องที่อย่างทั่วถึง ทำตัวเข้า
กับคนได้ทุกชั้นและสั่งสอนประชาชนให้รู้จักร่วมมือกันทำประโยชน์แก่ส่วนรวม พระยาสุหมณีนิต
จึงสามารถสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลาได้มากมาย
โดยใช้เงินหลวงน้อยมาก และการที่ท่านได้ชักชวนให้ข้าราชการและคหบดีในท้องที่ต่าง ๆ มา
ร่วมกันอุปถัมภ์โรงเรียนเพื่อส่งเสริมให้เยาวชนของชาติได้มีการศึกษาเล่าเรียนตามแบบ
สมัยใหม่ก็เป็นตัวอย่างที่ดีซึ่งยังคงถือปฏิบัติกันอยู่จนทุกวันนี้

อนึ่งในเมืองนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา นี้ แต่เดิมข้าราชการกับประชาชน
อยู่ห่างกันเหมือนฟ้ากับดิน เพราะเจ้าเมืองกรมการเมืองทั้งหลายถือว่าประชาชนเป็นเหมือน

บ่าวไพร่ที่เกิดมาให้พวกเขาใช้สอย ประชาชนจึงถูกกดขี่ข่มเหงและถูกเอารัดเอาเปรียบตลอดมาเป็นเวลานานนับร้อยๆ ปี เมื่อพระยาสุโขมนัยวินิตไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช ก็ได้พยายามเปลี่ยนความรู้สึกอันนี้ โดยตัวพระยาสุโขมนัยวินิตเองได้ปฏิบัติเป็นตัวอย่างแก่ข้าราชการทั้งหลาย ในการทำตัวให้ใกล้ชิดประชาชน และท่านได้ฝึกหัดลูกหลานของชาวเมืองซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นเข้ารับราชการ ทำให้ข้าราชการเหล่านี้สามารถเข้ากับประชาชนได้ดี ช่องว่างระหว่างข้าราชการกับประชาชนจึงไม่ห่างกันมากมายเหมือนเมื่อก่อน ทำให้ความรู้สึกของประชาชน ที่พระยาสุโขมนัยวินิตเรียกว่า *เกรงกลัวเจ้านาย* คือไม่กล้าทำตัวหัดเทียมเจ้านาย แม้แต่การแต่งตัวหรือสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย ค่อยๆ หดไป และข้าราชการเองก็เริ่มมีความรู้สึกรับผิดชอบว่าตนต้องปฏิบัติราชการเพื่อสนองพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเพื่อสร้างประโยชน์สุขให้แก่ประชาชน มิใช่ใช้ตำแหน่งหน้าที่หาประโยชน์ส่วนตนดังแต่ก่อน แต่ก็ยังมีข้าราชการอีกไม่น้อยที่ทั้งนิสัยเดิมไม่ได้ ยังคงใช้ตำแหน่งหน้าที่เอารัดเอาเปรียบประชาชนและทางราชการหาผลประโยชน์ส่วนตนอยู่ ทั้งนี้คงเป็นเพราะมีความเคยชินกับ *ระบบเก่า* แต่พระยาสุโขมนัยวินิตก็พยายามเปลี่ยนให้ดีขึ้นโดยทำแบบค่อยเป็นค่อยไป.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ (พ.ศ. ๒๔๔๗)

เชิงอรรถ

๑. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *เทศาภิบาล* (พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๔๕๕), หน้า ๑๑๔-๑๑๕.
๒. จักรกฤษณ์ นรินดิศดุงการ, *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๖, หน้า ๑๗๕ อ้างอิงมาจากสำเนาหนังสือกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “รายงานเทศาภิบาล” ๒๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๑๗.
๓. เรื่องเดียวกัน.
๔. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุโขมนัยวินิต เรื่องราชการมณฑลนครศรีธรรมราช หมวกการมณฑลและการบังคับบัญชา ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๕. เรื่องเดียวกัน.
๖. เรื่องเดียวกัน.
๗. เรื่องเดียวกัน.
๘. เรื่องเดียวกัน.
๙. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุโขมนัยวินิต เรื่องรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช หมวกการปกครองเมืองและการบังคับบัญชา ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๑๐. เรื่องเดียวกัน.
๑๑. เรื่องเดียวกัน.
๑๒. เรื่องเดียวกัน.
๑๓. เรื่องเดียวกัน.
๑๔. พระยามหาอำมาตยาธิบดี, “ข้อบังคับปกครองหัวเมือง ร.ศ.๑๑๗”, *อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทย ครบรอบ ๖๐ ปีบริบูรณ์* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๕๕), ไม่ปรากฏหน้า.
๑๕. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๔, ๕, ๑๒ และ ๑๓.
๑๖. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๓.
๑๗. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๕ และข้อ ๑๘.
๑๘. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๕ และข้อ ๑๕.
๑๙. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๕ และข้อ ๒๐.
๒๐. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๑๖.
๒๑. ตำแหน่งสาระเลข ตอนหลังเปลี่ยนเป็นอักษรเลข
๒๒. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๑๗.
๒๓. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๖ และข้อ ๑๐.
๒๔. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๗.
๒๕. เรื่องเดียวกัน. ข้อ ๘.

๒๖. จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, *เรื่องเดิม*, หน้า ๒๐๕.
๒๗. ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์, “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖,” *ประชุมกฎหมายประจำศก* เล่ม ๑๖ ร.ศ.๑๑๖-๑๑๗ มาตรา ๓๓ (พระนกร:โรงพิมพ์เดลิเมต์, ๒๔๗๘), ไม่ปรากฏหน้า.
๒๘. *เรื่องเดียวกัน*. มาตรา ๓๔.
๒๙. *เรื่องเดียวกัน*. มาตรา ๓๕.
๓๐. *เรื่องเดียวกัน*. มาตรา ๓๖.
๓๑. *เรื่องเดียวกัน*. มาตรา ๓๗.
๓๒. ดุรายละเอียดจากพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖ หมวดหน้าที่กรรมการอำเภอ ในภาคผนวก ก. มาตรา ๔๐ ของวิทยานิพนธ์เรื่อง การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราช ในสมัยพระยาสุเมธันยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๔๕), หน้า ๓๔๖.
๓๓. ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์, *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๖* หน้า ๒๕๗.
๓๔. กจช. *เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕* ใบบอกพระยาสุเมธันยวินิต เรื่องรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช หมวดปกครองท้องที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๓๕. อำเภอเบ็ญชัย ได้เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอปากพ่อง ในปี ร.ศ.๑๒๑.
๓๖. *เรื่องเดียวกัน*.
๓๗. *เรื่องเดียวกัน*.
๓๘. *เรื่องเดียวกัน*.
๓๙. เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอปากประ ในปี ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ.๒๔๔๕).
๔๐. เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอปากพูน ในปี ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ.๒๔๔๕)
๔๑. *เรื่องเดียวกัน*.
๔๒. จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, *เรื่องเดิม*, หน้า ๒๒๖. อ้างอิงมาจากสำเนาราชสีห์น้อย เรื่องจัดการปกครองท้องที่ จากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถึงข้าหลวงเทศาภิบาล ๒๑ กันยายน ร.ศ.๑๑๕.
๔๓. ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์, “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖,” *ประชุมกฎหมายประจำศก* เล่ม ๑๖ ร.ศ.๑๑๖-๑๑๗ มาตรา ๕.
๔๔. *เรื่องเดียวกัน*. มาตรา ๒๓.
๔๕. *เรื่องเดียวกัน*. มาตรา ๑๐.
๔๖. ดุรายละเอียดจากพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.๑๑๖ ในภาคผนวก ก. หมวดที่ ๓ และหมวดที่ ๔ ของวิทยานิพนธ์ เรื่อง การปฏิรูปการปกครองมณฑลนครศรีธรรมราช ในสมัยพระยาสุเมธันยวินิตเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล (พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๔๕), หน้า ๓๒๘-๓๔๔.
๔๗. *เรื่องเดียวกัน*. มาตรา ๒๔.
๔๘. กจช. *เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕* ใบบอกพระยาสุเมธันยวินิต เรื่องรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช หมวดการปกครองท้องที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๔๙. *เรื่องเดียวกัน*.
๕๐. *เรื่องเดียวกัน*.
๕๑. *เรื่องเดียวกัน*.

๕๒. เรื่องเดียวกัน.
๕๓. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ข.๘/๖ เรื่องจะตั้งข้าหลวงพิเศษจัดการศาลหัวเมือง ๒๐ สิงหาคม ร.ศ.๑๑๕.
๕๔. เรื่องเดียวกัน.
๕๕. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ข.๘/๑๑ เรื่องประกาศตั้งกรรมการพิเศษชำระความหัวเมือง ร.ศ.๑๑๕.
๕๖. เรื่องเดียวกัน.
๕๗. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ข.๘/๗ หนังสือกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เรื่อง จัดศาลยุติธรรมหัวเมืองในมณฑลนครราชสีมา.
๕๘. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ข.๘/๔ พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.๑๑๔ มาตรา ๔.
๕๙. เรื่องเดียวกัน. มาตรา ๕.
๖๐. เรื่องเดียวกัน. มาตรา ๖.
๖๑. เรื่องเดียวกัน. มาตรา ๗.
๖๒. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุมนัชนียินดี เรื่อง รายงานราชการมณฑลนครราชสีมา หมวดการคดี ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๖๓. เรื่องเดียวกัน.
๖๔. เรื่องเดียวกัน.
๖๕. เรื่องเดียวกัน.
๖๖. เรื่องเดียวกัน.
๖๗. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ข.๘/๔ พระธรรมนูญศาลหัวเมือง ร.ศ.๑๑๔ มาตรา ๑๒ และ ๑๖.
๖๘. เรื่องเดียวกัน. มาตรา ๑๗.
๖๙. เรื่องเดียวกัน. มาตรา ๑๘.
๗๐. เรื่องเดียวกัน. มาตรา ๑๙.
๗๑. เรื่องเดียวกัน. มาตรา ๒๐
๗๒. เรื่องเดียวกัน มาตรา ๒๑.
๗๓. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุมนัชนียินดี เรื่อง รายงานราชการมณฑลนครราชสีมา หมวดการคดี ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๗๔. เรื่องเดียวกัน.
๗๕. เรื่องเดียวกัน.
๗๖. เรื่องเดียวกัน.
๗๗. เรื่องเดียวกัน.
๗๘. เรื่องเดียวกัน.
๗๙. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ข.๘/๒๕ กฎที่ ๕/๑๒๐ ว่าด้วยศาลเมืองมีอำนาจพิจารณาคดีที่เกินอำนาจศาลได้ แต่ห้ามไม่ให้ตัดสิน และกฎที่ ๖/๑๒๐ ว่าด้วยเรื่องรับอุทธรณ์ ส่งอุทธรณ์.
๘๐. เรื่องเดียวกัน.
๘๑. เรื่องเดียวกัน.
๘๒. เกษม ศิริสัมพันธ์, “แนวพระราชดำริทางการเมือง ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ประวัติศาสตร์และการเมือง (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๙๖.

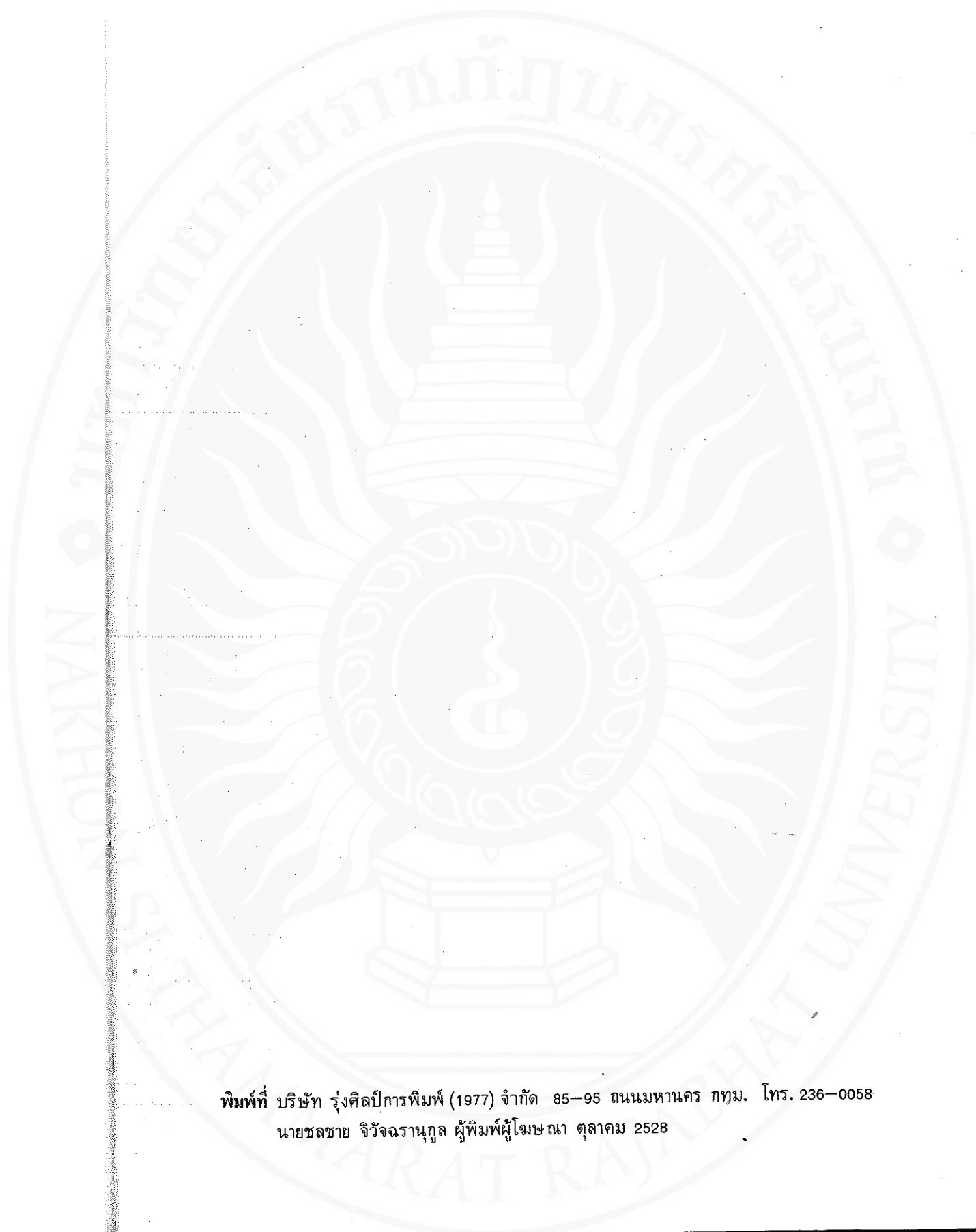
๘๓. ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์, “พระราชบัญญัติการภาษีอากร ร.ศ.๑๑๑” **ประชุมกฎหมายประจำศก**
เล่ม ๑๓ ภาค ๒ หน้า ๑๘๖-๒๐๘.
๘๔. **เรื่องเดียวกัน**. มาตรา ๔.
๘๕. **เรื่องเดียวกัน**. มาตรา ๗.
๘๖. **เรื่องเดียวกัน**. มาตรา ๑๐.
๘๗. **เรื่องเดียวกัน**. มาตรา ๑๑.
๘๘. **เรื่องเดียวกัน**. มาตรา ๑๗.
๘๙. กจข. **เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕** ใบบอกพระยาสุโขมนัชนินิต เรื่อง รายงานราชการมณฑลนคร-
ศรีธรรมราช หมวดการผลประโยชน์ ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๙๐. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาสุรสีห์, **ประวัติเจ้าพระยาสุรสีห์** (ปิ่น สุโขม) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์-
คุรุสภา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๐๕.
๙๑. **เรื่องเดียวกัน**.
๙๒. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.
๙๓. **เรื่องเดียวกัน**.
๙๔. กจข. **เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕** คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เรื่อง รายงาน
ราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๗
๙๕. กจข. **เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕** ใบบอกพระยาสุโขมนัชนินิต เรื่อง รายงานราชการมณฑลนคร-
ศรีธรรมราช หมวดการผลประโยชน์ ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๙๖. **เรื่องเดียวกัน**.
๙๗. กระทรวงมหาดไทย, **รายงานการประชุมเทศบาล ร.ศ.๑๑๖** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ),
หน้า ๒๒.
๙๘. **เรื่องเดียวกัน**.
๙๙. ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์, “ประกาศเก็บเงินค่าราชการมณฑลนครศรีธรรมราชมณฑลชุมพร”, **ประชุม
กฎหมายประจำศก ร.ศ.๑๑๗**, หน้า ๔๐๔.
๑๐๐. กระทรวงมหาดไทย, **รายงานการประชุมเทศบาล ร.ศ.๑๑๘**, หน้า ๔๗.
๑๐๑. กจข. **เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๑๓/๑๕** พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.๑๒๐ มาตรา ๔.
๑๐๒. กระทรวงมหาดไทย, **รายงานการประชุมเทศบาล ร.ศ.๑๑๖**, หน้า ๒๕.
๑๐๓. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๓.
๑๐๔. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๐.
๑๐๕. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๒.
๑๐๖. กระทรวงมหาดไทย, **รายงานการประชุมเทศบาล ร.ศ.๑๑๘**, หน้า ๖๐.
๑๐๗. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๕.
๑๐๘. **เรื่องเดียวกัน**.
๑๐๙. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๖.
๑๑๐. **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๔-๔๕.

๑๑๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาธรรมศาสตร์, ประวัติเจ้าพระยาบรมราช (ปิ่น สุขุม), หน้า ๑๐๖-๑๐๗
๑๑๒. คู่มือระเบียบจาก วุฒิชัย มูลศิลป์, นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร, ๒๕๑๒ ภาคผนวก ก.
๑๑๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.
๑๑๔. เรื่องเดียวกัน.
๑๑๕. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.
๑๑๖. เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เนื่องในโอกาสครบรอบ ๑๐๐ ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๑, หน้า ๒๓๗-๒๓๘.
๑๑๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๘-๒๓๙.
๑๑๘. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ.๑๒/๗ เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑลต่างๆ ร.ศ.๑๑๗.
๑๑๙. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ. ๑๒/๗ รายงานประชุมพิเศษ เรื่องการจัดการศึกษาทั่วประเทศ ๒๖ กันยายน ร.ศ.๑๑๗.
๑๒๐. เรื่องเดียวกัน.
๑๒๑. เรื่องเดียวกัน.
๑๒๒. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ. ๑๒/๗ ประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๗.
๑๒๓. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ.๑๒/๔ สรุปรายงานจัดการคณะการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี ร.ศ.๑๑๗-๑๑๘.
๑๒๔. เรื่องเดียวกัน.
๑๒๕. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ.๑๒/๓๔ รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช ของพระศรีธรรมมุนี ผู้อำนวยการการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ.๑๑๘.
๑๒๖. เรื่องเดียวกัน.
๑๒๗. เรื่องเดียวกัน.
๑๒๘. เรื่องเดียวกัน.
๑๒๙. เรื่องเดียวกัน.
๑๓๐. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ.๑๒/๓๔ รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลนครศรีธรรมราช ของพระศรีธรรมมุนี ผู้อำนวยการการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. ๑๑๘.
๑๓๑. เรื่องเดียวกัน.
๑๓๒. เรื่องเดียวกัน.
๑๓๓. เรื่องเดียวกัน.
๑๓๔. เรื่องเดียวกัน.
๑๓๕. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ.๑๒/๓๔ รายงานการจัดการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราชของพระศรีธรรมมุนี ปี ร.ศ.๑๑๘. และปี ร.ศ.๑๒๒.
๑๓๖. เรื่องเดียวกัน.

๑๓๗. สรุปจาก กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ.๑๒/๓๔ รายงานการจัดการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ของ พระศิริธรรมมุนี ร.ศ.๑๑๕, ร.ศ.๑๒๐ และ ร.ศ.๑๒๒.
๑๓๘. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ.๑๒/๓๔ รายงานการตรวจจัดการคณะกรรมการศาสนาและการศึกษาใน มณฑลนครศรีธรรมราช ของพระศิริธรรมมุนี ผู้อำนวยการ ร.ศ.๑๒๐.
๑๓๙. เรื่องเดียวกัน.
๑๔๐. เรื่องเดียวกัน.
๑๔๑. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ. ๑๒/๓๔ รายงานตรวจการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราชของพระศิริ-
ธรรมมุนี ผู้อำนวยการ ๑ ตุลาคม ร.ศ.๑๒๔.
๑๔๒. เรื่องเดียวกัน.
๑๔๓. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ. ๑๒/๓๔ รายงานตรวจการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ประจำปี
ร.ศ.๑๒๔ ของพระศิริธรรมมุนี ๑๑ กันยายน ร.ศ.๑๒๕.
๑๔๔. เรื่องเดียวกัน.
๑๔๕. เรื่องเดียวกัน.
๑๔๖. เรื่องเดียวกัน.
๑๔๗. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุโขมนัชนิวัต เรื่องรายงานราชการมณฑลนคร-
ศรีธรรมราช หมวดการศาสนา
๑๔๘. องค์เดียวกับพระศิริธรรมมุนี ผู้อำนวยการการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช
๑๔๙. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ. ๑๒/๔ สรุปรายงานตรวจจัดคณะพระศาสนาและการศึกษา ร.ศ.๑๑๗ กับ
ร.ศ.๑๑๘.
๑๕๐. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ศ. ๑๒/๓๓ จัดการศาสนาและการศึกษามณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ.๑๑๘.
๑๕๑. เรื่องเดียวกัน.
๑๕๒. เรื่องเดียวกัน.
๑๕๓. เรื่องเดียวกัน.
๑๕๔. สรุปจาก กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุโขมนัชนิวัต เรื่องรายงานราชการ
มณฑลนครศรีธรรมราช หมวดการโยธา ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๑๕๕. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุโขมนัชนิวัต เรื่อง รายงานราชการมณฑล-
นครศรีธรรมราช หมวดการโยธา ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๑๕๖. เรื่องเดียวกัน.
๑๕๗. เรื่องเดียวกัน.
๑๕๘. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๒ ๑๔/๗๔ รายงานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการ
หัวเมืองปักษ์ใต้ ๗ ธันวาคม ร.ศ.๑๑๕.
๑๕๙. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี, ประวัติเจ้าพระยาบรมราช (ปิ่น สุขุม), หน้า ๑๐๑.๑
๑๖๐. กชข. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุโขมนัชนิวัต เรื่องรายงานราชการมณฑลนคร-
ศรีธรรมราช หมวดการโยธา ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๑๖๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี, เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๑.
๑๖๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

๑๖๓. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ พ. ๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุมนัชนวินิต เรื่องรายงานราชการมณฑลนคร-
ศรีธรรมราช หมวดการโยธา ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๑๖๔. เรื่องเดียวกัน.
๑๖๕. เรื่องเดียวกัน.
๑๖๖. เรื่องเดียวกัน.
๑๖๗. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุมนัชนวินิต เรื่องรายงานราชการมณฑลนคร-
ศรีธรรมราช หมวดการสำมะโนครัว ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๑๖๘. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕, ประวัติเจ้าพระยาบรมราช (เป็น สุขุม), หน้า ๑๐๐.
๑๖๙. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.
๑๗๐. เรื่องเดียวกัน.
๑๗๑. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุมนัชนวินิต เรื่องรายงานราชการมณฑลนคร-
ศรีธรรมราช หมวดพลตระเวน ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๑๗๒. เรื่องเดียวกัน.
๑๗๓. เรื่องเดียวกัน.
๑๗๔. เรื่องเดียวกัน.
๑๗๕. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ รายงานพระวิจิตรวราสารักษ์ เรื่องจัดการเมืองสงขลา พัทลุง
๒๓ มีนาคม ร.ศ.๑๑๔.
๑๗๖. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ รายงานพระวิจิตรวราสารักษ์ เรื่องจัดการเมืองสงขลา ๑๑ มีนาคม
ร.ศ.๑๑๔.
๑๗๗. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ รายงานพระวิจิตรวราสารักษ์ เรื่องจัดการเมืองสงขลา พัทลุง
๒๓ มีนาคม ร.ศ.๑๑๔.
๑๗๘. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๕ ใบบอกพระยาสุมนัชนวินิต เรื่องรายงานราชการมณฑลนคร-
ศรีธรรมราช หมวดโจรผู้ร้าย ๔ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๗.
๑๗๙. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕, ประวัติเจ้าพระยาบรมราช (เป็น สุขุม), หน้า ๑๐๒.
๑๘๐. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๔๗/๓ ใบบอกพระยาสุมนัชนวินิต เรื่องตรวจราชการเมืองนครศรี-
ธรรมราช ๒๖ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๕.
๑๘๑. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕, ประวัติเจ้าพระยาบรมราช (เป็น สุขุม), หน้า ๕๕.
๑๘๒. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๓ ใบบอกพระยาสุมนัชนวินิต เรื่องตรวจราชการเมืองนครศรี-
ธรรมราช ๒๖ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๕.
๑๘๓. เรื่องเดียวกัน.
๑๘๔. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๒. ๑๔/๖๕ กำราบบังคับมณฑลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เรื่องพระ
วิจิตรวราสารักษ์ ตรวจราชการเมืองสงขลา ๒๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๑๔.
๑๘๕. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๔/๕๘ รายงานเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ไปตรวจราชการเมือง
สงขลา พัทลุง กลับต้น ร.ศ.๑๑๓.
๑๘๖. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม. ๔๗/๑๔ รายงานของพระวิจิตรวราสารักษ์ เรื่องจัดการเมืองสงขลา
พัทลุง ๒๓ มีนาคม ร.ศ.๑๑๔.

๑๘๗. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๔ คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑๗ เมษายน ร.ศ.๑๑๕.
๑๘๘. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๔ เรื่องผลประโยชน์และการจัดการต่างๆในเมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช ร.ศ.๑๑๕.
๑๘๙. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๔ รายงานของพระวิจิตรวราสารักษ์ เรื่องจัดการการเมืองพัทลุง สงขลา ๒๒ มีนาคม ร.ศ.๑๑๕.
๑๙๐. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๒ .๑๔/๑๐๐ เรื่องตรวจราชการเมืองสงขลา พัทลุง ร.ศ.๑๑๕.
๑๙๑. เรื่องเดียวกัน.
๑๙๒. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๑๔ คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑๗ เมษายน ร.ศ.๑๑๕.
๑๙๓. เรื่องเดียวกัน.
๑๙๔. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๓ ใบบอกพระยาสุมนนยวินิต เรื่องตรวจราชการเมืองนครศรีธรรมราช ๒๖ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๑๕.
๑๙๕. เรื่องเดียวกัน.
๑๙๖. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๖ ใบบอกพระยาสุมนนยวินิต เรื่องได้จัดตั้งอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ในนครศรีธรรมราช และการจับช้างเมืองนครศรีธรรมราช ๒๓ มีนาคม ร.ศ.๑๑๖.
๑๙๗. เรื่องเดียวกัน.
๑๙๘. เรื่องเดียวกัน.
๑๙๙. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๒ เรื่องพระยาศรีธรรมราชกราบถวายบังคมลากลับไปบ้านเมือง ๑๐ เมษายน ร.ศ.๑๑๖.
๒๐๐. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๒.๑๔/๖๕ คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เรื่องพระยาศรีธรรมราชเชื้อเชิญพระวิจิตรวราสารักษ์ไปตรวจราชการเมืองนครศรีธรรมราช.
๒๐๑. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๖ คำกราบบังคมทูลของพระยาราชวราณกุล ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ๑๓ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๖.
๒๐๒. กษ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๔๗/๖ พระราชหัตถเลขาถึงพระยาราชวราณกุล ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ๑๕ พฤษภาคม ร.ศ.๑๑๖.

พิมพ์ที่ บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด 85-95 ถนนมหานคร กทม. โทร. 236-0058
นายชลชาย จีวจันทร์นุกุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ตุลาคม 2528